

VANHUUS VAIVAT ERILAISET

Toimittanut Heikki Roiko-Jokela

Jyväskylän historiallinen arkisto vol 4.

VANHUUS, VAIVAT JA ERILAISET

Jyväskylän historiallinen arkisto vol 4.

VANHUUS, VAIVAT JA ERILAISET

Toimittanut Heikki Roiko-Jokela

Copyright © kirjoittajat

Kannen kuva:
Kyläkirjaston Kuvalehti. A-sarja 1888, s. 85–86.

Taitto Jaana Laine

ISBN 952-5092-14-3

ISSN 1239-8683

ISBN 978-951-39-9098-5 (e-kirja)

Kopijyvä Oy
Jyväskylä 1999

Kirjoittajat

Eilola, Jari, FM, Jyväskylän yliopisto

Hirvonen, Päivi, FM, ylitarkastaja, JyMA

Lamberg, Marko, FM, Jyväskylän yliopisto

Nygård, Toivo, professori, Jyväskylän yliopisto

Roiko-Jokela, Heikki, dosentti, Jyväskylän yliopisto

Rossi, Päivi, FM, ylitarkastaja, JyMA

Vilkuna, Kustaa H. J., dosentti, Jyväskylän yliopisto

Vuorimies, Heikki, FM, lehtori

Saatteeksi

Kirja *Vanhuus, vaivat ja erilaiset* koostuu artikkeleista, joissa käsitellään yhteiskunnan marginaaliryhmiä, vanhuutta, kuolemaa ja sairautta. Artikkeleiden aikakaudet ulottuvat keskiajalta tälle vuosisadalle.

Filosofian maisterit Päivi Hirvonen ja Päivi Rossi tarkastelevat arkistojen käyttöä julkisuuden kannalta, kun niistä halutaan tutkia terveyden- ja sairaanhoitoon, vammaisuuteen, mielenterveyteen tai kuolemaan liittyviä asioita. Professori Toivo Nygård kirjoittaa erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä. Hänen mukaansa erilaisryhmä poikkeaa niin ratkaisevasti muusta yhteiskunnasta, että se jo pelkällä olemassaolollaan on aiheuttanut ongelmia. Yhteiskunnan intresseihin on kuulunut joko eristää tai sopeuttaa normaalien yhteiskuntaan kuuluvat erilaiset. Dosentti Kustaa H. J. Vilksen tutkii vanhuutta ja vanhuuteen kuolemista. Ikäihmisten kuoleman tarkastelu on toistaiseksi katsottu turhaksi, koska on ajateltu, ettei vanhuksen kuolema ole ollut yhteisölle samalla tavalla merkityksellinen kuin nuoren ihmisen poismeno. Filosofian maisteri Marko Lamberg tarkastelee Kustaa Vaasaa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana. Tutkielman lähtökohtana on uskonpuhdistuskauden yleiseurooppalainen tilanne: apua tarvitsevien määrä kasvoi, mutta samalla avusta vastaavien organisaatioiden lukumäärää ja resursseja karsittiin. Filosofian maisteri Jari Eilola pohtii sairauden kokemista, tulkintaa ja parantamista uuden ajan alussa. Eilolan mukaan sairastaminen ja parantaminen on ymmärrettävä osana yksilön ja yhteisön muodostamaa kokonaisuutta. Filosofian maisteri Heikki Vuorimies tarkastelee Hämeen jalkaväkirykmentin keskisuomalaiskomppanioiden sotamiesten terveydellistä tilaa ja tappioita linnoitustöiden alkuvuosina pääasiassa 1740-luvun loppupuolella ja 1750-luvun ensi alkupuoliskolla. Artikkelissa osoitetaan, että eräitä poikkeusvuosia lukuun ottamatta tappiot jäivät varsin kohtuulliselle tasolle, 2.1 miestä vuodessa komppaniaa kohti. Samalla se antaa

viitteitä siitä, että linnoitustöiden todellinen vaikutus sotamiesten kuolleisuuteen olisi selvitettävissä laajemmaltikin. Dosentti Heikki Roiko-Jokela kirjoittaa holhoukseen julistamisen perusteista. Holhous kattaa valvontajärjestelmän tunnusmerkistöjä: se kohdistuu poikkeaviin yksilöihin ja sen tavoitteena on saattaa nämä yhteiskunnan kontrolliin ja mahdollisuuksien mukaan poistaa tai minimoida aiheutuneet ongelmat.

Jyväskylän historiallinen arkisto on Jyväskylän yliopiston historian laitoksen, Jyväskylän maakunta-arkiston ja Jyväskylän historiallisen yhdistyksen yhteistyösarja. Kirjan on kustantanut Kopijyvä Oy.

Jyväskylässä toukokuussa 1999

Heikki Roiko-Jokela

Sisällys

Päivi Rossi & Päivi Hirvonen

Terveystieteiden tutkimuskeskuksen julkaisu Jyväskylän
maakunta-arkistossa..... 9

Toivo Nygård

Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä 17

Kustaa H. J. Vilkuna

Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900 43

Marko Lamberg

”Ne, joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita” —
Kustaa Vaasa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana 67

Jari Eilola

”Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista
ihmisistäkin...” — Sairauden kokeminen, tulkinta ja
parantaminen uuden ajan alussa 95

Heikki Vuorimies

Tauti, tapaturma vai kuolema?
Havaintoja keskisuomalaisten terveydentilasta Loviisan ja
Viaporin linnoittamistöissä 145

Heikki Roiko-Jokela

Holhoukseen julistamisen perusteista noin 1600–1985 179

PÄIVI ROSSI
PÄIVI HIRVONEN

TERVEYDENHUOLLON ASIAKIRJOJEN JULKISUUS JYVÄSKYLÄN MAAKUNTA-ARKISTOSSA

Yleiset periaatteet

Keskeiset maakunta-arkistossa säilytettävän asiakirja-aineiston julkisuutta koskevat määräykset sisältyvät arkistolakiin (831/1994) ja juuri uudistettuun julkisuuslakiin laki viranomaisten toiminnan julkisuudesta, joka astuu voimaan vuoden 2000 alussa. Vielä on voimassa laki yleisten asiakirjojen julkisuudesta (83/1951) muutoksineen ja sitä täydentävä asetus sisältävä eräitä poikkeuksia yleisten asiakirjain julkisuudesta (650/1951). Tärkeä laki asiakirjojen käytön kannalta on myös 1.6.1999 voimaan tuleva henkilötietolaki (edeltäjä henkilörekisterilaki 471/1987). Lisäksi asiakirjojen julkisuudesta on annettu erillismääräyksiä hallinnonaloittain. Evankelis-luterilaisen kirkon asiakirjojen käyttöä säätelee kirkkolaki (1054/1993) ja kirkkojärjestys (1055/1993). Väestökirjalakiin (141/1969) on kirjattu väestökirjojen käyttöön ja julkisuuteen liittyvät asiat.

Uudistuksella pyritään saamaan julkisuuslaki ajantasalle vastamaan paremmin tämän päivän tarpeita; tavoitteena on selkeyttää julkisuusperiaatteen soveltamista, lisätä valmistelun julkisuutta, yhtenäistää salassapidon perusteita ja määritellä viranomaisten velvollisuudet edistää tiedonsaannin toteutumista. Lain taustalla on ajatus viranomaistoiminnan avoimuuden lisäämisestä, toisaalta yksityisyyden suoja sen myötä tehostuu. Uutta julkisuuslakia on jo ehditty kritikoidakin mm. tulkinnanvaraisuudesta.

Laki vaikuttaa merkittävimmin vielä viranomaisten hallussa, aktiivikäytössä olevien asiakirjojen julkisuuteen. Kun on kyse arkistoon siirretystä vanhemmasta materiaalista, jota käytetään tutkimustarkoitukseen, käytännön muutokset eivät ole niin mullistavia. Tosin jonkin verran lisää valvontaa laki tuo tullessaan erityisesti yksityisen ihmisen intimitteettisuojaan liittyvien asioiden osalta. Tutkijan on hyvä tuntea yleiset periaatteet, jotka asiakirjojen käyttöä säätelevät ja lisäksi pohtia sitä, miten ne koskevat hänen omia tutkimuksiaan. Lisäksi on syytä muistaa, että maakuntarkistossa mitään asiakirjoja, ei salassapidettäviä eikä julkisia, tuoda tutkijasaliin tutkittavaksi ilman asiakirjojen tilauslomakkeen allekirjoitusta. Allekirjoitus ei ole lomakkeessa vain muodon vuoksi, vaan tutkija todella sitoutuu siihen, ettei käytä asiakirjoja sen henkilön, jota asiakirja koskee, tai hänen läheisensä vahingoksi tai halventamiseksi. Allekirjoituksella on merkitystä myös asiakirjojen suojelun kannalta. Tutkijan tulee muistaa, että hän käsittelee alkuperäisiä, ainutkertaisia asiakirjoja.

Uusi laki määrittelee asiakirjat julkisiksi tai salassapidettäviksi. Pääsääntöisesti viranomaisten asiakirjat ovat julkisia, jollei niitä ole säädetty salassapidettäviksi julkisuus- tai jossain muussa laissa.

Yksityisyyden suoja perustui vanhassa laissa määräykseen, jonka mukaan asiakirja voidaan säätää salassapidettäväksi, jos sitä vaatii yksityisen henkilökohtainen etu sielunhoidon, terveyden- tai sairaanhoidon, huoltotoimen, vankeinhoidon, verotuksen tai julkisen tarkastustoimen alalla (9 §). Uuden lain 24 §:ssä on kirjattu yksityisyyden suojaan liittyvät salassapitomääräykset 245 erillislaista 32-kohtaiseksi luetteloksi. Sen mukaan mm. sosiaalihuoltoon, terveydentilaan, vammaisuuteen, seksuaaliseen käyttäytymiseen, oikeuspsykiatriseen mielentilatutkimukseen, psykologiisiin testeihin tai soveltuvuuskokeisiin, oppilashuoltoon tai henkilön elintapoihin tai muihin henkilökohtaisiin oloihin liittyvät tiedot ovat salassapidettäviä.

Mikään viranomaisen asiakirja ei ole salainen ikuisesti. Peruslähdekohta 25 vuoden salassapidosta, jollei muuta ole määrätty, pysyy

ennallaan. Tämän jälkeen valtioneuvosto voi pidentää määräaikkaa enintään 30 vuodella (31 §). Kun vanhassa laissa vastaava aika oli 50 vuotta (22 §), on asiakirjojen kokonaissalassapitoaika siis tältä osin laskemassa. Yksityishenkilöä koskevien asiakirjojen osalta laki kuitenkin tiukentuu. Vanhassa laissa oleva määräys (21 §) asiakirjojen tulosta julkisiksi 20 vuotta henkilön kuolemasta on muuttumassa 50 vuodeksi. Jos tietoa kuolemasta ei ole, salassapito on kesäntynyt vanhan lain mukaan 50 vuotta asiakirjan päiväyksestä; uudessa laissa tätä aikarajaa nostetaan 100 vuoteen.

Uusi laki kuitenkin korostaa tieteellisen tutkimuksen vapautta. Tutkimusta varten on mahdollista saada käyttöönsä salassapidettäviä, arkistoon siirrettyjä asiakirjoja, jollei siirtävä viranomainen ole tätä kieltänyt (27 §). Maakunta-arkistossa salassapidettävien asiakirjojen käyttöluvasta ratkaisun tekee maakunta-arkiston johtaja tutkijan tutkimusselvityksen pohjalta. Käyttäjän on tällöin annettava kirjallinen sitoumus siitä, ettei hän käytä asiakirjaa sen henkilön vahingoksi tai halventamiseksi, jota asiakirja koskee tai hänen läheistensä vahingoksi tai muiden etujen loukkaamiseksi. Tutkijan onkin käytettävä tutkijanetiikkaa ja maalaisjärkeä sen suhteen, miten hän käsittelee ja esittää tiedon niin, että se ei ketään loukkaa. Sama pätee myös 100 vuotta vanhempaan aineistoon, vaikka sitä ei varsinaisesti salassapito koskekaan.

Periaatteet käytäntöön

Maakunta-arkistossa säilytettävät aineistot voidaan jakaa virka-arkistoihin ja yksityisarkistoihin asiakirjojen alkuperän mukaan. Noin 40 vuotta vanhemmat valtion viranomaistoiminnan tuloksena muodostuneet virka-arkistot siirretään maakunta-arkistoon automaattisesti arkistolain määräyksen mukaisesti. Näiden lisäksi maakunta-arkistossa on evankelisluterilaisen kirkon seurakuntien virka-arkistoja, joissa tiedot nuorimmillaan ovat 1800–1900-luvun vaihteesta. Niiden luovutukset perustuvat kirkkojärjestyksen ohjeeseen,

jonka mukaan seurakunnat voivat tallettaa 100 vuotta vanhempia arkistojaan arkistolaitokseen.

Toisen kokonaisuuden maakunta-arkiston asiakirjoista muodostavat yksityisarkistot, joita ovat niin yksityishenkilöiden, sukujen, yhdistysten, liikeyritysten yms. arkistot. Nämä arkistot ovat luonteeltaan lahjoituksia tai talletuksia. Lahjoituksessa omistusoikeus arkistoon siirtyy maakunta-arkistolle, talletuksessa se säilyy tallettajalla. Koska asiakirjat ovat yksityisiä, niiden käytöstä ja mahdollisista käyttörajoituksista voivat päättää henkilöt, jotka aineiston arkistolaitokseen siirtävät.

Seuraavassa on tarkasteltu joidenkin Jyväskylän maakunta-arkistossa säilytettävien arkistojen käyttöä julkisuuden kannalta, kun niistä halutaan tutkia erityisesti terveyden- tai sairaanhoitoon, vammaisuuteen, mielenterveyteen tai kuolemaan liittyviä asioita.

Seurakuntien arkistot ovat väestötutkimuksen perusaineistoa, koska niiden avulla on mahdollista selvittää yksityisen henkilön koko elinkaari; syntymä, elämänvaiheet ja -olosuhteet, kuolema ja mahdollisia ruumiillisia ja henkisiä vikoja. Vanhimmat seurakuntien arkistot ovat tutkijoiden käytössä mikrofilmeinä. Mikrofilmillä aineistoa on itse asiassa sekä maantieteellisesti että usein myös ajallisesti laajemmin kuin maakunta-arkistossa säilytettäviä alkuperäisiä asiakirjoja, jotka rajautuvat Keski-Suomen alueelle. Mikrofilmit kattavat vähitellen koko maan ja parhaimmillaan ne ulottuvat jopa 1980-luvulle asti. Pääsääntöisesti Jyväskylän maakunta-arkistossa säilytettävät seurakuntien mikrofilmatut asiakirjat ovat tutkijoiden vapaassa käytössä, koska ne ovat 100 vuotta vanhempaa aineistoa. Käytön valvonta kohdistuu 100 vuotta nuorempiin mikrofilmattuihin asiakirjoihin, jotka on tilattava toimistosta asiakirjojen tilauslomaketta käyttäen. Aihepiirin tutkimuksessa on toisaalta hyvä muistaa myös hallintoarkistoon sisältyvä runsas asiakirjalähteistö, joka luonteeltaan yleisempänä on tutkijoiden vapaassa käytössä. Erityisesti tässä mainittakoon pitäjänkokouspöytäkirjat ja väkilukutaulut.

Terveydenhuoltoon liittyviä varsinaisia perusaineistoja ovat sairaaloiden, piirilääkäreiden ja lääninlääkäriin arkistot. Jyväskylän

maakunta-arkiston laajin sairaala-arkisto on keskussairaalan edeltäjän Jyväskylän yleisen sairaalan arkisto, jonka asiakirjat kattavat vuodet 1850–1954 eli lähes koko sairaalan toiminta-ajan. Sen asiakirjat ovat nykyisen julkisuuslain määräysten mukaisesti valtaosin julkiseksi tulleita, mutta uuden lain myötä 100 vuotta nuoremmat potilasasiakirjat tulevat muuttumaan salassapidettäviksi. Näin ollen niiden käyttöön saamiseksi tutkijan tulee tehdä tarkempi selvitys käyttötarkoituksesta ja -tavasta ja sitoutua aineiston oikeaan käyttöön. Yksittäisissä tapauksissa, jos henkilön kuolinaika tiedetään, salassapito rajoittuu 50 vuoteen. Käytännössä osa potilasasiakirjoista on sidottu niin, että tällaiset tiedot voi antaa vain valokopioina, joista on suojattu muiden henkilöiden tiedot. Asianosaisjulkisuuden periaatteiden mukaisesti jokaisella on oikeus saada tietoja omaan terveydentilaansa liittyvistä asiakirjoista.

Jyväskylän ja Jämsän piirilääkärien 1800-luvun puolimailta alkavia ja 1940-luvun lopulle päättyviä arkistoja tulee vastaisuudessa koskemaan em. rajoitukset yksittäisten henkilöiden tietoja koskevien sarjojen, mm. mielisairasluetteloiden tai synnytyskertomusten osalta. Nyt ne ovat vapaasti tutkittavissa. Keski-Suomen lääninlääkäriin arkisto on selvästi nuorempaa aineistoa (1960–1972), joten jo nyt siihen saattaa liittyä salassapidettävää materiaalia. Esimerkiksi ruumiinavauspöytäkirjojen tutkimuskäyttöä varten täytyy olla sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön lupa.

Koulujen arkistoissa tällä hetkellä käyttörajoituksen alaisia sarjoja ovat oppilaiden terveydenhuoltoon liittyvät sarjat, jotka saattavat joidenkin valtion oppikoulujen osalta ulottua aina 1970-luvulle. Osa oppilashuoltoa koskevista asiakirjoista voi olla myös oppilaskortistojen yhteydessä, jolloin rajoitus ulottuu myös niihin. Erityisen kokonaisuuden muodostaa vielä Pernasaaren koulukodin arkisto, joka siirrettiin Jyväskylän maakunta-arkistoon kokonaisuudessaan koulun päätettyä toimintansa vuonna 1994. Siinä useat sarjat ovat asiakirjojen luonteen ja iän vuoksi salassapidettäviä.

Oman lukunsa julkisuuslainsäädännössä muodostavat tuomio-
kuntien arkistot, jotka heijastavat yhteisön elämän monimuotoisuutta

ja sisältävät runsaasti myös yksityisyyden suojan piiriin kuuluvia asioita. Oikeudenkäyntiin liittyvät asiakirjat tulevat julkisiksi yleensä viimeistään kun tuomioistuin on antanut asiassa ratkaisun, ellei niitä ole erikseen määrätty salaisiksi. Jyväskylän maakunta-arkistossa säilytettäviin 1960-luvulle ulottuviin tuomiokuntien arkistoihin ei sisälly mitään käyttörajoitusten alaista aineistoa. Käytännössä siis sellaisia asiakirjoja, jotka alkuperäisessä yhteydessään ovat salassapidettäviä, saattaa olla tuomiokirjojen liitteinä.

Yksityisarkistoissa terveydenhoitoon tai vastaaviin aihepiireihin liittyvä tieto yleensä hyvin selvästi henkilöityy, mutta on toisaalta pirstaloituneempaa. Sitä saattaa sisältyä esimerkiksi kirjeenvaihtoon tai päiväkirjoihin. Joissakin tutkimusarkistoissa on myös systemaattisemmin kerättyä aineistoa. Arkistolain mukaan yksityisten arkistojen salassapidosta päättävät ensisijaisesti ne, jotka arkistonsa maakunta-arkistoon luovuttavat. Maakunta-arkiston on noudatettava luovuttajan ohjeita; esimerkiksi jos käytöstä päättää luovuttaja, on tutkijan saatava tältä kirjallinen lupa aineiston käyttöön. Maakunta-arkistossa voidaan tosin julkisuuslain nojalla asettaa käyttörajoituksia yksityisiin arkistoihin, jos esimerkiksi järjestelytyön yhteydessä ilmenee, että arkisto sisältää jonkun kolmannen, lahjoituksesta mitään tietämättömän osapuolen kannalta arkaluonteista materiaalia.

Arkistolaitoksessa on jo joitakin vuosia rakennettu arkistotietokantaa, joka tulee toimimaan tiedonhaun apuvälineenä arkistolaitoksessa säilytettävään aineistoon. Varsinaisia asiakirjoja tietokannasta ei voi tutkia. Jo tällä hetkellä tietokantaan sisältyy perustiedot arkistonmuodostajista ja arkistoista ja runsaasti sarjatason tietoja, ja nämä ovat tutkijoiden käytössä internetissä arkistolaitoksen kotisivulla (www.narc.fi). Perusrekisterin lisäksi tietokantaan syötetään paitsi nykyisten arkistoluetteloiden tiedot, myös yksityiskohtaisempaa kuvailutietoa arkistonmuodostajista ja asiakirjoista. Luettelo- ja kuvailutiedot eivät yleensä sinällään ole mitenkään arkaluonteisia, mutta niiden tallennuksessa otetaan luonnollisesti huomioon julkisuusongelmat, joita voi esimerkiksi yksityisarkistojen

kohdalla tulla esiin. Tietokantaan on kirjattu myös aineistoja koskevat käyttörajoitukset ja niiden perusteet ja toisaalta käyttöluvan ehdot.

Lähteet:

Aarnio, Reijo, Tietojen käsittely ja tietosuojat. Arkistot ajassa ja ikuisuudessa. Saarijärvi 1998.

Hallituksen esitys laiksi viranomaisten toiminnan julkisuudesta ja eräksi siihen liittyviksi laeiksi (HE 30/1998 vp) ja Hallintovaliokunnan mietintö (HaVM 31/1998 vp).

Hallituksen esitys henkilötietolaiksi ja eräksi siihen liittyviksi laeiksi (HE 96/1998 vp) ja Hallintovaliokunnan mietintö (HaVM 26/1998 vp).

Wallin, Anna Riitta, Julkisuus- ja salassapitolainsäädäntö uudistuu. Tietosuojat 2/1998.

Viikki, Raimo, Sukututkimuksen etiikasta. Arkistoviesti 2/1997.

ERILAISTEN HISTORIAN PROBLEMATIIKASTA JA LÄHTEISTÄ¹

Osa ihmisistä on ollut historian luomassa kuvassa vain joko yhteiskunnallisena ongelmana tai jonkin toiminnan kohteena, yhteistyöhaluisina tai vastentahtoisina, kuten Marjatta Rahikainen asiaa luonnehtii.² Natalie Zemon Davisin mukaan uudempi sosiaalishistoria hakee erilaisia, mm. ikään, sukupuoleen ja syntyperään perustuvia ryhmittelyjä, etnisyyden ja uskonnon kategorioita. Kertovaan aspektiin kuuluva juoni voi olla mikä tahansa seksuaalisuudesta salaiseen identiteettiin.³

Ihminen on tutkimisen arvoinen, vaikkei hän samastu tai liity mihinkään puolueeseen, joukkoliikkeeseen tai yhteiskunnalliseen ongelmaan.⁴ Ns. normaalit ovat aina katsoneet, että fyysisesti, sosiaalisesti tai henkisesti erilaiset aiheuttavat ongelmia. Erilaiset ominaisuudet ovat aiheuttaneet käsitys- ja elämisentavan eroja.

Ongelmasta puhuttaessa tarkastelu lähtee yhteiskunnasta: sillehän poikkeavuus on ongelma, ja ongelman aiheuttajat toiminnan kohteita, objekteja. Jos viimeksi mainitut nostetaan historian subjekteiksi, puhutaan marginaaliryhmien historiasta.⁵ Vaikka esimerkiksi rikollisuus koskettaa koko sitä yhteiskuntaa, jossa rikoksia tehdään, rikollisia on vain pieni murto-osa väestöstä. Rikolliset ovat lukumääränsä perusteella nimensä mukaisesti marginaalinen osa koko väestöstä.⁶

Yhteiskuntaelämää on eletty paljolti ylä- ja keskiluokan ehdoilla. Niin kauan kuin rahvaaseen — määritetään käsite suppeammin tai laajemmin — kuuluva ihminen ei ole kiinnittänyt ylempiensä huomiota itseensä, hän on pysynyt tavallaan huomaamattomana, nor-

maalina. Mutta aina on löytynyt huono-onnisia, jotka ovat joutuneet yhteiskunnan erilaisiaan varten järjestämien laitosten kanssa tekemisiin. Historiantutkimukselle tästä on ollut hyötyä. Erilaisten jouduttua yhteiskunnan toimenpiteiden kohteeksi on syntynyt näistä toimista mutta myös niiden kohteista kertovaa asiakirja-aineistoa, jota voidaan käyttää tutkimusmateriaalina.⁷

Erilaisten historia ei ole sama asia kuin vähemmistöjen historia.⁸ Monet vähemmistöt ovat yhteiskunnan täysivaltaisia osaryhmiä, yhteiskunnan ongelmattomia osia. Ne nauttivat samoja oikeuksia kuin väestön enemmistö, niille ovat kuuluneet samat velvollisuudet kuin pääväestölle. Marginaali- tai erilaisryhmä poikkeaa niin ratkaisevasti muusta yhteiskunnasta, että se pelkällä olemassa olollaan aiheuttaa ongelmia. Yhteiskunnan intressiin on kuulunut joko eristää tai jollakin tavoin sopeuttaa normaalien yhteiskuntaan kuuluvat erilaiset.

Mentaliteettien historian edustajat ovat painokkaasti vaatineet, että historiassa yleensä ja sosiaalhistoriassa erityisesti huomio olisi kohdistettava tunteisiin ja kokeviin ihmisiin. Heidän vaatimuksestaan on ollut tutkia historiaa yksilön ja yhteiskunnan mentaalisten ja muiden rakenteiden ykseytenä.⁹ Erilaisten historian käytössä oleva lähdeaineisto asettaa kuitenkin tietyt rajat. Se on syntynyt valtaosin yhteisön harjoittaman valvonnan, huollon ja hoidon seurauksena. Yhteisöä taas eivät ole kiinnostaneet asiat, joista kävisi selville tutkittavien ryhmien näkemys vaikeuksistaan, suhtautumisestaan ja kokemisistaan.

Valtaosa historiantutkimuksen käyttämästä lähteistöstä on viranomaisten tuottamaa. Nämä puolestaan ovat olleet lähinnä aikansa yläluokkaa. Ihmiset, jotka he papereihinsa merkitsivät olivat heille alamaisia, syytettyjä, todistajia tai joidenkin toimenpiteiden kohteita, eivät itsensä määrittäjiä, toimijoita. Talonpoika, käsityöläinen tai kauppias, palkollisista, köyhistä, rikollisista ja vammaisista pu-

humatta eivät ole päässeet valikoimaan niitä tietoja, joita heistä on asiakirjoihin merkitty. Historiantutkimukseen suodattuu pakosta lähteiden näkökulma.

Tämä ei koske pelkästään virallisia asiakirjoja. Erilaisista on myös puhuttu varsin säästeliäästi. Voimamiehiä ja -naisia sekä yleensä ”myönteiseen” suuntaan poikkeavia koskevaa suullista perimätietoa värittää jonkinasteinen ihailu. Suurista tappelijoista ja herrojen puijaajista on kertomuksia. Mutta harvoin on muistettu, miten kyläyhteisö päivittäin asennoitui keskuudessaan eläneeseen eläimeen-sekaantujaan, rampaan, huoraan, homoseksualistiin tai todelliseen mielisairaaseen, ei niinkään hauskaan ”hupakkoon”. Äänettömyys kertonee, että kysymys on ollut perin hankala.¹⁰

Jokainen aika ja jokainen yksilö tai ryhmä sinällään on arvokas. Menneisyyttä ei voi katsella nykyisyyden näkökulmasta; ts. valita tarkastelun kohteeksi vain niitä ilmiöitä, ihmisiä ja asioita, jotka ovat joko edistäneet tai jarruttaneet nykyisyyden tulemistä. Siksi erilaisten ja heidän kohtalonsa tutkiminen on historian tutkimuksen oleellinen tehtävä.

Erilaisten historia valaisee koko yhteiskuntaa. Se on keino operationaalistaa yhteiskunnallisten katsomusten ja toiminnan historian tutkimista. Tarkastelemalla sitä, miten eri aikoina on suhtauduttu normaalikansalaisen mallista poikkeaviin ihmisiin saadaan tietoa kyseisen yhteiskunnan säännöistä ja ihanteista. Määritellessään tietyt ryhmät poikkeaviksi yhteiskunnan enemmistö lausuu käsityksen itsestään.¹¹ Esimerkiksi vammaisten historian tarkoitus on perimältään paljastaa, mitä ajan ihmiskuvassa pidettiin arvokkaana ja tärkeänä. Se ei ole yksinomaan eikä edes ensi sijassa yhden pienen ryhmän erityispiirteiden ja -aseman tutkimista,¹² kuten Minna Harjula on todennut.

Seuraavassa tarkastellaan lyhyesti eräitä ns. yhteiskunnan ongelmaryhmiä sekä niiden taustalla olleita tai niihin liittyneitä ilmiöitä. Köyhyys lienee yleisin haitta ja se liittyy moniin ryhmiin. Menneinä vuosisatoina esimerkiksi vammaisuus ja köyhyys kulkivat varsin usein yhtä matkaa, sillä vammaisuus teki ihmisestä yleensä köyhän.

Köyhä ei tullut omillaan toimeen.¹³ Hänen avustamisensa oli ennen lähinnä laupeudentyö ja armonsoitus. Avustustavat kehittyivät varhain yhteisöjen virallisiksi toimintamuodoiksi, joita varten luotiin omat laitokset. Vapaaehtoinen auttaminen muuttui viralliseksi huolloksi.¹⁴ Vaikka avustaminen näytti hyväntekeväisyydeltä, valtio pyrki sen välityksellä lisäämään työkykyistä väestöä ja saamaan ongelmaksi koetut ihmiset ja ilmiön valvontaansa. Esiteollisen Euroopan kerjäläisjoukot uhkasivat ja rasittivat keskusvaltaa. Niinpä irtolaislait, työlaitokset, vankilat ja sairaalalaitos syntymästään saakka sekä pakottivat työhön että helpottivat valvontaa.

Köyhyysongelma kosketti kauan lähinnä maaseutua ja maatalousväestöä.¹⁵ Teollistuvan ja kaupungistuvan Euroopan köyhyysongelmaa taas pahensi suhdanteita säätelevien mekanismien puuttuminen. Varsinaista sosiaalipolitiikkaa edelsi pitkä ja kiihkeä keskustelu toimenpiteiden tarkoituksista. Keskustelua käytiin pitäjänkokouksissa, valtiopäivillä, myöhemmin kunnallisissa itsehallintoelimissä ja lehdistössä. Mielenpiirteet ja suunnitelmat kuvaavat aikansa yhteiskunta- jopa valtapoliittisia tavoitteita. Siksi kyseisten elinten asiakirjat ja julkisuuteen tarkoitettu aineisto ovat tutkimukselle tärkeitä.

Erilaisuushan määrittäytyi viime kädessä sosiaalisesti. Kun yksilöön kohdistuneet vaatimukset ovat muuttuneet ajan ja yhteisön mukaan, myös poikkeavuuksien rajat ovat siirtyneet. Niinpä käsitteet siitä, mikä oli yhteisön kannalta sopivaa ja toivottavaa, määrsivät jo varhain esimerkiksi sen, kenet kulloinkin tulkittiin vammaiseksi. Yhteiskunnan kannalta vammaisuus oli ei-toivottua erilaisuutta siihen kytkeytyneen avuttomuuden ja riippuvaisuuden, epäitsenäisyyden, eristäytymisen, työkyvyttömyyden ja köyhyyden vuoksi. Kun yhteisö on kokenut vammaisuuden haittana, sitä on pyritty mahdollisuuksien mukaan ehkäisemään, lievittämään ja valvomaan käyttäen ajasta riippuen keinovalikoimaa heitteillejätöstä kuntoutukseen.¹⁶

Mielisairautta pidettiin rangaistuksena sairaan omista tai hänen vanhempiansa teoista. Hoitopaikkojen tarkoituksena oli eristää vaaralliset yksilöt ja siten turvata muun yhteisön häiriötön kehitys. Sukupuolitautesi puolestaan ovat olleet oma erityisryhmänsä sekä koko yhteiskunnassa että muiden sairaiden joukossa. Väestön muuttaessa kaupunkeihin veneeriset taudit lisääntyivät kuten myös prostituutio ja itsemurhat. Pelkoa herättäessään ne pakottivat yhteiskunnan tehostamaan sekä valvontaa että hoitoa.¹⁷

Yksilöä tarkkaillaan ja valvotaan laeista riippumatta. Vaikka epävirallinen kontrolli on sattumanvaraista sekä mielivaltaista,¹⁸ se on tärkeä, koska viralliset instituutiot eivät voi valvoa kaikkea käyttäytymistä. Mutta se viittaa myös siihen, että rikoksia ja rikollisia on aina paljon enemmän kuin viralliset tilastot ja vankiloiden asiakirjat kertovat. Todennäköisesti myös sairaita ja vammaisia on ollut lukuisammin kuin sairaaloiden ja hoitolaitosten potilaskortistot ja -päiväkirjat osoittavat. Kaikki sairautta eivät ole hakeutuneet lääkäriin ja hoitoon.¹⁹

Käsitykset monista nykyään selvinä ja ehkä jopa universaaleina ihmellisissä ominaisuuksissa pidetyistä asioista ovat kiteytyneet asenteittain ja pitkän yhteiskunnallisen kehityksen myötä.²⁰ Mutta erilaisuus, kuten esimerkiksi köyhyys, sairaus, rikollisuus, siveettömyys ja vammaisuus saavat historiallisen mielekkyytensä vain aikansa yhteydessä, missä ne eivät ole pelkästään mielenkiintoisia marginaali-ilmiöitä eivätkä niiden aiheuttajat tai niistä kärsivät ainoastaan kummallisia erilaisia.²¹ Yhteiskuntien muuttuessa vaihtuvat myös marginaaliryhmien kriteerit. Eräitä henkilöitä ja ryhmiä on kuitenkin ajasta ja paikasta riippumatta pidetty erilaisina. Suomessa osin uskontoon ja osin lakiin nojaava normijärjestelmä on vakiinnuttanut tietyt erilaisryhmät. Helposti tunnistettavissa ovat rikolliset,²² joilta on jo pitkään riistetty vapaus. Vapauden riisto puolestaan on tehnyt vankeja.²³ Vammaiset, mielisairaat ja sukupuolitautesi

ovat fyysisesti tai psyykkisesti poikenneet muista. Irtolaiset, prostituoidut ja vangit kelvannevat esimerkeiksi sosiaalisesti tai juridisesti erilaisista. Mustalaiset ja pakolaiset ovat rodullisesti tai etnisesti erilaisia kuin muut suomalaiset.

1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa edellä mainittujen ryhmien asia ajankohtaistui yhteiskunnallisessa keskustelussa. Osin keskustelun tuloksena muuttuneet tai syntyneet hoito-, valvonta-, eristys- ja koulutustoiminnat taas vahvistivat eräiden ammattien — esimerkiksi lääkäreiden, poliisiviranomaisten, eri hoitajaryhmien sekä erityisopettajien — professioita. Toisaalta ne kehittyivät itse kyseisten professioiden vahvistumisen myötä. Mainittujen tehtävien suorittamisen tuloksena syntyneet asiakirjasarjat ovat erilaisuuden historian tutkijalle välttämätöntä materiaalia.

Kun erilaisten historia on keino operationaalistaa paitsi yhteiskunnallisten katsomusten myös valvonnan historian tarkastelua, juuri valvontaan osallistuneiden viranomaisten ja laitosten asiakirjat ovat tutkimukselle mielenkiintoisia ja välttämättömiä. Tässä lähteistössä näkyy, miten yhteiskunta on halunnut ”puolustautua” tavallaan sen omasta piiristä lähtenyt ”uhkaa” vastaan. Se kertoo, milloin ja miten yhteiskunta katsoi voivansa parantaa — yhtä hyvin voisi sanoa samanlaistaa — poikkeavien ryhmiin luetut henkilöt.

Historian tutkimuksen kannalta on tärkeää, kuka/mikä, milloin, miten ja miksi on poikkeuden määrittänyt. Kun aikakin voidaan käsittää monikerroksiseksi — eriaikaisuus leimaa samanaikaisuutta²⁴ — ja ajattelumallit tai maailmankuvat edustavat jähmeää ja arkipäiväistä²⁵, erilaisia koskevat käsitykset porrastuvat ajallisesti mutta myös yhteiskuntaryhmien mukaan. Marginaaliryhmä määrittyy tutkittavan ajan virallisten normien ja saamansa kohtelun mutta myös aikakaudella vallalla olleiden käsitysten, epävirallisten normien, perusteella. Historiantutkimuksessa jokin erilaisryhmä hahmottuu katsomalla, mitkä säännöt ko. ryhmää koskivat, mitä

elimä oli perustettu valvomaan sääntöjen noudattamista, miten nämä elimet toimivat ja millainen käsitys asiasta oli mahdollisesti muilla kuin mainittujen elinten edustajilla. Tämä on tärkeää myös lähteistön kannalta. Sitä on etsittävä erilaisuuden määrittäjien ja toimenpiteiden suorittajien arkistoista.

Ihmisen, ryhmän tai ilmiön suhteet ja paikka aikansa yhteisössä viime kädessä määräävät niiden historiallisen mielekkyyden. Marginaaliryhmiin kuuluvien ihmisten virallinen sidos ympäristöönsä on ollut ennen kaikkea yhteiskunnan suorittama valvonta tai huolto (hoito). Vaikka valvonta on ongelmallinen sekä ristiriitaisen arvosisältönsä että varsin sekavan teoreettisen merkityksensä vuoksi, se yleensä kohdistuu normeista poikkeavaan käyttäytymiseen, käytännössä myös yhteisöjen sisäisten arvostusten ja tavoitteiden seuraamiseen. Valvonnan perusteena on ollut näkemys, ettei yksilö saa olla vaaraksi itselleen tai ympäristölleen.

Vaikka yhteiskunnat näyttävät tulleen ahdasrajaisemmiksi, todellisuudessa varhaisemminkin yhteisöillä oli halua puuttua yksilön käyttäytymiseen mahdollisimman paljon. Niillä ei kuitenkaan aina ollut siihen mahdollisuuksia. Tavoitteiden ja keinojen välinen ristiriita ei ole Durkheimin keksintö. Eri yhteiskuntaluokat taas ovat suhtautuneet eri tavoin yleisestä mallista poikkeaviin ihmisiin. Tavallinen rahvas ei erityisemmin kavahtanut esimerkiksi maankiertäjiä ja muita viranomaisten irtolaisina jahtaamia ihmisiä. Osa irtolaisista oli talonpoikien työvoimareserviä, joten taloudelliset ja työvoimapoliittiset tavoitteet sivuuttivat hallintoviranomaisten vaatimukset. Viranomaistenkaan mielestä irtolaisuus ei ollut rikos, koska valvonta ei kuulunut oikeus- vaan hallintoviranomaisille. Suhtautumistavan ongelmallisuutta kuvaa edelleen se, että irtolaisia kuitenkin kohdeltiin käytännössä yhtä ankarasti kuin rikoslain mukaan tuomittuja.²⁶

Kun prostituutio — oikeastaan paritus — oli rikoslaissa kielletty, viranomaiset loivat 1800-luvulla mekanismin — ohjesääntöön pohjaavan tarkastusjärjestelmän — jonka puitteissa sitä harjoitettiin; ts. poliisi- ja lääkintäviranomaiset valvoivat, että rikoslaissa kiel-

lettyä toimintaa harjoitettiin ”laillisesti”. Väestön enemmistö, joka ei laitosta käyttänyt hyväkseen, tuomitsi prostituution sekä moraalisiin että ”juridisiin” perustein. Pyrkiessään pitämään sekä irtolaisuuden että prostituution tiukassa valvonnassaan yhteiskunta rikkoi itse säättämiään lakeja turvatakseen jäsenensä suuremmalta vaaralta, sukupuolitautilien leviämiseltä. Koska kyse oli sairauksiin liittyneistä toimenpiteistä, prostituutiota ja prostituoituja koskevaa lähteistöä löytyy sekä lääkintälaitoksen (piirilääkärit ja lääninsairaalat) että kaupunkien hallintoelinten (maistraatit, poliisilaitokset, terveyslautakunnat, erilaiset tarkastajat) arkistoista.

Julkaistut lait ja asetukset jo sinällään sisältävät valtaosan niistä tavoitteista ja arvoista, joille valvonta on perustunut. Yksittäisiä oikeustapauksia taas on tutkittava lähinnä eri oikeusasteiden pöytäkirjojen (ns. tuomiokirjat) perusteella. Mutta niidenkin käyttöön liittyy ongelmia, mitä esimerkiksi tuomiokirjojen tietoihin kohdistunut kritiikki osoittaa.

Valtionkirkko-järjestelmän vuoksi kirkolliset elimet osallistuivat, osin valtiolle alisteisina, pitkälle 1800-luvulle ihmisten elämän sääteelyyn. Kirkko hoiti pienet harha-asekelet, valtio puuttui suurempiin poikkeamiin, mm. rikollisuuteen. Näin meneteltiin Gezelius-vanhemman hiippakuntasäännöissä lähtien. Niiden mukaan kirkkoneuvosto oli seurakunnallinen valvontaelin ja tuomioistuin, joka puuttui kirkkohäiriöihin ja seksuaalirikkeisiin. Mutta tärkeitä kysymyksiä koskevat riidat ja torat oli osoitettava maalliselle oikeudelle. Kirkollisten instituutioiden toiminnan tuloksena syntyneiden arkistojen asiakirjoista (pitäjänkokousten pöytäkirjat, kirkkoneuvostojen pöytäkirjat, rippikirjat, muuttokirjat, ns. mustat kirjat, piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat) näkyy — jos yleensä näkyy — myös perheen sisällä tapahtunut valvonta.²⁷

Lujasta valtionhallinnosta huolimatta erityyppisellä itsehallinnolla on Suomessa ollut valvonnan kannalta keskeinen merkitys. Para-

doksi on, että kun Ruotsin valtakunnasta 1600- ja 1700-luvuilla tehtiin voimakkaan keskus- ja hallintovallan maata, kuitenkin esimerkiksi kurinpidossa paikallisen itsehallinnon tehtäväpiiriä lisättiin. Valta siirtyi paikallistasolla lähinnä kirkkoherroille ja läänintasolla keskushallinnosta riippuvalle maaherralle.²⁸

Alun pitäen valvonnan kohteena oli lähinnä maahan kiinnittämätön tai kiinnittymätön ja pahantapaiseksi epäilty väestö. Se oli kartoitettava ja saatettava yhteiskuntaa hyödyttävään työhön. Kyseeseen tulivat ennen muita irtolaisiksi epäillyt ja luetut kulkijat, jotka eivät palkollisasetusten mukaisesti hankkiutuneet työhön ja sitä tietä jonkin isännän suojelukseseen. Pappi valvoi maaseudulla kuudennusmiesten ja pitäjänkokousten avulla ihmisten siveellisen ja moraalisen ryhdin säilymistä vastaten työstään ja onnistumisestaan periaatteessa Jumalalle, käytännössä kruunulle. Kuudennusmiehillä oli piireissään, lähinnä kylissä, valvontavelvollisuus. Poikkeamat säännönmukaisuuksista merkittiin rippikirjoihin. Karkeimmat rikkeet kirjattiin myös muuttotodistukseen, joka kotipaikkaa vaihtavan oli otettava seurakuntansa kirkkoherralta. Pappi käytti valvontavaltaa antaessaan todistuksia käyttäytymisestä ja maineesta valtion viranomaisille.²⁹ Todistukset ovat paitsi historian lähteistöä myös osoitus valvontakoneiston uutterasta työstä.

Kirkolla oli myös varsin tehokkaita käytännön keinoja ohjata jäsenensä vaellusta: näkyvimpänä muotona julkiset häpeärangaistukset.³⁰ Valtion viranomaiset taas katsoivat, että jokaisella sellaisella ihmisellä, joka yhteisön mielestä ei pystynyt itse hallitsemaan ja vallitsemaan itseään, oli oltava jonkinlainen suojelija. Osa aktiivi väestöstä luokiteltiin tavallaan kykenemättömäksi vastaamaan omasta elämästään. Sitäkin luontevampaa oli, että vanhukset, köyhät, vaivaiset, orvot, mielisairaats sekä ”muut säällittävät olennot” alistettiin viranomaisten isännyyteen.³¹

Käräjillä puututtiin 1600- ja 1700-luvuilla oikeudellisten ja hallinnollisten asioiden lisäksi ihmisen varsin jokapäiväisiin askareisiin kuitenkin lähinnä silloin, kun näistä asioista oli syntynyt kiistaa, ongelmia yhteisön ja yksilön välillä tai jäsenten kesken. Alioi-

keudet kontrolloivat suurelta osin myös moraalialia, jopa silloinkin kun rikoslaki ei antanut siihen mahdollisuutta. Huoruus, pahantapaisuus ja irtolaisuus olivat jatkuvasti esillä 1600-luvulta lähtien. Myös vaarallisesti sairaita, köyhiä ja mielitaudista kärsivien aiheuttamia häiriöitä koskevat asiat tuotiin oikeuteen. Niinpä käräjien — kuten alioikeuksien yleensä — pöytäkirjat ovat erilaisten historian tutkimuksen keskeistä lähteistöä. Käräjät menettivät kuitenkin ajan myötä hallinnollisia tehtäviään kruunun muille instituutioille.³²

Osin jo 1600-luvulta, ja 1800-luvulta lähes yksinomaan, useimmat marginaaliryhmiin liittyneet asiat kuuluivat hallintoviranomaisille.³³ Vastuu lain noudattamisesta ja järjestyksen säilymisestä oli 1600-luvulta lähtien läänin maaherralla (1800-luvulla kuvernööri), joka käytti kuninkaalle kuuluvaa toimeenpanovaltaa poliisitointa ja yleensä järjestyksen ylläpitoa koskevissa asioissa. Maaherran oli oltava yhteistyössä tuomioistuinten sekä pitäjän ja kaupunkien järjestyksestä vastaavien elinten, etenkin nimismiesten ja myöhemmin poliisilaitosten, kanssa.³⁴ Maaherran johtamien lääninhallitusten kanslioihin oli lähetettävä tiedot nimismiehiltä ja kruununvoudeilta sekä pitäjien ja kaupunkien viranomaisilta. Siksi lääninhallitusten arkistot, kruununvoudin arkistojen ja nimismiesten arkistojen ohella, ovat erilaisten historiaa tutkittaessa tärkeitä. Sekä lääninhallituksen että kruununvoudin arkistossa ovat esimerkiksi henkikirjat, joita niitäkin käytettiin hyväksi epäsosiaalisen väestön valvonnassa. Kaupungeissa vartioiva rooli lankesi maistraatille, ja viskaali apulaisineen vastasi käytännössä vanhempana aikana kenttätyöstä. Lähinnä Pohjanmaalla 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella vaikuttanut oltermannilaitos, kylähallinto, toimi kyläjärjestyksen mukaan. Kyläjärjestysohjeessa oli erityinen ns. irtolaispykälä.³⁵

Kaikenlaisen valvonnan keskeisen elimen eli eurooppalaisen poliisilaitoksen alku liittyy talous- ja yhteiskuntarakenteen muutokseen, ei pelkästään mellakoitten ja epäjärjestyksen lisääntymiseen tai lisääntymisriskin kasvamiseen, jotka nekin olivat tärkeitä, mutta kuitenkin toissijaisia tekijöitä.³⁶ Poliisihallinnon rakentaminen

Suomeen alkoi vuonna 1816, jolloin annettiin Turun laitosta koskeva asetus. Se oli pohjana myös Helsingin (1826) ja Viipurin (1836) vastaavia laitoksia koskeneille säännöksille. Suomen kaupunkien poliisilaitosten mallimaa oli Ruotsi, joten annetut säännökset olivat sopusoinnussa maan lain kanssa.³⁷ Laitosten keskeinen tehtävä autonomian ajan alussa oli henkilövalvonta. Erityisen suuri huomio kiinnitettiin liikkeellä oleviin, sellaisiin ihmisiin, jotka eivät turvallisesti oleskelleet tutussa ja tunnetussa paikassa. Poliisikamarien arkistot ovat epäsosiaalisen väestön tutkijalle keskeinen tietolähde.

Maaseudun järjestyksenvalvonnan suuri reformi tapahtui vasta 1890-luvun alussa. Silta- ja jahtivoutien toimien sijaan perustettiin kruunun rahoittamia maalaispoliisikonstaapelin toimia.

Varsinaisia irtolaisia voidaan ”jäljittää” siinä järjestyksessä kuin sellaiseksi epäilty henkilö joutui valvovien viranomaisten huomion ja toimenpiteiden kohteeksi.³⁸ Jo vuoden 1734 palkollisasetuksen mukaan pappien oli lähetettävä maaherroille lääninhallituksen kanslioihin luettelot seurakunnissaan oleskelleista irtolaisista. Luetteloita alkoi kuitenkin saapua vasta 1700-luvun loppupuolella. Ne olivatkin erinomaisia työvoiman pyydystämisvälineitä. Pappit tunsivat rippikirjojen, syntyneiden ja kastettujen luetteloiden, väkilukutaulujen ja kiertomatkojensa perusteella pitäjän väestön määrän ja laadun kylää ja taloa myöten. Vieras ihminen veti huomion puoleensa, etenkin jos hän käytöksellään edes vähän rikkoi yhteisön ”rauhaa”.

Pappien laatimien luetteloiden perusteella työhön kykenevät ja siihen halukkaat pakotettiin ottamaan vuosipalvelus. Epäsosiaalinen aines pyrittiin toimittamaan maaherran määräyksestä armeijaan tai kruunun järjestämiin ”yleisiin töihin”, mikä käytännössä tarkoitti työtä linnoituksissa, myöhemmin erityisissä työlaitoksissa. Henkikirjaa käytettiin pohjana laadittaessa irtolaisluetteloita, joiden pe-

rusteella irtolaisiksi epäillyt suojeluksettomat (vailla palvelupaikkaa) pidätettiin ja lähetettiin (nimismies) maaherran luo. Tämän johdolla suoritettussa kansliakuulustelussa epäillyn kohtalo ratkesi. Maaherra saattoi passittaa hänet joko takaisin kotiseudulleen työhön tai tuomita hänet 1/2–2 vuodeksi työlaitokseen.³⁹ Kansliakuulusteluissa syntyneet pöytäkirjat, ns. kansliakuulustelupöytäkirjat (myöhemmin irtolaiskuulustelupöytäkirjat) ovat lääninhallitusten arkistoissa.

Irtolaislainsäädäntöä täsmennettiin vuonna 1802 annetulla värväyssäännöllä. Sen mukaan henkilö, joka ei mennyt yleiseen palvelukseen tai harjoittanut muuta laillista ammattia, ei omistanut maanviljelystä, vuosipalvelusta tai muuta sallittua elinkeinoa, oli irtolainen. Irtolainen oli värväyksen alainen, joten hänet voitiin sijoittaa armeijaan. Myös asetus työlaitoksista (1804) lähti siitä, että irtolaisuus saattoi uhata maan asukkaiden turvallisuutta ja vaarantaa yhteiskuntaa. Uhkan poistamiseksi Kuninkaallinen majesteetti oli päättänyt perustaa Karlskronan ja Sveaborgin yleiset työlaitokset, joihin oli lähetettävä työttömät ja pahantapaiset henkilöt tekemään valvonnan alaisina hyödyllistä työtä. Näiden laitosten toiminnasta kertovaa aineistoa on säilynyt. Seuraavana vuonna annettu palkollissääntö määritteli irtolaisen tunnusmerkit.⁴⁰ Nämä kolme asetusta muodostivat yhdessä saumattoman kokonaisuuden, jonka välityksellä ns. irtain väki sidottiin toisen palvelukseen ja isännän ehdottomaan, mutta lain kahlitsemaan valtaan.

Nopeasti lisääntyvä tilaton väestö oli suomalaisen maatalousyhteiskunnan polttavin ongelma 1800-luvulla. Vuonna 1852 annettu asetus laillisesta suojeluksesta olikin tarkoitettu tämän kysymyksen ratkaisemiseen. Asetus kuitenkin pikemmin loi kuin ratkoi tilattomaan väestöön liittyneitä ongelmia.⁴¹ Komiteoiden ja tammikuun valiokunnan kautta sekä säätyjen käsittelyn myötä saatiin aikaan 21.1.1865 uusi asetus joutolaisista ja niiden kanssa menettelemisestä.⁴² Maaherra, jolle epäillyn tutkiminen ja tuomitseminen kuului, saattoi tuomita irtolaiseksi vain todella pahamaineisen henkilön. Asetuksessa tähdennettiin voimakkaasti kunnallisten elinten

velvollisuutta valvoa irtolaisuutta kenttätasolla, joten poliisi-
viranomaisten merkitys valvonnassa, ainakin teoriassa, väheni.
Käytännössä kruunun virkamiehet olivat edelleen ratkaisevassa ase-
massa.

Melko vanhakantainen ja staattista yhteiskuntaihannetta myötäilevä
asetus joutui pian ristiriitaan myös liberalisoituvan elinkeino-
lainsäädännön kanssa. Jo asetuksen antamisen aikoihin oli alettu
keskustella irtolaisten ”sopeuttamisesta” yhteiskuntaan ja käyttää
heitä laajasti yleishyödylliseen työhön kanava- ja rautatietyömailla.⁴³
Myös vuonna 1879 voimaan tullut köyhäinhuoltoasetus kiirehti uu-
distusta, sillä se kosketti joiltakin osin irtolaisia.⁴⁴ Vuonna 1883
annetun uuden lain mukaan irtolainen oli työhön kykenevä Suo-
men kansalainen, joka omassa kotikunnassaan tai sen ulkopuolella
kuljeskeli työttömänä ilman elatusta ”omista varoistaan tai toisen
huolenpidosta” ja vietti siveetöntä ja säädytöntä elämää.⁴⁵ Muutos
entiseen oli asetuksen tekstin mukaan todella huomattava. Toisaal-
ta laki on sellainen, miten se sovelletaan. Viranomaiset olivat jo 1800-
luvun alkupuolella paljolti menetelleet vuoden 1883 asetuksen vaati-
malla tavalla. Uusi asetusta oli voimassa vuoteen 1936 saakka.

Poliisilaitos ja lääkintäviranomaiset olivat myös prostituoitujen tär-
keimpiä valvojia, joten kielletyn rakkauden myyjien tutkiminen ta-
pahtuu ainakin osin näiden arkistojen pohjalta. Huoruutta pidettiin
yhteiskunnalle vahingollisena. Se voitiin ”tuomita” ja saattaa ran-
gaistuksen alaiseksi moraalisiin perusteisiin ja käyttämällä hyväksi jo
vuoden 1734 Ruotsin valtakunnan yleistä lakia, joka tarkkaan otta-
en kielsi kuitenkin vain parituksen.⁴⁶ Niin ikään vuoden 1889 ri-
koslaissa säädettiin vankeudella rangaistavaksi teoksi huoneen pi-
ttäminen haureuden harjoittamiseksi, naisen viettely haureellisuuteen
ja naisen antautuminen haureuden välikappaleeksi.⁴⁷ Prostituutio
on Suomen historiassa ollut virallisella tasolla lähinnä kansan-
terveydellinen ongelma. Verraten myöhään siitä tuli siveelli-

syyskäsityksiin, sosiaalipolitiikkaan ja sukupuoleen liittyvä kysymys.

Näkyvä prostituutio on paikallistunut Suomessakin kaupunkeihin. Kyse on ollut traditiosta, kaupunkikulttuurin erääksi osaksi muodostuneesta perinteestä, jolla on ollut lasku- ja noususuhdanteensa. Vielä 1800-luvulla naisetkin oli moraalisisessa mielessä helppo jakaa kahteen pääryhmään: suureen, kunnioitettuun ja perheen perustamiseen soveliaisiin sekä pieneen, halveksittuun ja ruumiiltaankin raunioituviksi katsottuihin. Viimeksi mainittu ryhmä saattoi jopa tehdä mahdolliseksi edellisen ryhmän siveyden säilymisen.

Mitä ohjesääntöinen tarkastustoiminta sitten oli? ”Antautuneiden” naisten valvontaa varten oli Helsingin poliisilaitoksen yhteyteen 1847 perustettu erityinen terveystoimisto. Tavoitteena oli prostituoitujen säännöllisen terveystarkastuksen avulla estää veneeristen tautien leviäminen.⁴⁸ Toimiston oli noudatettava lääkintöhallituksen, kuvernöörin, poliisin ja tarkastusta suorittavan lääkärin kesken soveltua toimintasuunnitelmaa. Myöhemmin perustettiin vastaavia elimiä muihin kaupunkeihin. Toiminta vakiinnutettiin oikeastaan vasta 1874 annetussa armollisessa julistuksessa. Sen mukaan lääkintöhallituksen katsoessa välttämättömäksi kaupunkiin oli perustettava ”haureuselon silmälläpitoa ja ehkäisemistä varten” omat toimitukset, joissa yleiset sukupuolitauditarkastukset suoritaisi sitä varten määrätty lääkäri. Läkintöhallituksen oli tehtävä esitys toimiston perustamisesta senaatin talousosastolle, joka päätti asiasta lopullisesti. Toimistojen piti valvoa ja ehkäistä sukupuolitauteja, mutta niitä alettiin pitää käytännössä sallitun prostituution valvontaeliminä. Paradoksaalista on, että prostituoidun suorittamaa tarkastusmaksua alettiin pitää jonkinlaisena ”elinkeinoverona” ja korttia, johon tarkastus kirjattiin, eräänlaisena ”elinkeinolupana”. Turku, Tampere, Viipuri ja Vaasa saivat toimiston 1870- ja 1880-luvuilla.⁴⁹ Prostituoituidut merkittiin poliisin luetteloiden ohella myös henkikirjaan, ainakin Helsingissä 1800-luvun lopulla. Toimistojen arkistoina on ensisijaista tutkimusmateriaalia Suomen kaupunkien prostituutiota 1800-luvun jälkipuoliskon osalta tutkittaessa.

Turun tuomiokapitulिन pöytäkirjoissa on mainintoja kupan esiintymisestä Suomessa jo 1600-luvulla. Sairaudesta, jota kutsuttiin ajan uskomuksia kuvaavalla nimellä kevytmielisten tauti (pockor af lösaktighet) käytettiin myös nimeä ranskantauti.⁵⁰

Veneeristen tautien aiheuttaman pelon seurauksena valvonnassa mentiin käytännössäkin hyvin pitkälle. Passia, joka tavallaan oli vapaan henkilön ja kansalaisen identiteetin selvin dokumentti, ei nimittäin saanut antaa vuodesta 1811 lähtien kaupustelijoille, porvarisrengelle ja kiertäville naiskaupustelijoille ellei näillä ollut terveystodistusta. Virkamiesten taas oli valvottava, etteivät irtolaiset ja huonotapaiset naiset oleskelleet maaseudulla ja että kaikki tartunnan saaneet toimitettiin parantolaan. Yksilön henkilökohtaista vapautta nykyisessä mielessä loukattiin jo silloin kun määrättiin, että markkinoilla ja kärjätilaisuuksissa majoitus- ja tarjoilutoimintaa harjoittavien naisten piti alistua tutkimukseen.⁵¹ Kun sukupuolitaudit näyttivät lisääntyvän, syyksi mainittiin heti valvonnan heikkous, kuten Collegium Medicumin 1800-luvun puolivälissä ylijohtajan ehdotuksesta antama lausunto osoittaa.

Sukupuolitautilien leviämisyistä ja luonteesta esittivät käsityksiään piirilääkärit ja lääkintöhallituksen virkamiehet, joten näiden viranomaisten arkistot lääninsairaaloiden asiakirjojen (KA:ssa tai maakunta-arkistoissa) ohella valaisevat sekä sukupuolitautilien leviämisen historiaa että niihin sairastuneiden taustaa ja kohtaloa. Kun sukupuolitauteihin suhtautumisessa leikkasivat eri yhteiskuntaluokkien ja ammattiryhmien egoistiset näkemykset: kirkon edustama moralismi ja uskonnolliset käsitykset, kansaan juurtunut fatalismi, paikallisten virkamiesten kansanomaistettu juridinen ankaruus ja ihmisten keskuudessa yleensä kulkenut taikauskon kiihdyttämä syyllisyydentunto, myös sairastuneiden naapurit, tuttavat ja sukulaiset osallistuivat valvontaan ilmoittamalla asiasta viranomaisille. Niinpä yleensä ensin saapui lääninlasaretin veneeristen osastolle lääkärin läheteellä tartunnan saanut. Muutaman vuorokauden ku-

luttua seurasivat lääninkanslian passituksen perusteella hänen omaisensa. Sairaalaan otettujen nimet alkoivat täyttää potilaspäiväkirjojen rivejä. Jos syfilis alkoi jossain paikoin nopeasti lisääntyä, maaherra saattoi käskeä kruununvouteja ja nimismiehiä tarkoin etsimään ja ilmoittamaan epäillyt tapaukset. Paikalle lähetetty piirilääkäri tutki sekä sairaiksi epäillyt että terveet kyläläiset. Sairaalaan tulleita potilaita kuulusteltiin häikäilemättä. Tartunnan lähteet oli saatava selvälle keinolla millä hyvänsä.⁵² Tautien leviämisen pelon vuoksi tarkastettiin myös satamiin saapuneiden laivojen miehistöt. Tarkastuskertomukset lähetettiin ja arkistoititiin lääkintöhallitukseen (KA:ssa).

Vammaiset ovat tyypillinen esimerkki siitä, miten johonkin erilaisryhmään asennoituminen on vaihdellut voimakkaasti ja miten muutos oli suuri juuri 1800-luvun jälkipuoliskolla yhteiskunnan muutenkin eriytyessä. Kehitykseen liittyi läheisesti erilaisryhmiä hoitaneiden, holhonneiden ja kouluttaneiden henkilöiden ja laitosten selvä, joskin verkkainen professioituminen. Tämän seurausta puolestaan oli asiakirjasarjojen syntyminen esimerkiksi aistivammaiskoulujen sekä kehitysvammaisten huoltolaitosten arkistoihin. Vammaisten laajasta ja monikerroksisesta joukosta⁵³ kiinnostaa tässä yhteydessä lähinnä pari osaryhmää. Aisti- ja kehitysvammaisiin suhtautumisessa yhtyivät monet ajan yhteiskunnalliset ja kulttuuriset käsitykset: moraaliset, eettiset, esteettiset, terveydenhoidolliset, koulutukselliset ja yhteiskuntapoliittiset näkemykset.

Suomessa kuten yleensä pohjoismaissa kirkko oli huolehtinut pitkään vammaisten opetuksesta. Hospitaaleissa oli vaadittu näiden osallistumista myös uskonnon alkeiden opetteluun. Kirkko oli hoitanut paikallisella tasolla opetuksen kontrollin köyhien ja kerjäläisten muuton valvonnan yhteydessä.⁵⁴ Toisaalta armahtaminen kuului vanhastaan kristilliseen etiikkaan. Ketään ei esimerkiksi saanut sulkea ehtoolliselta käsityskyvyn vajavuuden ja oppimisvaikeuksien

vuoksi. Sen sijaan oppimishaluttomuus riitti perusteeksi. Samaa linjaa seurasi käytäntö, jonka mukaan kaste oli toimitettava, vaikka lapselta olisi puuttunut jokin jäsen.⁵⁵

Paljolti tietämättömyys tylsämielisyiden luonteesta lisäsi siitä kärsiviä kohtaan tunnettua vierastamista. Niinpä kun 1880-luvulla katsottiin tarpeelliseksi suorittaa tutkimus heidän lukumäärästään, erityistä huomiota kiinnitettiin vanhempien sairauksiin ja sukulaissuhteisiin; kysyttiin suoraan, olivatko tylsämielisen vanhemmat keskenään sukulaisia ja esiintyikö tylsämielisyyttä tai mielisairautta suvussa. Ajan tiedehän vakuutti, että tylsämielisyys periytyi. Eri-laisten aistiviallisia ja kehitysvammaisia koskevien tiedustelujen avulla kerättiin aineistoa, josta osia on julkaistu komiteoiden mietintöjen yhteydessä ja Suomen Virallisessa Tilastossa. Kun vielä 1800-luvun lopulla tietojen keruun hoitivat seurakuntien papit, aineistoa on myös niiden arkistoissa.

Kunnallisasetuksen (1865) mukaan kuntakokouksen oli neuvoteltava ja päätettävä kuurojen ja sokeiden huollon lisäksi heikkomielisten hoidosta,⁵⁶ joten vammaisia koskevia paikallisen tason päätöksiä on haettava eri kunnallisten elinten arkistoista. Vuoden 1879 vaivaishoitoasetus korosti kunnan osuutta valtion tukemaa koulutusta vaille jääneiden vammaisryhmien, lähinnä raajarikkoisten ja tylsämielisten, huollossa. Kunta oli velvollinen auttamaan alaikäisiä, heikkomielisiä, raajarikkoisia, pitkällisempää tautia sairastavia tahi vanhuuttaan heikkoja hoidon ja tarpeenmukaisen elatuksen saamiseksi, mikäli näillä ei ollut muuta holhoojaa.

Jos yksilö oli yhteisön kannalta pelkästään hyödytön, häntä voitiin sietää ja säälistä, kristillistä rakkautta tuntien, armahtaa ja auttaa. Mutta tilanne muuttui kokonaan, jos oletettiin, että hän saattoi olla vaaraksi jälkeläisille perimänsä kautta.⁵⁷ 1800-luvun loppupuolella alaa voittaneen käsityksen mukaan ongelmatkin, laajassa mielessä, olivat evoluution tulosta. Ne piti ehkäistä erityisin toimenpitein.

Äärimmäisenä vaihtoehtona olleen rotuhygieenisen ajattelutavan⁵⁸ mukaan ihmisen ja ihmiskunnan biologisesta kehityksestä löytyivät syyt yhteiskuntien häiriöille. Kielteisiksi koettujen ja perinnöllisinä pidettyjen ilmiöiden uskottiin lisääntyvän ja ”ennustavan” ihmiskunnan rappiota. Perinnöllisyyslait tulkittiin melko ahtaasti perinnöllisyys-determinismiin päätyen. Esimerkiksi tanskalaisen Wilhelm Johannsenin heikko- ja tylsämielisyyttä sekä kaatumatautien ja alkoholismin periytymistä koskettelevat tutkimukset tarjosivat lähtökohtia lähes mihin suuntaan tahansa.⁵⁹

Jo 1800-luvun lopulla esittivät tylsämielisten hoidon parissa työskentelevät, kasvatuksesta ja terveydenhoidosta vastaavat henkilöt varsin selväpiirteisiä käsityksiä siitä, millainen ihmisaines ei ollut kelvoinen jatkamaan sukua.⁶⁰ Kielenkäyttö arvovärityi vammaisista, sairaista ja rikollisista puhuttaessa. Termit saastutettu, yhteiskunnan loiseläjä ja hyödytön syöjä kuvaavat suhtautumista osuvasti. Degeneroituneita kutsuttiin moraaliseksi ja sosiaaliseksi jätteeksi. Kirjoitettiin myös yhteiskuntaorganismista, ja degeneraatiota verrattiin ruttoon tai mätäpaiseeseen.⁶¹

Keinot ns. degeneroituneiden aiheuttaman uhkan eliminoimiseksi olivat varsin vanhat. Kun epänormaaliuden näkemisenkin pelättiin haittaavan terveiden, tavallisten lasten kehitystä, ongelmista selvitettiin kätkemällä niiden aiheuttajat laitoksiin, ts. piilottamalla heidät julkisuudelta ja tavalliselta elämältä. Perusteluja löydettiin jopa ajan lapsipsykologiasta.⁶² Vankiloiden ohella tarvittiin muitakin laitoksia, koska vuoden 1889 (tuli voimaan 1894) rikoslain mukaan ymmärrystä vailla olevat ja satunnaisessa mielenhäiriössä olleet rikolliset jätettiin rankaisematta. Kun myöhemmin havaittiin laitoshoidon kalleus sekä laitosten rakentamisen hitaus ja kun tunnus-tettiin elinikäisen eristämisen epäinhimillisyyttä, alettiin etsiä muita vaihtoehtoja.

Suvun jatkamisen estäminen pysyi kuitenkin keskeisenä tavoitteena. Lievin menetelmä tämän toteuttamiseksi oli kieltää avioituminen ”viallisilta” ihmisiltä. Tähän pyrittiin aluksi, 1890-luvulla, kehoittamalla välttämään avioitumista epäilyttävien henkilöiden kanssa

mm. mielisairauden periytymisvaaran vuoksi.⁶³ Äärimmäisin ja luonnollisesti varmin keino estää degeneroituneiksi katsottuja jatkamasta sukua oli sterilisaatio. Asiasta käydyn keskustelun huippukohta ajoittui Suomessa vasta 1920- ja 1930-lukujen taitteeseen.⁶⁴ Siihen osallistuivat lehdistö, valtiopäivät, uskonnolliset piirit, lääketieteen, juridiikan ja sosiaalialan asiantuntijat sekä tietenkin myös yksittäiset asianharrastajat. Yllättävää on, että sosiaali- ja opetusalan edustajat suhtautuivat sterilisaatioon huomattavasti varauksettomammin kuin esimerkiksi lääkärit, joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta. Esimerkiksi kansakoulunopettajille sterilisaatiota perusteltiin koulutyötä helpottavana keinona.⁶⁵ Pragmaattinen tarkastelutapa pyrki nytkin syrjäyttämään moraalisen.

Se, mitä edellä on sanottu irtolaislaisten valvonnasta, koskee myös mustalaisia, sillä he olivat yksi selväpiirteisin osa näistä. Jo pelkkä elämäntapa johti heidät lähes automaattisesti viranomaisten silmätikuksi. Mutta suhtautumiseen vaikuttivat syvällisemmätkin syyt. Karsastamista perusteltiin milloin uskonnollisin, milloin moraalisin argumentein.⁶⁶

Niinpä mustalaisia koskevat erikoismääräykset olivat pitkään hyvin ankaria. Vuonna 1772 käskettiin valtakunnassa syntyneet kiertelevät mustalaiset kruunun linnoihin yleisiin töihin, ja 1812 vahvistettiin tämä määräys sekä mustalaisten jako kahteen luokkaan. Mustalaiset alettiin juridisestikin samastaa irtolaisiin. Kiinni otettuja miehiä säilytettiin Viaporissa ja naisia Turun kehruhuoneessa. Koska naiset eivät suostuneet eroamaan lapsistaan, nämä saivat seurata äitejään työlaitokseen. Vähän aikaa (1842–1861) yritettiin 8–14-vuotiaat vankeudessa tai vailla elättäjää olleet mustalaispojat lähettää Pietariin, jossa heistä erityisessä laitoksessa oli tarkoitus tehdä sotilaita. Tätä kohtaloa mustalaispojat kaihtoivat kuin ruttoa.⁶⁷

Mustalaisten asemasta käytiin varsin moni-ilmeistä keskustelua. Eri piirejä yhdisti sama tavoite: mustalaiset oli saatava luopumaan

identiteetistään ja integroitumaan suomalaiseen yhteiskuntaan taloudellisesti (työn teko), henkisesti (uskonto) ja kulttuurisesti (rippikoulu, avioliitto, hautaustapa, luku- ja kirjoitustaito). Keinot päämäärään pääsemikseksi olivat varsin perinnäisiä. Niissä, kuten muissakin erilaisiin kohdistuneissa toimenpiteissä, lähdettiin siitä, että ongelmaryhmän perusmuoto — koski se sitten elämäntapaa tai ulkonäköä — oli väärä, ja se oli muutettava. Tämä kuvastuu säätyjen keskusteluista vuosien 1863–1864, 1872, 1877–1878, 1888 ja 1897 valtiopäivillä, jolloin mustalaisten asia oli esillä osin muun irtolaisuuden yhteydessä.

Talonpojat, papisto ja porvaristo tunnustivat kuitenkin mustalaisista saatavien tietojen merkityksen ja anoivat vuoden 1894 valtiopäivillä niiden keräyttämistä. Lehdistö, joka jo 1800-luvun loppupuolella osallistui varsin innokkaasti yhteiskunnallisiksi ongelmiksi koettujen asioiden käsittelyyn, ei ollut kovin innostunut mustalaiskysymyksestä. Ryhmä oli kovin pieni. Mustalaisten edesottamuksi puututtiin vain silloin, kun jotkut heistä olivat tehneet jotain kielteistä: lähinnä rikoksia. Eräissä lehdissä vaadittiin kuitenkin mustalaisväestön kasvattamista kristilliseen henkeen kelpo kansalaisiksi. Valtiopäivillä käytettyjen puheenvuorojen tapaan tuotiin esiin mahdollisuus ja velvollisuus pakolla sosiaalistaa mustalaiset. Työ oli aloitettava lapsista.⁶⁸

Mustalaisten määrän, asuinpaikkojen ja sivistystason kartoittamisyrietykset antoivat ainakin teoriassa jonkinlaisen perustan arvioida näiden tarpeita nimenomaan suomalaisen yhteiskunnan kannalta. Vuonna 1895 suoritettun mustalaistiedustelun jälkeen asetettiin komitea selvittämään, mihin toimenpiteisiin oli ryhdyttävä. Komitean puheenjohtajana oli Uukuniemen kirkkoherra Alexander G. Valle ja sihteerinä mustalaisten tutkija Arthur Thesleff. Komitean työskentely herätti yleisempääkin huomiota, ja sille annettiin hyvää tarkoittavia neuvoja. Poikkeuksetta näiden takana oli pyrkimys säästää oma kotiseutu mustalaisten kuljeskelulta. Komitean vuonna 1900 valmistunut mietintö pohjautui paljolti Thesleffin tutkimuksiin.⁶⁹

Kaiken kaikkiaan mustalaisiin kohdistunut käytännön toiminta rajoittui viranomaisten suorittamaan ankaraan valvontaan, jopa suoranaiseen vainoon. Sitä säästi rahvaan vuosisatainen epäluulo ja taikauskon kyllästävä pelko itselle täysin vierasta kulttuuria ja hieman tummemmalta näyttäviä ihmisiä kohtaan.

Jo sana pakolainen synnyttää mielikuvan avuttomasta ja toisten armoille joutuneesta ihmisestä. Tässä yhteydessä kiinnostaa joukko-pakolaisuus, koska tarkastelun kohteena ovat nimenomaan erilaisryhmät ja koska yhtä pakolaista ei kukaan katso vaaraksi ja vaivaksi. Asia muuttuu kun aletaan puhua sadoista ja tuhansista.

Vasta ensimmäisen maailmansodan ja sen jälkiselvittelyjen vaikutuksesta pakolaisten aiheuttama ongelma kosketti Suomea. Kyse oli kahdesta, kansallisuudeltaan erilaisesta pakolaisryhmästä. Itä-Karjalasta ja Inkeristä paenneita voi kutsua heimopakolaisiksi. Mutta myös venäläisiä pakolaisia tuli hyvin paljon Suomeen. Kumpaankin ryhmään kuuluneet pyysivät Suomeen saavuttuaan turvapaikkaa, koska pelkäsivät joutuvansa entisessä kotimaassaan lähinnä poliittisten mielipiteittensä mutta myös kansallisuutensa vuoksi vainotuiksi.⁷⁰

Itsenäistyneen Suomen pakolaispolitiikka ei aluksi ollut kovinkaan ahdasmielistä. Vaikka venäläisten pakolaisten maahanpääsyä valvottiin niin tiukasti kuin asiasta vastaavien viranomaisten resurssit antoivat myöten, heidän oleskeluunsa ja matkusteluunsa Suomessa ei puututtu yhtä tarkasti. Oleskelulupien myöntäminen kuului maaherroille. Maaherroilta saatujen tietojen mukaan Suomessa oli ke-sällä 1919 lähes 18 000 ulkomaalaista.

Suomen aluksi melko joustava pakolaispolitiikka koveni ajan myötä. Venäläiset haluttiin siirtää paikkakunnille, joissa heidän valvontansa olisi ollut helpompaa, esimerkiksi maaseudulle. Uusia maahantulijoita kohdeltiin epäillen ja tiukasti.

Itä-Karjalasta ja Inkeristä tulleita, suomalaisten kanssa samaa kieltä puhuneita heimopakolaisia oli alkanut saapua Suomeen jo

vuoden 1917 syksyllä, ja vuoden 1918 lopussa heitä oli kolmisen tuhatta. Vuonna 1919 inkeriläisten lukumäärä oli suurimmillaan (noin 8 000). Itä-Karjalan pakolaisten pääryhmä, lähes 12 000 henkeä, saapui Suomeen Itä-Karjalan epäonnistuneen kapinayrityksen (1921–1922) kukistumisen jälkeen. Tällöin pakolaisjoukko oli suurimmillaan (lähes 34 000 henkeä). Venäläisiä emigrantteja siirtyi nopeasti muualle ja itäkarjalaisia ja inkeriläisiä palasi takaisin Neuvosto-Venäjäälle. Vuonna 1925 Suomessa oli enää vajaa 22 000 pakolaista, näistä oli itäkarjalaisia kuutisen tuhatta.⁷¹

Pakolaisavustuksesta huolehti aluksi epälukuisa joukko järjestöjä, jossain muodossa myös ulkoministeriö. Vuonna 1922 organisoitiin Valtion pakolaisavustuskeskus (arkisto KA:ssa) erilaisine huoltokuntineen ja jakelupaikkojen listoineen. Merkittävä osuus työssä pakolaisten hyväksi oli erillislaitoksilla: pakolaisleirit, pakolaiskoulut, huoltolaitokset, turvakodit (arkistot pakolaisavustuskeskuksen arkistossa).

Pakolaisapuun sisältyy pääosa siitä suhtautumisesta, joka pakolaisia Suomessa kohtasi. Kun pakolaisten pääseminen työhön oli keskeinen tavoite, eri työnantajien arkistot voivat tarjota tietoja pakolaisten historian tutkijoille. Etsivä Keskuspoliisi taas luokitti pakolaisia poliittisesti luotettaviin ja epäluotettaviin.⁷² Heimopakolaisuuden poliittinen puoli tuli selvästi ilmi myös julkisessa sanassa. Pakolaiset herättivät kyllä huomiota, mutta ennen kaikkea siksi, että heidän avullaan voitiin pitää yllä mielenkiintoa tärkeäksi katsottuun asiaan. Kun poliittiset päivälehdet puuttuivat kysymykseen, sanoman kärki ei suuntautunut pakolaisiin sinänsä vaan sisäpoliittisiin vastustajiin. Tämä käy selvästi ilmi mm. Uuden Suomen, Suomen Sosialidemokraatin ja Helsingin Sanomien palstoilta.⁷³ Pakolaisten vakinnutettua asemansa heidät merkittiin ortodoksisen pakolaisseurakunnan väestökirjanpitoon (historia-kirjat, rippikirjat), jonka arkistoaines on Mikkelin maakunta-arkistossa.⁷⁴

Lähdeviitteet:

- ¹ Artikkelin perustuu keskeisiltä osin allekirjoittaneen teokseen *Erilaisten historiaa*. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Jyväskylä 1998. Tekijä on kuitenkin katsonut tarkoituksenmukaisesti viitata myös tässä yhteydessä siinä käytettyyn keskeiseen kirjallisuuteen.
- ² Marjatta Rahikainen, *Kasvot väkijoukossa. Historian kirjurit ja tekijät. Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. HArk. 107. Helsinki 1996, s. 20.
- ³ Ks. Natalie Zemon Davis, *Sosiaal historian haasteet. Matkoja moderniin*, s. 9–11.
- ⁴ Ks. esimerkiksi Matti Peltonen, *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*. Tampere 1992, s. 7–9.
- ⁵ Tästä katso tarkemmin Nygård 1998, s. 11–24.
- ⁶ Ks. Pertti Haapala, *Sosiaal historia. Johdatus tutkimukseen*. Helsinki 1989, s. 34.
- ⁷ Tästä katso Nygård 1998, s. 19–20.
- ⁸ Hyvä suomalainen esitys siitä, mitä vähemmistöillä historiallisessa mielessä ymmärretään ja mikä niiden historiallisessa muodostumisessa on ollut keskeistä, on Auvo Kostiaisen toimittama *Historian vähemmistöt. Minorities in History*. Turun Historiallinen Arkisto 48. Turku 1994. Erityisesti siinä Kostiaisen, Vähemmistön käsite ja muodostuminen, s. 9–46.
- ⁹ Määrittelystä ks. Matti Peltonen, *Johtolankoja ja tiheää kirjausta — mitä uutta mentaliteettien historia on tuomassa*, HAik 4/1988.
- ¹⁰ Nygård 1998, s. 15.
- ¹¹ Ronny Ambjörnsson — David Gaunt, *Den dolda historien*. 1984, s. 7–9; Nygård 1998, s. 16.
- ¹² Ks. Minna Harjula, *Vaillinaisuudella vaivatut. Vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. *Bibliotheca Historica* 15. Helsinki 1994, s. 12–13, 16.
- ¹³ Wolfram Fischer, *Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der "Sozialen Frage" in Europa seit dem Mittelalter*. Göttingen 1982, pass.
- ¹⁴ Vapaaehtoisesta avustustoiminnasta Suomessa teos *Valtion varjossa. Katsaus epävirallisen sektorin tutkimukseen*. Toim. Aila-Leena Matthies. Helsinki 1991. Siinä erityisesti Jouko Jaakkolan artikkeli, *Yhteisavusta vapaaehtoistyöhön. Epävirallinen apu suomalaisen sosiaaliturvan kehityksessä*, s. 9–27.
- ¹⁵ Suomen varhaisemmasta köyhäinhoidosta hyvä esitys Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt*

- och lokalsamhälle. Hist. Tutk. 129. Helsinki 1985.
- ¹⁶ Nygård 1998, s. 17–18.
- ¹⁷ Näitä ongelmia ja niihin liittyneitä erilaisryhmiä on käsitelty mm. seuraavissa esityksissä: Toivo Nygård, Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 31. Jyväskylä 1985, s. 130–145; Toivo Nygård, Prostituutio 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa. Pysy Lujana omalla maalla. Erkki Lehtiselle omistettu juhlakirja. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 40. Jyväskylä 1989, s. 113–117; Jouko Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus. Tampereen työväestön huollontarve, sairastavuus ja rikollisuus 1850–1917. TAY 1982; Toivo Nygård, Suicides in Finland during the Latter Half of the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century, *Scandinavian Journal of History* 16 (1992).
- ¹⁸ Ks. Heikki Ylikangas, Puukkojunkkareiden esiinmarssi. Keuruu 1976, s. 324.
- ¹⁹ Nygård 1998, s. 24.
- ²⁰ Ks. Esa Sironen, Sivilisaation prosessi, teoksessa Norbert Elias, Kuolevien yksinäisyys. Tampere 1993, s. 69.
- ²¹ Nygård 1998, s. 19; vrt. esim. Eino Kuusi – Reino Kuusi, Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike kautta aikojen. Porvoo 1948, s. 9 erit.
- ²² Ks. Inkeri Anttila – Patric Törnudd. *Kriminologia*. Porvoo 1970, pass.
- ²³ Ks. Anttila – Törnudd 1970, s. 46.
- ²⁴ Käsitys on Fernand Braudellin, ks. esimerkiksi Jorma Kalela, Historiallisen prosessin käsitteellistäminen ja historiallinen aika. HAik 1987, s. 119–122.
- ²⁵ Ks. Peltonen 1992, s. 19–20.
- ²⁶ Ks. Nygård 1985, s. 37–43.
- ²⁷ Vrt. esimerkiksi Kai Häggman, Johdatus perhehistoriaan. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 11. Helsinki 1996, s. 61–67.
- ²⁸ Seppo Tiihonen – Heikki Ylikangas, Virka. Valta. Kulttuuri. Suomalaisen hallintokulttuurin kehitys. Helsinki 1992, s. 30–31.
- ²⁹ Ks. Kirkkolaki vuodelta 1686, kap. 19; Nygård 1998, s. 21–22, 25.
- ³⁰ Pekka Halmesmaa, Kirkkokuri murroksen kynnyksellä. SKHST 97. Helsinki 1976, s. 63.
- ³¹ Suojeluksesta ja sen kehityksestä ks. K. J. Ståhlberg, Irtolaisuus Suomen lakiin mukaan. Helsinki 1893, pass.; Nygård 1985, pass.
- ³² Tästä ks. esimerkiksi Nygård 1998, s. 26.
- ³³ Tästä Ståhlberg 1893, pass.
- ³⁴ Esimerkiksi Nygård 1998, s. 26.
- ³⁵ Oltermannilaitoksesta Reino Kallio, Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto. Tutkimus vuoden 1742 kyläjärjestysohjeen toteuttamisesta. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 23. Jyväskylä 1982, s. 148; ks. myös Ny-

- gård 1985, s. 61–62.
- ³⁶ Ks. Alan Silver, *The Demand for Order in Civil Society. The Police*. Ed. by David J. Bordua. New York 1967, s. 3; myös Tuija Hietaniemi, *Lain vartiossa. Poliisi Suomen politiikassa 1917–1948*. Hist. Tutk. 166. Helsinki 1992, s. 15.
- ³⁷ Hietaniemi 1992, s. 15–16.
- ³⁸ Tarkemmin irtolaisuuden kontrollin muodoista Nygård 1985, s. 60–70.
- ³⁹ Nygård 1985, s. 87–88.
- ⁴⁰ Ks. Nygård 1985, s. 41–42; myös Ståhlberg 1893, s. 7–8.
- ⁴¹ Toivo Nygård, *Maatalouden työväläneitä vai täysivaltaisia kansalaisia — Irtaimen väen asema vuoden 1852 irtolaisasetuksessa*. Sitä kuusta kuuleminen. Jorma Ahvenaiselle omistettu juhlaKirja. *Studia Historica Jyväskyläläensia* 41. Jyväskylä 1990, s. 83–84; K. E. Kilpi, *Suomen ammatissa toimiva väestö ja sen yhteiskuntaluokat vuosina 1815–1875*. Maaseutu. *Taloustieteellisiä Tutkimuksia* 12. Helsinki 1913, taulukot 38, 50.
- ⁴² Nygård 1998, s. 87; myös Ståhlberg 1893, s. 37–38.
- ⁴³ Ks. Nygård 1998, s. 87.
- ⁴⁴ Ståhlberg 1893, s. 48.
- ⁴⁵ Nygård 1998, s. 88.
- ⁴⁶ Toivo Nygård, *Prostituutio 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa*. *Studia Historica Jyväskyläläensia* 40. Jyväskylä 1989, s. 113.
- ⁴⁷ Esimerkiksi Nygård 1989, s. 113–114; Nygård 1998, s. 51.
- ⁴⁸ Ks. Ehdotus sukupuolittautien vastustamiseksi. *Komiteanmietintö 1924:10*. Helsinki 1924, s. 6; Armas Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista. Avioliitto- ja seksuaalikysymyksiä suomalaisen hengenelämän ja yhteiskunnan murroksessa sääty-yhteiskunnan ajoilta 1910-luvulle*. Turku 1951, s. 93.
- ⁴⁹ Ks. Nygård 1989, s. 116.
- ⁵⁰ Ks. F. J. Rabbe, *Historiska Uppgifter om veneriska smittan i Finland samt dess förekommande, hämmande och utrotan intill år 1849*. *Finska Läkaresällskapets handlingar* IV:2. 1844–50; Nygård 1998, s. 66.
- ⁵¹ Nygård 1985, s. 132–133; Nygård 1998, s. 66.
- ⁵² Nygård 1985, s. 130–141; Nygård 1998, s. 69–70.
- ⁵³ Ks. Tuula Vuolle, *Paikallisesta hyväntekeväisyydestä valtion asiaksi. Aistivallis- ja raajarikkoiskoulu Suomessa 1846–1892*. *Studia Historica Jyväskyläläensia* 77. Jyväskylä 1993, s. 20–21.
- ⁵⁴ Ks. P. Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*. *SKHS* 73. Joensuu 1967, s. 384; Nygård 1998, s. 76–77.
- ⁵⁵ Ks. Vuolle 1993, s. 39.
- ⁵⁶ Ks. Nygård 1998, s. 80–81.
- ⁵⁷ Maija Rajainen, *Naisliike ja sukupuolimoraali*. Keskustelua ja toimintaa 1800-

- luvulla ja nykyisen vuosisadan alkupuolella noin vuoteen 1918 saakka. SKHST 91. Lahti 1973, s. 13; myös Nygård 1998, s. 87–88.
- ⁵⁸ Rotuhygienian klassikkona pidetään Francis Galtonia, joka ohjelman muotoili, ks. Marjatta Hietala, Rotuhygienia. Mongoleja vai germaaneja — rotuteorioiden Suomalaiset. Hist. Ark., 86. Helsinki 1985, s. 107.
- ⁵⁹ Ks. William B. Provine, Genetics and Biology of Race Crossing. Science CLXXXII. 1973, s. 760–783; Hietala 1985, s. 111–112; Wilhelm Johannsen, Perinnöllisyys kokeiden valossa. Porvoo 1920; Nygård 1998, s. 88.
- ⁶⁰ Robert Ehrström, Är rasdifferensen af betydelse för frekvensen af de funktionella neuroserna i landet, Finska Läkaresällskapets Handlingar 1908/II, s. 527–532; Nygård 1998, s. 88.
- ⁶¹ Opettajan Lehti 18/1923; Harjula 1994, s. 131, 132, 134–135; Nygård 1998, s. 89.
- ⁶² Suomen Aistivalliskoulujen Lehti 5/1899, s. 73; Nygård 1998, s. 91.
- ⁶³ Ks. Suomen Terveystieteiden lehti 1/1892 ja Terveystieteiden lehti 6/1908; Kom. miet. 1907:9, s. 236.
- ⁶⁴ Ks. Nygård 1998, s. 93.
- ⁶⁵ Esimerkiksi Kansakoulun lehti 1918, s. 159–165 ja 1932, s. 349.
- ⁶⁶ Raino Vehmas, Suomen romaaniväestön ryhmäluonne ja akkulturoituminen. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa 81. Turku 1961, s. 28.
- ⁶⁷ Vehmas 1961, s. 58; Nygård 1998, s. 98–101.
- ⁶⁸ Ks. esimerkiksi Suometar 42/1863, 42/1863, 88/1864; Suomen Julkisia Sanomia 90/1857, 5/1858; Tapio 6/1867; Uusi Suometar 298/1894; Nygård 1998, s. 103–104.
- ⁶⁹ Vehmas 1961, s. 62.
- ⁷⁰ Suomeen tulleita itäkarjalaisia ja venäläisiä pakolaisia on tämän kirjoittaja käsitellyt mm. seuraavissa teoksissaan: Toivo Nygård, Itä-Karjalan pakolaiset 1917–1922. Studia Historica Jyväskyläensia 19. Jyväskylä 1980; Toivo Nygård, Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen. Aatteellinen heimotyö itenäisessä Suomessa. Keuruu 1978; asiasta myös Nygård 1998, s. 126–134.
- ⁷¹ Nygård 1978, s. 93–96; Nygård 1980, s. 69–86; Nygård 1998, s. 129–130.
- ⁷² Ks. Nygård 1980, s. 116.
- ⁷³ Nygård 19180, s. 120–121: ks. vuosien 1921–1922 ko. lehtien vuosikerrat.
- ⁷⁴ Nygård 1980, s. 7 erit.

IKÄIHMISET JA VANHUUDEN TAUTI 1750–1900

Vanhuus ja vanhuuteen kuoleminen tutkimuksellisena ongelmana

Kahdeksannentoista vuosisadan puolivälin tietämissä vakiintui tapa merkitä haudattujen luetteloihin vainajan nimen, iän, hautaus- ja kuolinpäivän lisäksi kuolinsyy, oli se sitten sairaus, tapaturma tai vastaava kelpolliseksi mielletty perustelu. Tapa palveli papeille säilytettyä väestökirjanpidollista tehtävää, sillä hallintoviranomaisia varten laadittaviin väestötilastoihin tuli merkitä myös kuolinsyyt.¹

Jo ylimalkainen silmäys eri seurakuntien haudattujen luetteloihin antaa viitteen siitä, että moni ihminen kuoli 1700- ja 1800-luvulla *vanhuuteen, vanhuuden heikkouteen* tai *korkeaan ikään*. Ikäihmisten kuoleminen vanhuuteen näyttää olleen jokseenkin yhtä yleistä kuin imeväisikäisten kuoleminen *tuntemattomaan lastentautiin*.² Jälkimmäistä on tutkittu paljon, imeväiskuolleisuuden syyt tunnetaan ja onpa esitetty arveluja siitäkin, millaiseksi menneisyydessä pikkulapsen kuolema miellettiin.³ Sen sijaan vanhoja ihmisiä, ikääntymistä, vanhuuteen kuolemista tai ylipäättään ikääntyneen väestönosan kuolemista ei historiassa ole liiemmin tutkittu.⁴ Epäilemättä ikäihmisten kuolemisen tarkastelu on katsottu turhaksi, koska on ajateltu, että vanhan ihmisen poismeno ei ollut samalla tavoin merkityksellinen yhteisöllisesti kuin nuoren ihmisen kuolema — olkoonkin, että ikääntyneen kuolema miellettiin todennäköisesti yhtä surulliseksi tapaukseksi kuin nuoremman poismeno.

On toki selvää, että ikäihmisen menehtyminen ei vaikuttanut yhteisön työvoimapotentiaaliin samalla tavoin kuin nuoren kuolema. Vanhan ihmisen poismeno saattoi olla ennemminkin yhteisöllisen painolastin (syytinki- ja eläkejärjestelmä, vaivaishoito) purkamista.⁵ Näin vanhuksen kuolemaa ei pidetty kovin traumaattisena kokemuksena kuten nuorten tapauksessa; pikemmin vanhan ihmisen poismeno miellettiin luonnolliseksi tapahtumaksi ja elämänkulun maallisen osuuden päätepisteeksi.⁶ Se oli tapahtuma, josta puhuttiin varovaisen asiallisesti ja voitiin kenties tokaista, että *hän oli jaksanutna isohon ikähän, vaikka olisi iän vuoksi vielä voinutna elää.*⁷

Silti tuo vanhuus ja vanhuuteen kuoleminen voi olla kiintoisa tutkimuskohde ja tutkimukseen on olemassa myös lähteitä. On mahdollista pohtia sitä, mitä vanhuus oli, kuka vanha ihminen oli ja mikä oli hänen roolinsa yhteisössä, milloin ihminen tunsu itsensä vanhaksi, ja jopa sitäkin, milloin ihmisen elämänkulussa tai elämänkaareissa alkoi sellainen jakso, että muut hänet tunnustivat niin vanhaksi, että hän saattoi kuolla vanhuuteen.⁸

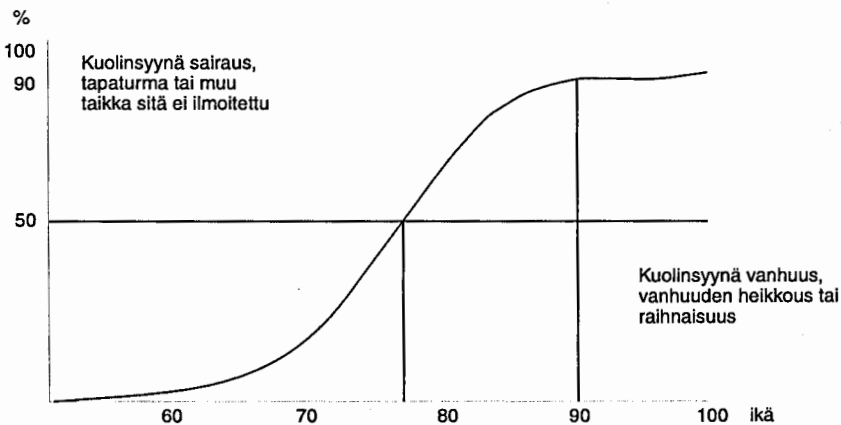
Vanhuus ja korkea ikä haudattujen luetteloissa

Kysymysten vyyhtiä on mielekästä lähteä purkamaan vastaamalla kysymykseen milloin, ja tällöin vastausta on etsittävä edellämaituista lähteistä: haudattujen luetteloista tai tabelleista. Jälkimmäisten eli väestötaulujen avulla voisi laskea karkeat prosenttiosuudet kussakin ikäryhmässä vanhuuteen kuolleista,⁹ mutta ne eivät anna yhtä tarkkaa kuvaa kuoleman syistä kuin seurakuntien haudattujen luettelot. Vaikka väestötaulujen avulla pystyisi ajoittamaan melko hyvin, milloin vanhuus alkoi, ei niiden avulla kykene enää vastaamaan laajempiin kysymyksiin. Tabellien heikoimpia puolia ovat se, että niissä kuolleita ei ole personoitu, ja se, että niissä ei näy papin omia merkintöjä haudattavasta tai tämän kuolinsyystä, joita haudattujen luetteloissa silloin tällöin tapaa.¹⁰

Tarkasteltaessa vanhuuteen liittyviä menneisyyden ihmisten ajattelun rakenteita kirkollisten asiakirjojen, tässä lähinnä haudattujen luettelon avulla, on lähteeseen asennoiduttava toisella tavalla.¹¹ Lähteissä mainittua tietoa kuolinsyystä on pidettävä vainajan aikaisten näkemyksenä ihmisten ikääntymisestä ja ikääntymisen mukanaan tuomista ulottuvuuksista eli esimerkiksi siitä, että tietyn iän ylittänyt sai kuolla vanhuuteen. Ja koskapa ihmisen kuoleman syyksi voitiin merkitä vanhuus, täytyi ihmisten myös ajatella siten, että tuo ihminen oli ikäihminen, vanha ja vanhus. Hän oli sitä ainakin lähimmäistensä ja papin katsannossa, koska kuoleman syyksi kelpasi verraten yleisenä perusteluna vanhuus, vanhuuden heikkous tai vanhuuden raihnaisuus. Ongelmallisempi onkin kysymys, piti-kö vanhuuteen kuollut ihminen itseään juuri ennen kuolemaansa vanhana.

Seuraava graafinen esitys antaa hyvän yleiskuvan siitä, millainen riippuvuussuhde vallitsi menneisyyden ihmisten mielissä iän ja kuoleman välillä.

Vanhuuteen menehtyneiden osuus kaikista kuolleista eri ikäryhmissä, n. 1750–1900.

Kuvaajasta ilmenee oitis, että jopa 50-vuotias oli muiden mielestä niin iäkäs, että hänen oli ikään kuin lupa kuolla vanhuuteen. Näin ollen voi katsoa, että ainakin joissakin tapauksissa 50-vuotiaat ymmärrettiin vanhuksiksi.¹² Vanhuuden osuus kuolinsyynä alkaa kasvaa selvästi sen jälkeen, kun kuolinikä ylittää 65 vuotta. Tämä merkitsee sitä, että yli 65-vuotiaita pidettiin selvästi vanhuudessaan heikompina kuin alle 60-vuotiaita, joita *ei vanhuus vielä haitannut*.¹³

Enimpien 50 ja 75 ikävuoden välillä poismenneiden kuolinsyiksi mainittiin muu kuin vanhuudesta johtunut heikkous ja raihnaisuus. Nämä olivat ihmisten katsannossa sen ikäisiä, että *he olisivat voineet ikänsä puolesta vielä vanhemmiksikin elää*.¹⁴ Kun ihminen oli täyttänyt 75 vuotta, hän todennäköisesti kuoli vanhuuteen, ja mitä vanhemmaksi ihminen tuli, sitä todennäköisemmin hänen kuolinsyykseen merkittiin vanhuuden heikkous. Yli 75-vuotias oli jo lähimmäistensä näkökulmasta katsottuna erittäin vanha. Siltikään ikääntyneiden ihmisten kuoleman syynä ei aina ollut vanhuus, vaan jopa yli 90-vuotiaiden ihmisten kuolinsyiksi ilmoitettiin konkreettisempi ja ihmisen ulkoisessa olemuksessa ilmennyt sairaus (keuhkotauti, vesipöhö, kivitauti) tai lähimmäisten välittömästi havaitsema kohtaus, tapaturma taikka runsas alkoholin käyttö.¹⁵

Mitä nuorempi poismennyt oli, sitä varmemmin kuoleman syyksi mainittiin jokin konkreettinen ja biologisesta iästä riippumaton tekijä, sairaus tai tapaturma. Jos näkyvää syytä ei ollut, nukkessaan rauhallisesti tai muiden havaintokentän ulkopuolella poismenneen kerrottiin kuolleen *äkillisesti* tai kuolinsyiksi ilmoitettiin *tuntematon sairaus*.¹⁶ Sen sijaan ikäihminen menehtyi harvoin tuntemattoman sairauden tai äkkikuoleman seurauksena. Usein ikääntyneemmän ihmisen kuolinsyiksi kerrottiin ja merkittiin vanhuus tai vanhuuden heikkous, vaikka papille olisikin ilmoitettu myös jokin konkreettisesti havaittu vaiva, kuten keuhkotauti, kihti, paise tai vesipöhö.¹⁷

Yhteisön ajattelussa tärkeimpiä eroja vanhoina menehtyneiden ja nuorempina kuolleiden välillä oli rauhallisen, poisnukkumista

muistuttavan kuolemisen olemassaolo. Rauhallinen kuolema oli toivottu tapa siirtyä tuonpuoleiseen eikä siihen liittynyt mitään pelottavaa kuten nuorempien äkkikuolemiin.¹⁸ Kun kyseessä oli äkillinen kohtaukseen tai kramppiin kuoleminen, ilmoitettiin vanhuus osasyysksi kuolemaan.¹⁹ Samalla äkkikuoleman kaltaisesta menehtymisestä poistuiivat äkkikuoleman pelottavimmat piirteet.

Koko yhteiskunnan läpäisevä käsitys vanhuuden luonteesta

Pappilassa ihmiset vastasivat viranomaisten vaatimaan ja papin esittämään kysymykseen ikänäkemykseensä soveltuneella tavalla. Siitä, että haudattujen luetteloihin kirjattiin ensisijassa omaisten käsitys kuoleman syistä, todistavat lukuisat merkinnät, jotta *kuolinsyytä ei ilmoitettu* tai *kuolinsyynä tuntematon sairaus*.²⁰ Papit eivät pitäneet kuolinsyyn määrittämistä tärkeänä asiana eivätkä he useinkaan jääneet pohtimaan todellista kuolinsyytä; siunattavan omaisten tiedonanto oli riittävä kirjoihin vietäväksi.²¹

Toisaalta tämä viittaa myös siihen, että ylemmät säädyt jakoivat rahvaan kanssa käsityksen vanhuuden luonteesta: he eivät kyseenalaistaneet omaisten kertomusta kuolinsyystä. Tällainen käsitys näkyy myös haudattujen luetteloissa. Arvostettu kirkkoherra saattoi menehtyä — ollessaan vasta vähän yli 50-vuotias — omaistensa ja seuraajansa näkemyksen mukaan vanhuudesta johtuvaan raihnaisuuteen.²² Usko yhteiskunnan läpäisevän kollektiivisen vanhuuskäsityksen olemassaoloon vahvistuu edelleen, kun tarkastelee vanhoja ihmisiä kuvailevia lähteitä. Esimerkiksi Vermlantia 1820-luvun alussa kiertänyt ja tarkkoja tieteellisiä havaintoja paikallisesta väestöstä tehnyt 25-vuotias säätyläisnuorukainen kertoi tavanneensa *vanhan akan*, joka *oli jo yli 50-vuotias*.²³

Ihmisen sosiaalinen tai tarkastiottaen säätytausta ei vaikuttanut siihen, milloin hänet katsottiin vanhaksi.²⁴ Niin aatelinen, kauppias kuin talonpoika ja kiertolainenkin saattoi kuolla vanhuuteen ja kaikki

heidät vanhuus saavutti osapuilleen samanikäisinä 50–60 vuoden tietämissä. Elämänkulun aikana vallinneet elinolosuhteet eivät vaikuttaneet siihen, milloin muut ihmiset katsoivat yhteisönsä jäsenen vanhukseksi.²⁵ Aina silläkään ei näytä olevan suurta merkitystä, tekikö ihminen vielä kuolemansa aikoihin ansiotöitä.²⁶ Säätyläiset ja talonpojat tunsivat itsekin itsensä vanhoiksi alle 60-vuotiaina. Usea upseerinvirkaansa 50-vuotiaana hoitanut aatelismies katsoi ikääntyneensä niin, että hänen olisi ollut aika siirtyä eläkkeelle.²⁷ Moni talonpoika odotti 60-vuotiaana kuolemaansa, koska tunsu itsensä tuolloin jo perin vanhaksi ja riittävästi elämää nähneeksi.²⁸ Yli 60-vuotiaalle kuoleminen oli näin luonnollinen asia.

Kuolinsyytä määritettäessä ja muistiinmerkittäessä ei paikkakuntien välillä esiintynyt merkittäviä eroja. Ainoastaan joissakin kaupungeissa ja näiden välittömässä vaikutuspiirissä saatettiin suosia muita vaihtoehtoja kuin vanhuutta.²⁹ Tämä osoittaa hyvin sitä, että vanhuus ymmärrettiin samalla tavalla riippumatta yhteisöjen sosiaalisesta rakenteesta, niiden perinteistä ja normistoista sekä niissä vaikuttaneista instituutioista. Lääketieteellisellä tietämyksellä ei ollut merkitystä — ei oikeastaan silloinkaan, kun paikkakunnalla asui lääkäri tai kun pappi itse oli perehtynyt lääketieteeseen. Yhteisön tiiviydellä oli silläkin vain vähän merkitystä kuoleman syytä selvittäessä: kaupunkilaiset kuolivat yhtä nuorina vanhuuteen kuin syrjässä maaseudulla asuneet.

Tuollainen käsitys pysyi joltisenkin muuttumattomana aina 1800-luvun lopulle, osin se jatkui 1900-luvulle asti. Yhtä lailla 1750-luvulla kuin 1880-luvullakin vanhuuteen kuolleet saattoivat olla alle 60-vuotiaita.³⁰ Keski-ikänsä kohoaminen, ikääntyneen väestönosan lukumäärän kasvu, lääketieteen kehitys sekä sairauksien ja tautien tuntemuksen yleinen leviäminen kansan keskuuteen eivät vaikuttaneet siihen, missä iässä ihmisen oli luvallista kuolla *luonnollisesti* vanhuuteen.

Edellytykset käsityksen murrokselle tosin lisääntyivät 1820-luvulta lähtien. 1900-luvun alussa ikääntyneen väestön lukumäärä oli kasvanut niin suureksi, että koko yhteiskunnan väestörakenne muut-

tui merkittävästi.³¹ Osin muista syistä,³² osin väestörakenteen muuttumisen seurauksena ihmisten käsitys ikääntymisestä ja vanhaksi tulemisesta mentaliteetin osana alkoi murtua. Murros oli kuitenkin niin hidas, että vielä 1910-luvun loppua kuvaavissa romaaneissa kelvottomiksi ja rumiksi vanhuksiksi kuvattiin vasta 60 vuoden ikään ehtineet ihmiset.³³

Tällainen pitkään muuttumattomana pysynyt ja hitaasti murtunut käsitys vanhuudesta, vanhuuden heikkoudesta ja raihnaudesta soveliaana kuolinsyynä kuvastaa ennemminkin ihmisten näkemystä siitä, mitä vanhuus oli, missä elämänkulun vaiheessa ihminen astui vanhuuteen ja minkä ikäisenä hänet sellaiseksi katsottiin, kuin ihmisten lääketieteellistä tuntemusta sekä tietämystä sairauksien ja tautien luonteesta.³⁴

Vanhuuden tautia selittävät psyykkiset, institutionaaliset ja biologiset tekijät

On helpompi selittää, mitkä kulttuuriset tai mentaliteettiin liittyvät rakenteet (sosiaalinen tausta, aikakausi, paikkakunta) eivät vanhuuden määrittäjiksi sellaisenaan kelpaa, kuin etsiä vastauksia siihen, miksi menneisyudessa vanhuksiksi katsottiin 50–60-vuotiaat ihmiset. Vastauksia voi silti ryhtyä etsimään a) yleisestä länsimaisesta ajattelusta, b) paikallisista institutionaalisista tekijöistä ja tietenkin myös c) biologisista ikääntymiseen ja voimien heikkenemiseen liittyvistä tekijöistä. Tällöin kirkolliset asiakirjat ovat enää suuntaa-antavia. Sen sijaan kertovat lähteet ovat vastauksia todentavia.

Laajin ja yleisin vanhuuden määrittäjä oli kristinuskon mukana kaikkialle Eurooppaan levinnyt käsitys, että vanhuus on sairautta. Sen täytyi olla sairautta, koska ihmiset kuolivat siihen ja koska vanhenemiselle ei löydetty konkreettista selittäjää. Milloin keskiajan tai uuden ajan ihminen ei löytänyt vastausta häntä koskeviin tärkeisiin kysymyksiin, hän otti selittäjäksi Jumalan. Jumala ja Vanha Testamentti kelpasivatkin hyvin tällaiseen: tuo lopullinen sairaus

eli tauti yhdistettiin perisyntiin. Jumala oli karkottanut ihmisen ikuisen elämän paratiisista palkkiona tämän syntisyydestä. Ja tuota Jumalan vihaa täytyi kaikkien kristittyjen kantaa ja vastata siitä vanhuudella ja kuolemalla.³⁵ Siksi kuolemaa pidettiin Jumalan tautina. Näin myös tärkeimmät ikääntymiseen kuuluvat käsitteet — 'vanhentua', 'vanheta' ja 'vanhuus' — esiintyivät jo Agricolan teksteissä, niistä vanhuus niinkin merkityksellisessä yhteydessä kuin raamatullisiin teksteihin, ajan kansainväliseen hartauskirjallisuuteen pohjautuvassa ja laajasti yksityistä hartautta palvelevassa Rukouskirjassa.³⁶

Edellistä selittäjää konkreettisempana voi pitää vanhuuden institutionalisoitumista, vanhuutta sosiaalisena ikänä.³⁷ Viralliset asetukset aina keskiaikaisista laeista lähtien käsittelivät tiettyjä ikäryhmiä muista poikkeavalla tavalla. Varhaisimmat määräykset koskivat enimmäkseen perintöasioita, mutta 1500- ja 1600-luvulta lähtien vanhuuden institutionalisoituminen kiihtyi. Tuolloin — etenkin 1600-luvulla — laaditut verotukselliset asetukset rajasivat ikääntyneet ihmiset pois työtä tekevien ja siten valtakuntaa palvelevien ihmisten joukosta. Nimenomaan henkilöperusteinen verotuksen muoto myllytulli eli henkiraha oli tällainen asetus. Tuota veroa maksoivat ainoastaan täysi-ikäiset ja alle 60-vuotiaat ihmiset.³⁸ Veroa määrättäessä oli ajateltu sitä, että useimmat yli 60-vuotiaat eivät ole enää niin työkykyisiä kuin 15–60-vuotiaat eivätkä he siten olleet vastuussa omasta elatuksestaan.

Sitä, mielsivätkö 1500-luvulla eläneet ihmiset yli 60-vuotiaan vanhukseksi samalla tavalla kuin 1700-luvun ihmiset, on hankala todentaa. Kysymyshän on tällöin siitä, oliko esimerkiksi myllytulli osoitus yleisestä vanhuuden käsityksestä, vai vaikuttivatko tällaiset asetukset ihmisten psyykkiseen varustukseen, mentaliteettiin. Luultavasti asetuksilla oli vaikutusta, niin vakuuttuneita omasta vanhuudestaan 1700- ja 1800-luvulla eläneet 60-vuotiaat näyttävät olleen.³⁹ Yksi toivoi pääsevänsä eläkkeelle, toinen odotti jo kuolemaa.

Edelliseen oleellisesti liittyvä vanhuutta ikään kuin aikaistava tekijä on perintö- ja eläkejärjestelmien kehittyminen 1600- ja 1700-

luvulla. Viralliset ja uudenlaiset eläkejärjestelyt koskettivat etenkin virkamiehistöä, upseereita ja sotilaita.

Vaikka ylempien säätyjen keskuudessa tiettyjä eläkejärjestelmiä (lähinnä papin lesken konservointia) kritisoitiin ja niistä alettiin luopua 1700-luvulla,⁴⁰ alempien säätyjen — etenkin talonpoikien — joukossa vakiintui tapa siirtyä nuorempien elätettäviksi joko syytingille tai vastaavin järjestelyin jo hyvissä ajoin.⁴¹ Malli tällaisiin järjestelyihin saatiin papistolta, jonka edustajat olivat jääneet syytingille jo keskiajalta lähtien siten, että pappisviran uusi haltija maksoi pappisvanhuksen elatuksen tämän kuolemaan saakka.⁴² 1700- ja 1800-luvun papit näyttävät siirtyneen eläkeläisiksi viimeistään 65-vuotiaana, mutta jo tätä aiemmin he kernaasti luopuivat monista tehtävistään ja jättivät ne apulaistensa hoidettaviksi.⁴³ Näin pappisvanhuksiksi voitiin ymmärtää jopa 50-vuotiaatkin.

Talonpoikaisväestön keskuudessa odotettiin syytingille siirtymistä. Tässä tapauksessa järjestelmä muotoutui niin tärkeäksi osaksi talonpoikaista ajattelumaailmaa, että tulevasta vanhuuden ajasta puhuttiin myönteiseksi mielletävinä *ikäpäivinä*,⁴⁴ jotka voitiin aloittaa jo 50-vuotiaana, keskimäärin 56–58 vuoden iässä.⁴⁵ Niitä odotettiin, sillä ajateltiin, että *hyvä on vanhan vanhetakin hyvän nuoremman nojassa*.⁴⁶

Jokaisen talonpojan tuli siirtyä tietyssä iässä joko syytinkiläiseksi tai *vanhaksi isännäksi, vanhaksi talolliseksi tai faariksi*. Mikäli talossa ei ollut omaa poikaa jatkajaksi ja vanhuuden turvaajaksi, täytyi sellainen hankkia muualta. Kun mies jättäytyi tilanpidosta syrjään, hänen puolisoistaankin tuli biologisesta iästä riippumatta syytinkiläisen vaimo, *vanha emäntä tai vanha muori*.⁴⁷ Nuorempi väki ja uudet tilanpitäjät odottivat, että syytinkiläiset olisivat pysyneet syrjässä niin kuin kelvollisten vanhusten tuli. Toisin sanoen vanhuus oli talonpojalle osittaista vapautumista arjen töistä ja samalla kohtuullisen toimeentulon turvaamista, mutta samalla myös velvollisuutta jättää päätöksenteko elatuksen antajalle. Tällainen tilanne johti ristiriitoihin, milloin ikääntynyt pariskunta ei kokemukseensa vedoten malttanut pysyä hiljaa talon asioista. Etenkin sil-

loin, kun varsinainen isäntäpariskunta ei ollut syytinkiläisille sukua tai kun vanhalle isäntäparille ei ollut rakennettu omaa asuintilaa, kamppailtiin vallasta.⁴⁸ Vanhat ihmiset eivät siis tyytyneet ja alistuneet heille määrättyyn vanhusten ja luonnollista kuolemaa hiljaisina odottavien rooliin.

1750-luvulla sotilassääty sai oikeuden palkkansa suuruiseen eläkkeeseen. Eläke edellytti kuitenkin sitä, että upseerilla, aliupseerilla tai sotilasvirkamiehellä oli takanaan täysi-ikäisenä eli yli 20-vuotiaana 30 vuoden palvelus.⁴⁹ Tämä järjestelmä merkitsi sitä, että tuolloin 50-vuotiaat katsottiin vanhoiksi. Useimmiten upseerit, aliupseerit ja sotilasvirkamiehet halusivatkin siirtyä heti tilaisuuden tullen viettämään turvattuja vanhuuden päiviään. Toisinaan — mikäli vanhuuden päivät olivat turvatut — sotilassäädyn jäsenet erosivat palveluksesta alle 50-vuotiainkin eli jokseenkin samanikäisinä kuin heidän johtamansa ruotusotamiehet. Toisinaan upseeri saattoi jäädä odottamaan ylennystä, eläkepäätöksen lopullista ratkaisemista tai virkaiän täyttymistä jopa 65–70-vuotiaaksi. Upseerin eläkkeen luonnetta ja sitoutumista ajan ikääntymiskäsitykseen kuvastaa hyvin, että se myönnettiin säätyjen suopeudenosoituksena, jotta upseeri voisi *vanhuudessaan nauttia lojaalin palveluksensa hedelmistä*.⁵⁰

Tavallisille sotilaille maksettiin myös jonkinlaista eläkettä, mutta se oli kuitenkin usein riittämätön minkäänlaiseen toimeentuloon. Ruotusotilaat katsottiin jo alle 50-vuotiaana eläkeikäisiksi ja kelvottomiksi sotapalvelukseen, heitä siis yksinkertaisesti pidettiin liian vanhoina. Kun ruotuarmeija lakkautettiin 1800-luvun alussa, myönnettiin eläke *vanhuuden turvaksi* noin 55 vuotta täyttäneille ja sitä vanhemmille.⁵¹ Tämä osoittaa sitä, että sodankäynejä ja pitkään palvelleita 55-vuotiaita pidettiin vanhuksina, joiden ei oletettu selviävän nuorempiensa tavoin omin avuin. Tuon ikäisten ei enää uskottu kykenevän esimerkiksi hankkiutumaan uuteen ammattiin. Käsitys palveluksesta eronneen sotilaan mieltämisestä vanhukseksi vahvistuu edelleen, kun tarkastelee haudattujen luetteloita. *Entisen eli vanhan* sotilaan kuolinsyyksi merkittiin vanhuus, vanhuuden

heikkous tai raihnaisuus, vaikka hän ei ollut täyttänyt edes 50 ikävuottaan.⁵² Useat eronneet sotilaat kuolivatkin haudattujen luetteloiden mukaan vanhuuteen.

Sotilaat vanhuus tavoitti muita sosiaalisia ryhmiä hieman aiemmin. Kun uusi ruotusotamies astui palvelukseen, oli entisen sotilaan joissakin tapauksissa väistytävä ruotutorpastaan. Tällöin hänelle annettiin kuitenkin oikeus rakentaa itselleen hänen sosiaalista asemaansa kuvastava talo eli *vanhan miehen asunto tai torppa*.⁵³ Keskimäärin tällaiset miehet olivat 42-vuotiaita, joten tässä tapauksessa vanhuuden institutionalisoituminen vei siihen, että tuolloin täysin työkykyinen ja nykykäsityksen mukaan varsinaista aikuisikänsä elänyt mies miellettiin kuitenkin vanhukseksi.

Institutionaaliseksi katsottavia vanhuutta määrittäviä tekijöitä olivat myös ikääntyneiden naisten naimattomuus ja naisen jääminen leskeksi. Tällainen käsitys näkyy hyvin myös kirkonarkistojen haudattujen luetteloissa: usea leski ja ikääntynyt naimaton nainen kuoli vanhuuteen. Lesken ei tarvinnut edes täyttää 50 ikävuottaan, milloin hänet katsottiin niin ikälopuksi, että hänen kuoleman syyksi voitiin merkitä vanhuus.⁵⁴ Tällaisissa tapauksissa leskinainen oli todennäköisesti jäänyt nuorempiensa holhottavaksi. Ikääntyneitä naimattomia naisia pidettiin säädystä riippumatta *vanhoina piikoina*. Palkkapiian kohdalla tällainen kävi sujuvasti,⁵⁵ mutta yhtä helposti ikääntyneitä 50–60-vuotiata säätyläisnaisia voitiin kutsua *vanhoiksi mamselleiksi*.⁵⁶ Monesti leskeys tai lapsettomuus merkitsi naisille sosiaalisen aseman laskua — ja mikä pahinta, kouriintuntuvaa huolta omasta toimeentulosta. Kaikki eivät päässeet nauttimaan syytinkielatuksesta, eikä kaikilla ollut voimia tehdä ansiotöitä.⁵⁷

Vanhuutta ei voi käsitellä ilman, että tarkastelisi vielä tärkeintä tekijää, jonka perusteella ihminen miellettiin vanhukseksi. Eläkkeelle tai syytingille siirtyminen taikka muiden elätettäväksi jättäytyminen liitettiin työkyvyn menettämiseen. Toisaalta niissäkin ryhmissä, joille ei mitään kattavaa vanhuudenturvan järjestelmää luotu, vanhuus tuli melkein samaan aikaan. Palkkatöistä eläneiden renkien ja piikojen sekä tehdastyöläisten oli pakko yrittää tehdä toi-

tä kuolemaansa asti. Muussa tapauksessa he joutuivat yhteisön huollettaviksi vaivaisiksi.⁵⁸ Milloin ihminen menetti nuoremmalla iällään työkykensä ja joutui ruotuvaivaisen asemaan, hän myös kuoli vanhuuteen. Fyysisen heikkouden ohella heikentynyt mieli — mielenvikaisuus — merkitsi miltei väistämättömästi ennen aikaista joutumista vanhusten joukkoon,⁵⁹ kuolinsyyksi kirjattiin usein yhdessä vaikuttaneina tekijöinä sekä mielenheikkous että vanhuus.⁶⁰

Biologiset tekijät vaikuttivat luonnollisesti ikäihmiseksi tunnistamiseen. Ihmisen ikääntymiseen liittyvistä ulkoisista tekijöistä keskeisimpiä oli hiusten harmaantuminen, *valko- ja harmaahapsisuus*. Menneisyydessä harmaahiuksisuus ymmärrettiin milteipä ikämiehen synonyymiksi.⁶¹ Hiusten harvenemisen ja harmaantumisen sekä toimien hidastumisen ohella myös näkö- ja kuuloaistien heikkeneminen tunnistettiin vanhuuden heikkouden merkiksi.⁶²

Kun institutionaaliset ja biologiset tekijät yhdistettiin päädyttiin 1700–1800-luvulla siihen, että yli 50-vuotiaat olivat harmaantuvine hiuksineen, uurteisine kasvoineen ja heikentyvine voimineen vanhuksia. Niinpä nuorempi väki oletti heidän olevan ikäistensä kaltaisia, toimissaan kelvottomia ja raihnaisia. Vanhoja myös luokiteltiin sen mukaan, millainen oli yleensä kutakin ikäryhmää edustavien tavallinen fyysinen kunto. 70-vuotias oli verrattomasti ketterämpi, kuuli ja näki paremmin kuin 90-vuotias.⁶³

Milloin joku ikäihminen ei soveltunutkaan hänelle määrättyyn sosiaalista ikäänsä vastaavaan rooliin voimiensa ja kykyjensä puolesta, häntä hämmästeltiin. Gottlund ihmetteli sitä, miten eräs norjalainen *yli 50-vuotias, Johanna-niminen vanha akka iästään huolimatta tanssi niin keveästi, ravakasti ja taidokkaasti polskaa, ettei kukaan oopperan tanssija olisi pystynyt parempaan*. Gottlund kertoi myös hämmentyneensä, kun hän tapasi eräässä talossa *ukon, joka oli jo 60-vuotias mutta jolla silti oli vuoden vanha lapsi*. Toisessa talossa oli isäntänä yhtä hämmästyttävä *55-vuotias ukko, jolla silti oli nuori, soma vaimo*.⁶⁴

Näin 1700–1800-luvulla eläneiden ihmisten elämänkaaressa vanhuus oli erittäin merkittävä ajanjakso, se saattoi olla myös hyvin

pitkä kausi. Lapsuuden useimmat ihmiset jättivät taakseen nuorina 12–15-vuotiaina; tällöin heidän oli siirryttävä nuorten aikuisten maailmaan ja ryhdyttävä huolehtimaan omasta elannostaan. 20 ja 30 ikävuoden välillä siirryttiin lopullisesti aikuisten maailmaan, kun perustettiin perhe ja jouduttiin huolehtimaan muista ihmisistä, myös omista vanhemmista, jotka olivat jo vanhuksia. Aikuisuuden ajanjakso päättyi 50 ikävuoden tietämissä vanhuuden kauteen, jolloin alettiin elää muiden huollon varassa.⁶⁵

Ikäpäivät vanhuksen elämässä

Vanhuus saavutti menneinä vuosisatoina ihmiset hyvin varhaisessa vaiheessa, 40–60-ikävuoden paikkeilla. Oli oikeastaan poikkeuksellista, että joku 60-vuotias mainittiin muuksi kuin vanhukseksi tai vanhaksi. Vanhuuden siirtyminen edellytti sitä, että kyseinen ihminen huolehti täysin omasta elatuksestaan. Tämä osoittaa hyvin, kuinka vanhuus miellettiin toisaalta yksilön persoonallisen iän eli hänen työkykynsä ja oman näkemyksensä kautta sekä toisaalta sosiaalisesti ihmisen itsensä ajauduttua eläkeläiseksi, eläkeläisen puolisoiksi tai vaivaiseksi ja muiden ylläpidettäväksi. Omasta halusta riippui paljon, milloin vanhuus alkoi, mutta halua näyttää olleen useimmilla jo 50 vuoden iässä.⁶⁶

Vanhuuden ikäkaudesta saattoi hyvinkin tulla pisin, yli puolet koko elämänsästä käsittänyt jakso ihmisen elämässä. Etenkin tällainen koski niitä ryhmiä, jotka jäivät eläkkeelle verraten nuorina. Sotilas, joka jäi pois sotapalveluksesta ja rakensi perheelleen vanhanmiehen torpan, eli siinä missä muutkin ihmiset satavuotiaaksi. Näin hänet miellettiin vanhukseksi runsaan 50 vuoden ajan.⁶⁷

Ikä oli kunnioitettava asia. Mikäli jonkun ihmisen erityisen pitkää elämää haluttiin korostaa, hänet mainittiin satavuotiaaksi.⁶⁸ Tällainen — usein liioitteluksi tunnistettava — tapa näkyy myös haudattujen luetteloissa, joissa toisinaan kerrotaan jopa jonkun eläneen 110-vuotiaaksi ja vanhemmaksikin.⁶⁹ Tietenkin ihminen, joka

ylitti 80 vuoden iän, oli muiden mukaan jo ikivanha ja tiesi kokemuksineen paljon sellaisesta, mistä muilla ei ollut kokemuksia. Tällainen ihminen erottautui muusta yhteisöstä tietäjänä sekä yhteisöllisen muistin ylläpitäjänä ja välittäjänä. Asemaa korosti erityisesti sellainen mahdollisuus, että yhteisön seuraava sukupolvi oli kuollut. Kukaan ei ollut todentamassa vanhuksen kertomuksia ja kokemuksia, ja toisaalta vanhus edusti useamman sukupolven takaista tietämystä. Tuntemattomalle kulkijalle hänestä kerrottiin, että *jo se on iäkäs mies*.⁷⁰

Vanhojen ihmisten arvostus heijastuu myös siinä, että kuoleman syyksi merkittiin — lähinnä väkilukutaulujen syntyaikoihin 1750–1760-luvulla — *korkea ikä*.⁷¹ Tällainen ihminen oli yhteisön muiden jäsenten mukaan elänyt hyvään ikään asti, hän oli kokenut ja viisas, *isohon ikähän ja varsin vanhaksi elänyt* ihminen.⁷²

Vaikka 50- tai 60-vuotias oli ainakin yhteisöllisesti katsottuna vanhus (*åldring*), kielteisen tunnelatauksen sisälläänpitävää käsitettä 'vanhus' ei juuri käytetty,⁷³ vaan ihmisen sosiaalista asemaa määritettäessä asiakirjoihin merkittiin kernaammin kunnioitusta osoittava käsite '*gammal*', 'vanha' tai '*åldrig*', 'iäkäs'.⁷⁴ Nämä liitettiin usein varsinaista yhteisöllistä asemaa osoittaneen sanan yhteyteen, joten agraariyhteiskunnan aikakaudella tunnistettiin ylempiin säätyihin kuuluneet *vanhat upseerit, kersantit, rovastit ja mamsellit*, talonpoikaissäätyyn kuuluneet *vanhat isännät eli ukot, vanhat emännät eli eukot*, palveluksesta eronneet tai työkyvyttömiksi tulleet *vanhat oltermannit, sotilaat ja käsityöläiset, vanhat lampuodit ja torpparit* sekä muut *ikämiehet, vanhat naiset, akat, eukot, ukot, äijät, faarit ja muorit*.

Vanhan ihmisen kunnioittaminen edellytti kuitenkin sitä, että hän käyttäytyi arvostettavalla tavalla ja sopeutui sosiaalisen ikänsä mukana tuomiin yhteisön normeihin, odotuksiin ja velvoitteisiin.⁷⁵ Ikäihmisen tuli tehdä määrättyjä askareita, ylläpitää ja välittää yhteisön kulttuurista muistia, olla puuttumatta tiettyihin nuoremmille ikäryhmille varattuihin asioihin ja elää syyllistymättä vanhuuden höperyyteen ja vanhuuden heikkomielisyyteen. Samanikäiset 70-

vuotiaat papit saattoivat olla muiden mielestä joko *arvokkaita vanhoja herrasmiehiä* tai seurakuntalaisten pilkattavina eläviä höperöityneitä narreja.⁷⁶

Periaatteellisten ikäsidonnaisten rooliaisetelmien ylittämistä pidettiin nuorempien joukossa toisaalta ärsyttäneenä ja toisaalta huvitusta herättäneenä tekijänä. Esimerkiksi vanhuksien ei enää katsottu ymmärtävän rakkaudesta mitään tai oikeastaan ajateltiin niin, että vanhuus oli rakkauden poissulkeva tekijä. Niinpä esimerkiksi Gottlund kertoi tavanneensa pappilan illanistujaisissa *omituisen ihmisen, nimittäin rouva V:n, erään vanhan lesken*. Muiden suureksi huvitukseksi nainen, jonka taipumuksista tarjoutua jokaiselle miehelle Gottlundia oli varoitettu etukäteen, kävi nuoren miehen *kanssa varsin kiivasta ja äänekästä kiistaa, joka koski vanhuutta ja rakkautta*. Muiden näkemyksen mukaan kiistan nuoremman osapuolen ajatuksissa ei ollut mitään huvittavaa, vaan nimenomaan vanhan leskirouvan ajatukset sellaisia olivat, ja sen takia he rouvaa alituisen kiusoittelivat.⁷⁷

Menneisyydessä sosiaalinen tausta ei niinkään määrittänyt vanhuksen asemaan joutumista, vaan säätyläisen ja rahvaaseen kuuluneen vanhuus tavoitti samaan aikaan. Asialla on kuitenkin ollut toinen puoli. Nimittäin se, että vanhukseksi mielletty ihminen menetti helposti aiemman sosiaalisen statuksena ja ajautui siten sosiaaliseen ahdinkoon: *vanha ja vaivainen* oli myös yleisen armeliaisuuden varassa elänyt *ruotuvaivainen*.⁷⁸ Näin jo 1700- ja 1800-luvun yhteiskunta joutui kamppailemaan kouriintuntuvan ongelman kanssa. Koskapa vanhoiksi ikäännyttiin osin omasta halusta, osin biologisten ja institutionaalisten paineiden seurauksena, mutta joka tapauksessa nykymittapuun mukaan varsin nuorina, vanhoja oli liikaa, eikä heidän auttamiseensa ollut aina riittävää halua.

Lähdeviitteet:

- ¹ Kari Pitkänen, 'Väestötilastot'. Teoksessa Marjatta Hietala – Kari Mylly (toim.), Tutkijan tilastolliset tiedonlähteet. Espoo 1982, s. 109–110; Kari Pitkänen, Väestöntutkimus ja yhteiskunta: Suomalaisen väestöntutkimuksen historian 1700-luvulta noin vuoteen 1950. Suomen väestötieteen yhdistyksen julkaisuja 11. Helsinki 1998, s. 76–77; Erland Hofsten, Svensk befolkningshistoria: Några grunddrag i utvecklingen från 1750. Kristianstad 1986, s. 11–30.
- ² Tämän artikkelin tiedot kuoleman syistä perustuvat enimmäkseen Suomen Sukututkimusseuran HisKi-projektina julkaisemiin eri kirkonarkistojen historiankirjojen haudattujen luetteloihin (<http://www.genealogia.fi/hiski>).
- ³ Pikkulapsen kuolemista muun muassa Olavi Rimpiläinen, Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa. SKHS toim. 84. Helsinki 1971, s. 272–274; Pentti Lempiäinen, Kastekäytäntö Suomen kirkkoissa 1500- ja 1600-luvulla. SKHS toim. 69. Forssa 1965, s. 22–29; Eino Jutikkala, Kuolemalla on aina syynsä: Maailman väestöhistorian ääriviivoja. Porvoo 1987, s. 100–113; Ulla-Britt Lithell, Kvinnoarbete och barntillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten. Upsala 1988.
- ⁴ Katso Riitta Oittinen, Vanhentuminen entisessä ja nyky-Suomessa. Elämänkulutarkastelu. HY:n talous- ja sosiaalishistorian laitoksen tiedonantoja 23. Helsinki 1989.
- ⁵ Panu Pulma, 'Vaivaisten valtakunta'. Teoksessa Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Jyväskylä 1994, s. 43–59.
- ⁶ Traumaattisista kuolemantapauksista ja niihin liittyvistä hautaamiskäytännöistä sekä uskomuksista Pasi Klemettinen, Mellastavat pirut: Tutkimus kansanomaisista paholais- ja noituuskäsityksistä Karjalan Kannaksen ja Laatokan Karjalan tarinaperinteessä. SKS toim. 687. Helsinki 1997; Rimpiläinen 1971; Toivo Nygård, Itsemurha suomalaisessa yhteiskunnassa. SHJ 50. Jyväskylä 1994; Janne Vilkuna, Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut: Kansatieteellinen tapatutkimus. Kansatieteellinen arkisto 39. Jyväskylä 1992; Ilmar Talve, 'Talonpoikaiskulttuuri 1870-luvulle asti'. Teoksessa Suomen kulttuurihistoria I. Porvoo 1979, s. 378–381.
- ⁷ Christfrid Ganander, Nytt Finskt Lexicon. Toim. Liisa Nuutinen. SKS toim. 676. Hämeenlinna 1997, 'ikä'.
- ⁸ Vertaa Oittinen 1989. Menneisyydessä ajateltiin enimmäkseen, että ihmisen elämänkulku oli syklinen tai että ihmisten elämä oli miltei konkreettiseksi mielletty kaari. Kyse on ollut laajalle levinneestä länsimaisesta käsityksestä. Thomas B. Cole, The Journey of Life; A cultural history of ageing in America. New York 1993, s. 3–5; Norbert Elias, Kuolevien yksinäisyys. Tampere 1993;

Kai Heikkilä – Pertti Jokivuori, Kuoleman salaisuus. Jyväskylä 1994; Asko Vilkuna, Tavan takaa: Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta. JY:n etnologian laitoksen tutkimuksia 24. Jyväskylä 1989, s. 197–200.

⁹ Esimerkiksi Hofsten 1986, s. 33–37.

¹⁰ Esimerkiksi laajahko, useiden rivien mittainen kertomus eräästä vuonna 1770 kuolleesta ja pitkän elämänsä aikana kovia kokeneesta naisesta, joka kuoli 94-vuotiaana vanhuuden raihnaisuuteen. Aimo Halila, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia IV: Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi suuren Pohjan sodan ja isonvihan aikana 1700–1721. Kuusamo 1984, s. 52. Tyypillisimpiä lisämerkinnät olivat, milloin ihminen oli menehtynyt epätavallisissa olosuhteissa, esimerkiksi itsemurhan tai henkirikoksen seurauksena.

¹¹ Tässä lähinnä kyse merkityksistä ja niiden tulkitsemisesta Glifford Geertz, Interpretation of Cultures: Selected essays. New York 1973, s. 13–17; Glifford Geertz, Local Knowledge: Selected essays. New York 1983, s. 56–59; Vastaa-vasti Anna-Leena Siikala, Tarina ja tulkinta: Tutkimus kansankertojista. SKS toim. 404. Mänttä 1984, s. 19–37; Bo Lönnqvist, 'Etnologia ja historiallinen antropologia'. Teoksessa Toinen sivilisaatio: Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000. Etnologian laitoksen tutkimuksia 36. Jyväskylä 1998; Kimmo Katajala (toim.), Manaajista maalaisaateliin: Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa. Tietolipas 140. Jyväskylä 1995; Jorma Kalela, Aika, historia ja yleisö. Kirjoituksia historian tutkimuksen lähtökohdista. TY:n poliittisen historian julkaisuja C:44. Jyväskylä 1993, s. 136; Matti Peltonen, Matala katse: Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Tampere 1992, s. 26–29.

¹² Aina vanhuus ei edes edellyttänyt tuota 50 vuoden ikää, vaan haudattujen lueteloissa on useita mainintoja, että nuorempikin oli kuollut vanhuuteen. Esimerkiksi Hämeenlinnassa menehtyi 3.5.1839 vanhuuteen 49-vuotias kulkuri. Tähän vaikutti osaltaan se, että ihmisten väliset erot ulkoisessa olemuksessa olivat huomattavia. Usein sairastellut ja kovia kokenut ihminen näytti tietysti vanhemmalta kuin olikaan, mutta toisaalta nuoremman väen keskuudessa — heidän, jotka usein siunattavan lähiomaisia olivat ja ruumista kirkolle kuljettivat — jopa 40-vuotiaita pidettiin vanhoina. Tällainen kuvastuu myös varhempia aikoja kuvaavissa kertovissa lähteissä. Esimerkiksi K. A. Gottlundin mukaan eräs hänen Vermlannin matkallaan tapaamansa Turun entinen ylioppilas *oli luultavasti noin 45-vuotias*, koska hän vaikutti melko vanhalta. K. A. Gottlund, Vermlannin päiväkirja 1821. Maija Hirvonen (suom.). SKS toim. 437. Pieksämäki 1986, s. 147–148.

¹³ Ganaderin sanakirja, 'wanhuus'.

¹⁴ Ganaderin sanakirja, 'ikä'.

- ¹⁵ Kempeleessä 97-vuotias *vanha mies* Heikki Helander menehtyi 25.1.1757 *keuhkotautiin*, Vöyriässä 25.5.1830 talollisen leski Kaisa Jakobintytär Bertils 82-vuotiaana *vesipöhöön* ja Kuusamossa 23.9.1752 Heikki Heikinpoika 83-vuotiaana *vesipöhöön*. Haukiputaalla 28.10.1754 haudattiin peräti 103-vuotiaaksi tunnettu vanha kirkonköyhä Matti Ambrosiuksenpoika Rahikainen, jonka kuolinsyyksi merkittiin *kevittauti* (yleisnimitys sairauksille, joista tunnetuimpia ovat sappi- ja virtsakivitaudit). Ylihärmässä kuoli 29.1.1809 76-vuotias *vanha muori* Reetta Antintytär Jussila *kohtaukseen* ja Kempeleessä 17.10.1844 82-vuotias kerjäläinen Samuli Junttila *kohtaukseen*. Kempeleessä kuoli tatariksi mainittu 80-vuotias Per Korp 17.11.1755, koska hän oli ilmoituksen mukaan ollut ympäröiväissään. Jämsässä vanha 73-vuotias lampuoti Tapani Tapaninpoika *hukkui* 20.8.1794. Merijärvellä syytinkiläisen 80-vuotias leski Marja Perälä *murhattiin puukoniskulla* 5.9.1841.
- ¹⁶ Brändössä 10.12.1799 kuoli fisköläinen 54-vuotias heikkomielen Anna *tuntemattomaan sairauteen* ja Kuopion maaseurakunnassa 19.11.1790 68-vuotias kaupunkilaisjohtaja Thomas Wilhelm Bernet menehtyi *äkkikuolemaan*.
- ¹⁷ Esimerkiksi Pyhtäällä 13.4.1838 kartanonomistajan 74-vuotias leski Elisabet Cremer kuoli *vanhuuteen ja pahaan kihtiin* ja Kempeleessä 23.3.1843 ruotuvaivainen 82-vuotias leski Marja Laaninen kuoli *vanhuuteen ja keuhkotautiin*.
- ¹⁸ Vanhan ihmisen menehtymiseen pystyttiin yleensä varustautumaan ja latautumaan oikeanlaiseen psyykkiseen olotilaan. Talve 1979, s. 378.
- ¹⁹ Kalajoella 71-vuotias lääninmaanmittari ja ritari Johan Jakob Garvolius menehtyi 23.12.1848 *vanhuuden kohtaukseen* ja Brändössä 8.10.1823 60-vuotias talollinen, entinen lautamies ja vanhaksi nimetty Isak Henrikinpoika taasen *vanhuuden kramppiin*.
- ²⁰ Esimerkiksi Kuhmoisissa haudattiin ilman että kuolinsyytä oli papille ilmoitettu 2.7.1793 isäntä Aatami Antinpoika, Haukiputaalla 10.3.1840 emäntä Kaarina Simontytär Kurkela ja 28.7.1845 leskimies Jaakko Simunanpoika Talonpoika sekä Kuusamossa 22.7.1848 87-vuotiaaksi elänyt syytinkiläiseukko Reetta Muosalmi. Finströmissä haudattiin 24.1.1809 piika Brita Matsintytär, joka oli menehtynyt 34-vuotiaana *tuntemattomaan tautiin*. Katso Kirsi Sirén, Suuresta suvusta pieneen perheeseen: Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla. Bibliotheca historica 38. Helsinki 1999, s. 169–171.
- ²¹ Tosin joskus pappi epäili lähiomaisten ilmoittamaa kuolemaan johtanutta syytä. Hattulassa 27.12.1835 siunattavaksi tuodun torppari Juho Tuomaanpoika Lepistön kuolinsyyksi omaisten ehdottaman vanhuuden perään pappi kirjoitti kysymysmerkin.
- ²² Hauhossa haudattiin 1.5.1803 arvostettu kirkkoherra teologian tohtori, rovasti

ja kirkkoherra Petter Bonsdorff, joka kuoli 54-vuotiaana vanhuuden raihnaisuuteen.

²³ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 177.

²⁴ Cole 1993, s. 5.

²⁵ Esimerkiksi Ikaalisissa kuolivat vuonna 1825 vanhuuteen 57-vuotias aatelis- ja leskirouva Brita Sofia Silfverkloth, 51-vuotias loisleski Reetta Juhontytär sekä naimaton, 49-vuotias ruotuvaivainen Reetta Sipintytär. Vastaavasti Hämeenlinnassa 1775–1850 välisenä aikana alle 60-vuotiaana vanhuuteen kuolleita olivat ulvilalainen kulkuri ja vankilaan sijoitettu 49-vuotias Mikko Halenius (3.5.1839), 59-vuotias kirvesmiehen leski Anna Juhontytär Lund (16.3.1822), 57-vuotias torpparin leski Anna Heikintytär, porvarien lesket 53-vuotias Maria Saarman (5.7.1775), 59-vuotias Sara Lind (25.8.1831) ja 59-vuotias Johanna Elisabet Hollberg (30.11.1820), 59-vuotias hatuntekijämestari Israel Westin (28.12.1824), 54-vuotias seppä Matti Alm (9.10.1831) ja 57-vuotias linnavoudin leski Anna Catharina Westrin (5.4.1775).

²⁶ Esimerkiksi Ahvenanmaalla Finströmissä elinkeinoaan aktiivisesti harjoittanut 57-vuotias kauppias Österström menehtyi vanhuuteen 22.3.1809, Hauhossa 54-vuotias rovasti Bondorff kuoli vanhuuden raihnaisuuteen 1.5.1803 ja Hämeenlinnassa 54-vuotias seppä Matti Alm 9.10.1831 sekä 59-vuotias hatuntekijä Israel Westin 28.12.1824 kuolivat vanhuuteen.

²⁷ Esimajuri Simon Wilhelm Carpelan mietti työnsä mielekkyyttä ja totesi kirjeessään, että *majurin virka alkaa 50 vuoden iässä käydä vaivalloiseksi*. Kataariina Kääpä, Upseereita, laivanrakennuttajia ja valtiopäivämiehiä: aatelisten Carpelan-suvun elämää säätyvallan murenemisen alkumainingeissa 1700-luvun jälkipuoliskolla. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa 1999, s. 34.

²⁸ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 185. Muuan talonpoika kertoi Gottlundille, että hän oli ollut nuoruudestaan saakka juopporatti ja olisi siksi varma, ettei eläisi enää kovin kauan. Tähän mies vielä lisäsi, että *johan hän oli elänyt kylliksi*.

²⁹ Pohjanmaalla ihmiset näyttäsivät menehtyneen 1700-luvun jälkipuoliskolla iäkkäämpinä vanhuuteen kuin muualla Suomessa. Lääketieteen tuntemus ja taso kohoivat samoihin erityisesti Pohjanmaalla, jonne saatiin Suomen ensimmäinen piirilääkärikin. Toisaalta Pohjanmaalla papit olivat mahdollisesti innostuneempia väestötilastojen laatimiseen kuin papit muualla maassa. Arno Forsius, 'Parturit, välskärät ja kirurgit: Kirurgian kehitys Ruotsissa ja Suomessa.' Teoksessa Sukuviesti 1/1999, s. 10–13: Pentti Virrankoski, Pohjanlahden ja Suomenselän kansaa: Kahdeksan vuosisataa Keski-Pohjanmaan historiaa. Kakkola 1997, s. 92–93, 113.

- ³⁰ Esimerkiksi Halsualla haudattiin vuonna 1881 Vapunpäivänä kuollut itsellisen leski, vaivaisavun turvin elänyt 59-vuotias Reetta Matintytär Meriläinen. Kuolinsyyksi kirjattiin vanhuus.
- ³¹ Pertti Haapala, Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920. HTutk 133. Vammala 1986, s. 135–137; Pekka Haatanen, Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa. Porvoo 1968, s. 35.
- ³² Lääketieteellisen tietämyksen leviämisestä katso Anssi Halmesvirta, Vaivojensa vangit: Kansa kysyi, lääkärit vastasivat — historiallinen vuoropuhelu 1889–1916. Jyväskylä 1998.
- ³³ Esimerkiksi F. E. Sillanpää kuvasi romaaninsa 'Hurskas kurjuus' päähenkilön, Jussi Toivolan vanhaksi ja vastenmieliseksi 60-vuotiaaksi torppariksi. Todellinen murros alkoi oikeastaan vasta 1970–1980-luvulla.
- ³⁴ Halmesvirta 1998, s. 280–282.
- ³⁵ Cole 1993, s. 9–10. Katso myös Marko Lamberg, 'Sosiaaliturvaideologia keskiajan ja uuden ajan taitteessa'. Teoksessa Sosiaaliturva 20/1997, s. 4–7.
- ³⁶ Martti Rapola, Sanojemme ensiesiintymisiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Valikoima. Tietolipas 22. Helsinki 1960, s. 86. Simo Heininen, 'Hartauskirjallisuus'. Teoksessa Tuija Laine (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. SKS toim. 686. Vammala 1997, s. 144–145; Jaakko Gummerus, Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet. SKHS toim. 44:1–3. Helsinki 1941–1956, s. 467–469. Tässä talven ajan rukouksessa ovat vuodenaajat yhdistetty elämänskaareen lapsuus — kevät, nuoruus — kesä, urhonaika — syksy, vanhuus ja kuolema — talvi. *Ja sitä enemmän kuin ruumiin voima (vanhuudessa) puuttuupi, sitä enemmän henki uloskukoistaapi.*
- ³⁷ Jorma Kuusinen – Mikko Korkiakangas, 'Ihmisen kehitys elämänskaaren näkökulmasta'. Teoksessa Jorma Kuusinen (toim.), Kasvatuspsykologia. Juva 1991, s. 93–94.
- ³⁸ Taloaan hallineet isännät pysyivät verotettavina 1700-luvulla, vaikka yli-ikäisiä olisivatkin olleet. Eino Jutikkala, 'Väestö ja yhteiskunta'. Teoksessa Hämeen historia II:1. Hämeen historia noin vuodesta 1540 vuoteen 1721. Hämeenlinna 1957; Gösta Lext, Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Göteborg 1968; Sirén 1999, s. 169–171.
- ³⁹ Kääpä 1999, s. 34; Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 185.
- ⁴⁰ Pulma 1994, s. 43–44; Solveig Widén, Änkeomsorg i ståndsamhället: Försörjings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807. Åbo 1988; Gunnar Suolahti, Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1919, s. 88–89.
- ⁴¹ Haatanen 1968, s. 32–33; Eino Jutikkala, Suomen talonpojan historia sekä

- katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa. Porvoo 1942, s. 529–539; Sirén 1999, s. 98.
- ⁴² Suolahti 1919, s. 75–81.
- ⁴³ Esimerkiksi L. A. Sillanpää, Vanhan-Ruoveden historia II:2. Keuruu, Multia, Mänttä, Pihlajavesi ja Ähtäri isostavihasta 1860-luvulle. Vammala 1969, s. 346–359.
- ⁴⁴ Gananderin sanakirja, 'ikä'. 'Ikäpäivä'-sana mainittiin jo Agricolan Rukouskirjassa 1544. Raimo Jussila, Vanhat sanat: Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. SKS toim. 696. Jyväskylä 1998, s. 67.
- ⁴⁵ Esimerkiksi Karjalohjalla kuoli vuonna 14.12.1817 Turrin vanha talollinen, syytinkiläinen Jakob Johaninpoika vanhuuteen 55-vuotiaana, Ikaalisissa 5.11.1823 Jämijärven Heiskan vaari Juho Juhonpoika 51-vuotiaana, Ilmajoella 9.12.1811 vanha talollinen Matti Juhonpoika Yli-Rahnasto 59-vuotiaana ja Iitissä vuonna 1.12.1815 Kauramaan Niilukselan vanha isäntä Tuomas Matinpoika 58-vuotiaana. Jutikkala 1942, s. 535–536. 1800-luvulla talonpojat jäivät syytingille noin 57-vuotiaana ja 1900-luvun alussa 65-vuotiaana.
- ⁴⁶ Gananderin sanakirja, 'vanhanen'.
- ⁴⁷ Hattulassa menehtyi vanhuuteen 27.7.1839 Fräntilän vanhan talokkaan emäntä, 45-vuotias Kaisa Juhontytär.
- ⁴⁸ Esimerkiksi Kustaa H. J. Vilkuna, 'Alkoholin nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa'. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela – Timo Pitkänen (toim.), Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. JyHARK 1. Jyväskylä 1995, s. 286–287.
- ⁴⁹ Kaarlo Wirilander, Suomen upseeristo 1700-luvulla: Sosiaalishistoriallinen tutkimus Suomen armeijan jakopalkkaisesta upseeristosta. HTutk 34. Helsinki 1950, s. 231–239.
- ⁵⁰ Kääpä 1999, s. 32–34.
- ⁵¹ Jari Niemelä, Tuntematon ruotusotilas: Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa. HTutk 157. Jyväskylä 1990, s. 82–83, 159, 143–147, 158–159.
- ⁵² Esimerkiksi Asikkalassa 1.11.1762 menehtynyt Pulkkilan Kassapään eronnut sotilas Mikael Lax oli vanhuuteen kuolleessaan 48-vuotias.
- ⁵³ Niemelä 1990, s. 139, 152–153.
- ⁵⁴ Esimerkiksi Ahlaisissa menehtyi 44-vuotias luvialaisleski Maria Yrjänäntytär 2.3.1790 vanhuuteen.
- ⁵⁵ Esimerkiksi Ikaalisissa kuoli vanhuuteen 9.6.1832 vanha piika, talollisen tytär Marja Jussintytär 54-vuotiaana.
- ⁵⁶ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 73. Gottlund tapasi erään *Liljebjörn-nimisen vanhan mamsellin, joka oli suunnilleen 60-vuotias.*

- ⁵⁷ Kustaa H. J. Vilkkuna, Arkielämää patriarkaalisessa työmiesyhteisössä: Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa. HTutk 196. Helsinki 1996, s. 73–77; Tarja Räisänen, 'Leskenelämää Valkealassa: ikääntyvien naisleskien elämänkulkua 1700- ja 1800-luvulla.' Teoksessa Sukuviesti 2/1997, s. 7–11.
- ⁵⁸ Pulma 1994; Vilkkuna 1996, s. 83; Räisänen 1997, s. 7–11.
- ⁵⁹ Kustaa H. J. Vilkkuna, 'Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei pois pääsyä enää ole: Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla.' Teoksessa Heikki Roiko-Jokela – Timo Pitkänen (toim.), Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. JyHArk 2. Jyväskylä 1996, s. 231, 233, 240–241.
- ⁶⁰ Esimerkiksi Jomalassa Ahvenanmaalla 59-vuotias talollisen vaimo Kristina Erikintytär menehtyi vuonna 13.8.1812 vanhuuteen ja mielenheikkouteen.
- ⁶¹ Gananderin sanakirja, 'harmaannun', 'harmaan-karwanen', 'ikä'.
- ⁶² Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 247.
- ⁶³ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 247. Gottlund tapasi Maarit Karvainen -nimisen lesken, joka oli täyttänyt jo 90 vuotta mutta joka ei vaikuttanut 70:ää vanhemmalta, vaan oli ketterä, kuuli ja näki nuoren tavoin.
- ⁶⁴ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 50, 177, 286.
- ⁶⁵ Arne Jarrick, Psykologisk socialhistoria. Stockholm 1985, s. 111–138; Gottlund, Vermlannin päiväkirja. Gottlundin kertomuksissa kuvastuu hyvin ajalle tunnusomainen ajatus, että alle 10-vuotiaat olivat vielä lapsia, 5–6-vuotiaat pikkulapsia, 11-vuotiaat olivat jo nuoria tyttöjä ja poikia. 12–15-vuotiaat olivat tyttöjä ja nuorukaisia, milloin he vastasivat aikuisten töistä. Tyttöjä ja poikia olivat vielä 25-vuotiaat Gottlundin itsensä ikäiset naimattomat ihmiset. Avioliiton solmimisen jälkeen tytöt muuttuivat naisiksi ja pojat miehiksi. 45-vuotias oli jo melko vanha, ja yli 50-vuotiaat lähes poikkeuksetta olivat jo vanhoja ukkoja ja akkoja. Katso Cole 1993, s. 11–12; Léonie Sugarman, Life-Span Development: Concepts, theories and interventions. New York 1986, s. 83–127; Kuusinen – Korhokangas 1991, s. 87–94.
- ⁶⁶ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 244. Gottlund, joka piti yleensä 50-vuotias-takin vanhana, ei kuitenkaan kuvaa oikeusjutuilla ja muilla kepulikonsteilla itseään elättänyttä vanhaksi vaan kertoi hänet yksinkertaisesti 60-vuotiaaksi mieheksi.
- ⁶⁷ Esimerkiksi Hollolassa haudattiin 29.5.1768 vanhuuteen kuollut 99-vuotias eronnut rakuuna Arvi Mikonpoika ja Jämsässä menehtyi Simo Dunder vanhuuteen 98-vuotiaana Alho-nimisessä vanhan miehen torpassaan uudenvuodenpäivänä 1802.
- ⁶⁸ Yleensä sataa vuotta pidettiin poikkeuksellisen merkittävänä ikänä, mainitsemalla joku yli satavuotiaaksi, tahdottiin pikemminkin korostaa hänen vanhuuttaan ja kokemustaan kuin kertoa ihmisen todellinen ikä. Katso Gottlund, Vermlannin

päiväkirja, s. 67.

⁶⁹ Esimerkiksi 6.11.1750 kuoli Elimäellä vanha renkivouti Hannu Heikinpoika 120 vuoden ikäisenä, Jämsässä 2.1.1751 kirkonköyhä Vappu Juhontytär 112-vuotiaana, Lappeessa 14.12.1755 kirkonköyhä Matti Pekanpoika Kiiski 120-vuotiaana, Paltamossa 2.1.1755 Pauli Yrjönpoika Lämsä 113-vuotiaana, Nousiaisissa 10.11.1755 kirkonköyhä Marja Matintytär 111-vuotiaana Sysmässä 1.4.1754 Matti Simonpoika 119-vuotiaana ja 9.7.1759 Kaisa Kallentytär 120-vuotiaana, Säkkijärvellä kirkonköyhä Pekka Sipinpoika 22.9.1755 120-vuotiaana.

⁷⁰ Gananderin sanakirja, 'ijäkäs'.

⁷¹ Esimerkiksi Haukiputaalla alakiiminkiläinen Heikki Martinpoika Ponto menehtyi 106-vuotiaana korkeaan ikään 16.5.1753. Tutkituista seurakunnista korkea ikä mainittiin muiden kuolinsyiden joukossa Hauhossa, Haukiputaalla, Hämeenkyrössä, Inarissa, Jomalassa, Juuassa, Kempeleessä, Kokkolan emä- ja ruotsalaisessa seurakunnassa, Sievissä ja Vetelissä.

⁷² Ganaderin sanakirja, 'ikä'.

⁷³ Sana esiintyy painetussa aineistossa vasta Europeauksen Ruotsalais-Suomalaisessa Sanakirjassa vuonna 1853. Katso Rapola 1960, s. 107.

⁷⁴ Gananderin sanakirja, 'wanha', 'ijäkäs'.

⁷⁵ Kuusinen – Korkiakangas 1991, s. 93.

⁷⁶ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 138; Vilkuna 1996, s. 240–241.

⁷⁷ Gottlund, Vermlannin päiväkirja, s. 173.

⁷⁸ Gananderin sanakirja, 'waiwainen'. Köyhyys ja vaivaisuus rinnastettiin samaksi asiaksi.

”Ne, joilla on voimia, palvelkoot köyhiä sairaita”

**KUSTAA VAASA SAIRAIDEN JA
VAIVAISTEN KUNINKAANA**

Johdanto

Kustaa Vaasan nimeen ja persoonaan tavataan yhdistää keskitetysti johdetun kansallisvaltion muodostaminen Ruotsin valtakuntaan. Hänen hallituskaudelleen (1523–1560) osui joukko tapahtumia, jotka olivat käännteentekeviä valtionmuodostusprosessissa: yleis-pohjoismaisen unionin aika päättyi, kirkon johto ja omaisuus siirrettiin kruunun valvontaan, Tukholma nousi yhä selvemmin valtakunnan pääkaupungiksi ja vaalikuninkuus korvattiin perinnöllisellä kuninkuudella.¹ Vaikka Kustaa Vaasan henkilökohtaista uutteruutta ei käy kiistäminen, kansallisvaltion syntyyn johtava kehitys juonsi juurensa jo keskiajalta: monessa suhteessa Kustaa Vaasa jatkoi niin Ruotsin keskiaikaisten valtionhoitajien kuin kukistamansa Kristian II:n harjoittamaa politiikkaa.²

Tässä kirjoituksessa tarkastellaan Kustaa Vaasan toimintaa, joka sivusi yhteiskunnallisesti syrjäytyneiden asemaa Ruotsin valtakunnassa. Tarkastelun lähtökohtana on uskonpuhdistuskauden yleiseurooppalainen tilanne: apua tarvitsevien määrä kasvoi samalla kun avusta vastaavien organisaatioiden lukumäärää ja resursseja karsittiin. Koska epädemokraattisesti johdetussa, voimistuvan kuninkaanvallan alla elävässä valtakunnassa monarkin persoonalla oli suuri merkitys sosiaalipoliittisiin ratkaisuihin, tarkastelussa keskitytään

kuninkaan henkilökohtaisiin käsityksiin sairaista sekä sairauksista. Kustaa Vaasan toimintaa ja arvomaailmaa lähestytään hänen registratuuransa kautta. Registratuuraa sisältää jäljennöksiä ja lyhennelmiä kuninkaan lähettämistä kirjeistä, ja sitä on yleisesti käytetty lähteenä hänen maailmankuvaansa ja luonnettaan tutkittaessa.³

Historiantutkijoille tarkoittamassaan metodioppaassa Pentti Renvall mainitsee Kustaa Vaasan kirjeet esimerkkinä mahdollisuudesta rekonstruoida menneisyyden ihmisen persoonallisuus kirjallisten lähteiden avulla. Vaikeinta Renvallin mukaan on ymmärtää historiallisten toimijoiden motiiveja, ja siksi selitykset jäävät helposti pinnallisiksi. Motiivien selittäminen tapahtumahistorian kustannuksella houkuttelee tutkijan myös asettumaan moraalinvartijaksi, joka jakelee tuomioitaan kovin heppoisin perustein.⁴ Kun kysymyksessä on Kustaa Vaasan kaltainen särmikäs poliittinen toimija, varoitukset ovatkin varteenotettavia. Kustaa Vaasan toimintaa on kuluvalle vuosisadalla tarkasteltu yhä kriittisemmin, jolloin sekä hänen itsensä että kansallismielisen historiakirjoituksen hellimä kuva uljaasta vapaustaistelijasta ja tarmokkaasta maanisästä on kärsinyt kolhuja; eräs hänen monien elämäkertojensa laatijoista, Lars O. Lagerqvist, pelkää nykytutkimuksen suhtautuvan Kustaa Vaasaan jo liiankin kielteisesti.⁵

Kustaa Vaasasta ja hänen aikakaudestaan on laadittu lukuisia esityksiä. Kuninkaan luonteen ja terveydentilan muutoksia on tarkasteltu paitsi hänen elämäkerroissaan myös Axel Kockumin kulttuurihistoriallisessa tutkimuksessa ”Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov” (1949). Sten Lindroth tarkastelee aikakauden lääketieteellistä tietämystä yleisemmällä tasolla teoksensa ”Svensk lärdomshistoria” keskiaikaa ja uskonpuhdistusaikaa koskevassa osassa (1975). Upsalan tuomiokirkossa lepäävän Kustaa Vaasan maalliset jäännökset on tutkittu, ja hänen sairastamansa taudit ja vaivat on esitelty Wolfram Kockin teoksessa ”Svenska konungars sjukdomar” (1963). Kustaa Vaasan sosiaalipolitiikkaa sivuavista esityksistä mainittakoon Åke Sandholmin ”Kyrkan och hos-

pitalhjonen" (1973) ja Erkki Kourin artikkeli "Health care and poor relief in Sweden and Finland c. 1500–1700" (1997).

Armeliaisuustoiminta keskiajan ja uuden ajan taitteessa

Uskonpuhdistuksen yhteydessä tapahtunut katolisten opinkappaleiden kieltäminen ja kirkon voimavarojen heikkeneminen eivät voineet olla vaikuttamatta siihen, miten 1500-luvun protestanttinen yhteiskunta suhtautui vähäosaisiinsa. Näitä vähäosaisia oli myös enemmän kuin koskaan ennen: uskonpuhdistusta edeltänyt vuosisata oli sosiaalishistoriallisesti tarkasteltuna merkinnyt ajanjaksoa, jolloin varallisuuserot olivat kärjistyneet äärimmilleen. Selvimmin kurjistuminen näkyi suurissa kaupungeissa, joiden asukkaista alati kasvava joukko omisti tuskin muuta kuin henkilökohtaisen työpanoksensa.⁶

Katolinen kirkko oli opettanut, että vähäosaisten auttaminen koituisi sielun autuudeksi tuonpuoleisessa, sillä hyvät teot lyhentäisivät sielun kärsimyksiä kiirastulessa. Mutta kun läntisen Euroopan väestö oli vähentynyt yli neljänneksellä mustan surman vuosina 1300-luvun puolivälissä, työvoimapulasta kärsivät yhteisöt olivat ryhtyneet karsastamaan niitä, jotka yrittivät ansaita elantonsa kerjäämällä. Varsinkin työkykyiset kerjäläiset olivat niin teologien arvostelun kuin viranomaisten pakkotoimenpiteiden kohteena. Kerjäläisiin kohdistetusta kritiikistä huolimatta kristillisen lähimmäisenrakkauden katsottiin edelleen velvoittavan hyväosaista auttamaan heikompa. Väestönkasvun elpyminen 1400-luvulla johti kuitenkin suurtyöttömyyteen, jolloin autettavien määrä näytti ylittävän hoitokotien ja almuja jakavien laitosten resurssit. Lutherin mielipide siitä, että köyhiä oli tuettava vain sen verran, etteivät nämä kuolleet nälkään tai kylmään, oli suora vastaus myöhäiskeskiajalla alkaneelle kurjistumiskehitykselle, ja sellaisena se herätti vastakai-

kua sosiaalihuollosta vastaavissa viranomaisissa. Työn tekemisen ihannointi olikin näkyvällä sijalla uuden ajan alun ajattelussa.⁷

Yhteiskunnallisen syrjäytymisen uhka koski etenkin sairaita: sairastunut yksilö oli suuremmassa vaarassa köyhtyä kuin terve, ja vastaavasti köyhällä oli jo heikkolaatuisemman ravintonsa vuoksi suurempi riski sairastua kuin rikkaalla. Marginaaliryhmiä tutkineen puolalaisen historioitsijan Bronislaw Geremekin mukaan keskiajan yhteiskunnassa sairastuneen yksilön kohtalo riippui kuitenkin paljon hänen sosiaalisesta statuksestaan: varakkaat saattoivat sairastaa kotonaan, kun taas alemmissa yhteiskuntaryhmissä sairaus esti ruumiillisen työn tekemisen. Siitä puolestaan seurasi, että yksilö köyhtyi ja syrjäytyi. Jos köyhä sairasti pelättyä lepra eli spitaalia, hänet eristettiin tyystin muun yhteisön ulkopuolelle, ja sama saattoi koskea myös hänen jälkeläisiään.⁸

Ruotsin valtakunnan kaupungeissa toimi myöhäiskeskiajalla useita paikallisyhteisön ylläpitämiä armeliaisuuslaitoksia, joista tavallisimmat olivat hospitaali eli Pyhän Yrjänän talo (*leprosorium, hospital, spital, Örjansgården*) ja pyhänhengenhuone (*domus Spiritus Sancti, helgeandshus*). Hospitaalit oli alun perin perustettu spitaalia sairastaville, minkä vuoksi ne yleensä rakennettiin kaupunkien ulkopuolelle. Taudin harvinaistuttua hospitaaleihin alettiin ottaa myös muita tauteja sairastavia. Pyhänhengenhuoneet toimivat yhdistettyinä sairaaloina ja vanhainkoteina: köyhät otettiin sisään ilmaiseksi, mutta vanhuudenpäiviään viettämään haluavan porvarin tai hänen leskensä tuli maksaa kallis kirjoittautumismaksu.⁹

Suurissa kaupungeissa saattoi Pyhän Hengen talon ja Pyhän Yrjänän talon lisäksi olla muitakin armeliaisuus toimintaa harjoittavia organisaatioita kuten sairastupia, kiltoja, luostareita ja almuja jakavia alttarisäätiöitä. Maaseudulla suvun ulkopuolista sosiaaliturvaa tarjosivat killat ja joidenkin pitäjänkirkkojen yhteydessä toimivat almutuvat. Talonpojat saattoivat osallistua myös kaupunkien köyhien ylläpitämiseen. Tällöin armeliaisuuslaitokset saivat pienen osan kirkon keräämistä kymmenyksistä. Kaikissa hiippakunnissa tämä hospitaaliosaksi tai köyhäinkymmenyksiksi kutsut-

tu avustus ei kuitenkaan kuulunut käytäntöön — esimerkiksi Suomesta eli Turun hiippakunnasta se puuttui kokonaan. Sen sijaan Turun ja Viipurin hospitaaleja ylläpidettiin erityisen "spitaaliveron" turvin.¹⁰

Kuningas ja sosiaaliturva

Uskonpuhdistusaika merkitsi Kustaa Vaasalle kuten muillekin läntisen Euroopan ruhtinaille mahdollisuutta kasvattaa valtaansa ja omaisuuttaan kirkon kustannuksella. Erkki Kouri antaa kuitenkin Kustaa Vaasan sosiaalipolitiikasta melko myönteisen kuvan edempänä mainitussa artikkelissaan. Vaikka työn etiikkaa alettiin korostaa myös Ruotsin valtakunnassa ja köyhiä ryhdyttiin pitämään uhkana yleiselle järjestykselle, Kustaa Vaasa säästi hyväntekeväisyyslaitokset, kun kirkolle lahjoitettua omaisuutta ryhdyttiin vuonna 1527 peruuttamaan takaisin. Kustaa Vaasa samoin kuin hänen poikansa Eerik XIV eivät tukeneet taloudellisesti sellaisia instituutioita, jotka harjoittivat yhtä aikaa hengellistä toimintaa ja hyväntekeväisyyttä; sen sijaan puhtaasti köyhäinhoitoon painottuvat laitokset saivat lahjoituksia kruunulta.¹¹

Pitkänä hallituskautenaan Kustaa Vaasa ehti kuitenkin tehdä päätöksiä, jotka välittömästi heikensivät hänen syrjäytyneiden alamaistensa etua. Vaikka hän vuonna 1528 kielsi Västeråsin resessin ja ordinantian soveltamisen armeliaisuuslaitosten maaomaisuuteen, hän ei itse kyennyt vastustamaan kiusausta rikastua sosiaalihuollon kustannuksella. Kustaa Vaasan kuollessa hänen 4 903 tilastaan 78 oli alun perin kuulunut hospitaaleille. Tilat kuuluivat juridisesti Kustaa Vaasan "perintöön", eli hän oli hankkinut ne vetoamalla perintöoikeuteensa.¹² Armeliaisuuslaitoksilta kuninkaalle vuosina 1527–1560 peruutettujen tilojen kokonaisuus saattoi olla suurempikin jo siitä syystä, että kaikkien Kustaa Vaasan omistamien tilojen alkuperä ei käy ilmi lähteistä. Lisäksi kuningas hyödynsi maaomaisuuttaan esimerkiksi palkitessaan uskollisia palvelijoitaan:

osa köyhäinhuoltoon osoitetuista maataloista ja kuninkaan takavarikoimista on siten voinut poistua kuninkaan tilinpidosta ennen hänen kuolinvuottaan.

Kuninkaalle omaisuuttaan menettäneiden armeliaisuuslaitosten joukossa oli myös Viipurin hospitaali, joka Kustaa Vaasan Suomenmatkan aikana vuonna 1556 joutui luovuttamaan kaikkiaan 48 maatilaa hänen ”perintöönsä” — tilojen lahjoittaja kun oli ollut Kustaa Vaasan isänäidin veli Sten Sture vanhempi. Tilojen tuotto käytettiin tosin edelleen hospitaalin toimintaan.¹³ Kaikki hospitaalit eivät olleet yhtä onnekkaita: Tukholman hospitaalissa kärsittiin 1540- ja 1550-lukujen vaihteessa elintarvikepulaa, koska Kustaa Vaasa oli takavarikoinut siltä suuren maaomaisuuden. Korvatakseen aiheuttamansa vahingon kuningas lahjoitti hospitaalille kymmenysviljaa vuosina 1551 ja 1552. Hospitaalin huolto ei vielä kukaan palautunut ennalleen, vaan kruunu joutui avustamaan sitä viljalahjoituksin vuonna 1556. Seuraavana vuonna Kustaa Vaasa yritti saattaa hospitaalin huollon vakaalle pohjalle läänittämällä laitokselle joukon omia tilojaan.¹⁴ Siten osa siitä aineellisesta hädästä, jota Kustaa Vaasa toistuvilla lahjoituksillaan yritti lievittää, oli hänen itsensä aiheuttamaa.

Registratuuraan ei ole merkitty määräyksiä armeliaisuuslaitosten maaomaisuuksien peruuttamisesta kuninkaalle. Ne harvat maininnat, jotka koskevat tällaisia peruutuksia, esiintyvät aina jälkeensä, kun takavarikointi on jo suoritettu. Tämä koskee paitsi edellä mainittuja Tukholman hospitaalin hädästä kertovia kirjeitä myös Arbogan pyhänhengenhuoneelle kuulunutta tonttia, joka joutui kruunulle Västeråsin päätösten perusteella. Registratuurassa kyseinen peruutus mainitaan vasta vuonna 1552, vaikka Arbogan raadin pöytäkirjojen perusteella takavarikointi tapahtui jo vuonna 1534.¹⁵

Vuonna 1527 Kustaa Vaasa antoi karkottaa munkit smoolantilaisesta Kronobäckin luostarista ja määräsi sen muutettavaksi hospitaaliksi. Seuraavana vuonna hän kuitenkin ilmoitti, ettei laitoksessa ollut hoidokkeja, mistä syystä laitokselle suoritettava hospitaali-osa oli vastaisuudessa tilittävä kruunulle. Väite hospitaalin tarpeetto-

muudesta vaikuttaa epäuskottavalta, ja jo vuotta myöhemmin hän joutui lupaamaan Kalmarin läänin rahvaalle, että luostari muutettiin hospitaaliksi — siis hospitaali avattaisiin uudelleen — ja hospitaaliosa käytettäisiin sen toimintaan.¹⁶

Samalla kun luostareita muutettiin armeliaisuuslaitoksiksi ja niiden omaisuutta siirrettiin köyhäinhuoltoon, yksittäisten armeliaisuuslaitosten talous saattoi kohentua mutta koko valtakunnan köyhäinhuollon kannalta menettely oli omiaan heikentämään niiden toimintaedellytyksiä. Laitosten lukumäärä ei kasvanut Kustaa Vaasan hallituskaudella, koska hospitaaleja ja muita organisaatioita yhdistettiin ja siirrettiin lakkautettujen luostareiden tiloihin. Yhdistetyt laitokset tarjosivat yleensä vähemmän hoitopaikkoja kuin erillään toimiessaan. Kun luostareita ja alttarisäätiöitä ei enää ollut tarjoamassa syrjäytyneille helpotusta, apua tarvitsevien määrä yhtä armeliaisuuslaitosta kohden kasvoi.¹⁷ Vanhempi historiantutkimus yritti kuitenkin suhtautua myönteisesti Kustaa Vaasan toimintaan: esimerkkinä tästä voidaan mainita kaupunkihistorioitsija Sven Ljungin mielipide siitä, että Ruotsin valtakunnassa oli uuden ajan alussa liikaa armeliaisuuslaitoksia. "Käytännöllisenä järjestelijänä" Kustaa Vaasa ei Ljungin mukaan voinut katsoa sivusta, kuinka valtion varoja haaskattiin.¹⁸

Kuninkaallisen perheen demografia

Uuden ajan alun syvenevää yhteiskuntakriisiä analysoivat Catharina Lis ja Hugo Soly pitävät varmana, että syrjäytyneiden ja hyvinvointien yhteiskuntaryhmien väliset erot tulivat näkyviin myös ruumiillisina eroavaisuuksina. Ainakin 1500-luvun maalaukset ja kaiverukset antavat ymmärtää, että rikkaat olivat aliravittuja köyhiä kookkaampia ja paremmin kehittyneitä — Lis ja Soly jättävät tosin huomioimatta, että kyse saattoi myös olla taiteen normeista, joilla taideteokset kustantavaa yläluokkaa miellytettiin.¹⁹ Kustaa Vaasan edustavasta ja majesteettillisestä ulkomuodosta on muotokuvien lisäksi säilynyt

kirjallisia luonnehdintoja, joista seikkaperäisin sisältyy kuninkaan sisarenpojan, kreivi Per Brahe vanhemman kronikkaan. Teos piirtää kuvan Jumalaa pelkäävästä, oikeamielisestä hallitsijasta, joka osasi myös huvitella hoviväkensä kanssa. Per Brahe ylistää enonsa hyvää muistia ja ymmärryskykyä ja antaa hänen ulkomuodostaan edullisen kuvauksen: kuningas oli runsaat kolme kyynärää (noin 170 cm) pitkä, hänellä oli pyöreä pää, valkoiseen ja keltaiseen vivahtavat hiukset, kaunis pitkä parta, terävät silmät, pieni suora nenä, hyvinmuodostunut suu, punaiset huulet, punertavat posket, punertavanruskea vartalo vailla ihovirheitä, kauniit kädet, vahvat käsivarret, täyteläinen keho, kauniit kapeat jalat sekä jonkin verran karvoitusta etenkin käsivarsissa ja säärissä. Yksityiskohtainen kuvailu päättyy tiivistävään toteamukseen siitä, että kuningas oli ”koko vartaloltaan niin hyvinmuodostunut kuin taidemaalari olisi hänet maalannut”.²⁰

Per Brahen kuvaus enonsa luonteesta ja ulkomuodosta sisältyy hänen kronikkansa alkuun, vuoteen 1532, jolloin hän itse oli täyttänyt kaksitoista vuotta. Hän kirjoitti kuitenkin kronikkansa vasta noin viisikymmentä vuotta myöhemmin, ja on todennäköistä, että kuvaus monilta osin koskeekin 1540-lukua, jolloin Kustaa Vaasa oli ehtinyt keski-ikään ja jolloin hänen toinen puolisonsa, Margareeta Leijonhufvud, oli vielä elossa — tätä aikakautta on historiateoksissa kuvattu onnellisimpana aikana Kustaa Vaasan elämässä.²¹ Seuraavalla vuosikymmenellä tilanne oli toinen: Margareeta kuoli vuonna 1551 ja muutaman vuoden kuluttua Kustaa Vaasankin terveys alkoi horjua. Parhaimman kuvan kuninkaan terveydentilan heikkenemisestä antaa Kustaa Vaasa itse: lapsilleen osoittamissaan kirjeissä hän valittaa aika ajoin vaivojaan ja kuvaa itseään loppuunkuluneeksi mieheksi. Varsinkin vuosien 1555–1557 Venäjän-sodan aikana hän näyttää vajonneen syvän masennuksen valtaan.²²

Vuosi 1560 jäi Kustaa Vaasan viimeiseksi. Kesäkuun 25. päivänä hän hyvästeli kokoon kutsumansa valtakunnansäädyt ja hankki niiltä vahvistuksen testamentilleen. Elokuusta alkaen häntä piinasivat erilaiset vaivat kuten kuume, ripuli, hikka, yskä, oksennukset, pään-

särky, jatkuva unettomuus ja oikean käden toimintakyvyn menetyks. Kuolinkamppailua kesti syyskuun 29. päivän aamuun.²³ Kuninkaan balsamoitu ruumis analysoitiin vuosina 1945–1946. Tutkimuksissa havaittiin Kustaa Vaasan olleen karkearakenteinen ja noin 173 cm pitkä. Lähes kaikki hampaat puuttuivat, minkä on täytynyt asettaa suuria rajoituksia vanhenevan kuninkaan ruokavaliolle. Oikeasta korvasta todettiin tulehdus, joka luultavasti oli heikentänyt kuuloaistia merkittävästi. Vasen reisiluu oli tulehtunut, ja siksi on todennäköistä, että kuningas ontui vanhoilla päivillään. Ruumiista löytyi myös merkkejä suonten kalkkeutumisesta, mutta nikamista ja nivelistä ei todettu kulumissairauksia.²⁴

Kustaa Vaasaa edeltäneet Ruotsin hallitsijat olivat eläneet keskimäärin neljäkymmentäviisivuotiaiksi.²⁵ Jos tarkasteluun otetaan myös Kustaa-kuningas itse samoin kuin muut Vaasa-suvun hallitsijat aina Kristiinaan saakka, kruunupäiden keskimääräisen eliniän havaitaan pidenneen noin puolelatoista vuodella eli kuninkaallisen hovin elinolosuhteet ja elämäntaso kohenivat 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla ja 1600-luvun alussa. Eliniän piteneminen voi olla yhteydessä ruotsalaisen taloushistorioitsijan Eli Heckscherin havaintoon siitä, että Kustaa Vaasan pojat nauttivat monipuolisempaa ravintoa kuin heidän isänsä.²⁶

Kuitenkin jo Kustaa Vaasan elinikä oli keskimääräistä huomattavasti pitempi: vaikkei olekaan aivan varmaa, että hän syntyi vuonna 1496 kuten kirjallisuudessa usein esitetään, hän eli kaikkiaan ainakin kuusikymmentäneljä vuotta. Hänen elämänsä oli siten melkein kolme kertaa niin pitkä kuin mikä oli Pohjoismaissa keskiajalla eläneen ihmisen keskimääräinen elinikä — arkeologisten luuanalyysien perusteella näyttää siltä, että keskiarvo oli suuren lapsikuolleisuuden vuoksi lähempänä kahtakymmentä kuin kolmeakymmentä vuotta.²⁷

Kuninkaallinen perhe oli demografisesti tarkasteltuna lähellä yläluokkaisten perheiden tilastollista keskiarvoa, jos mittariksi otetaan aikuisiän saavuttaneiden ja ennen aikuisuutta kuolleiden välinen matemaattinen suhde, joka vauraimmissa yhteiskuntaryhmissä

oli keskiajalla noin 5:1 ja köyhemmissä keskimäärin 1:8.²⁸ Kustaa Vaasan kolmesta avioliitosta syntyi kaikkiaan yksitoista lasta, joista yhdeksän saavutti aikuisiän — suhde oli siis kuta kuinkin 5:1. Kuninkaallisen perheen lasten sukupuolijakauma vastasi puolestaan sitä, mitä ihmisen lisääntymisestä tiedetään, sillä poikalapsia syntyi yksi enemmän kuin tyttöjä. Koska pojista kaksi kuoli jo vauvana, sukupuolten määrälliset suhteet muuttuivat päinvastaisiksi.²⁹

Kustaa Vaasan ensimmäisen puolison, Katariina Lauenburgin elämästä tiedetään hyvin vähän. Hän synnytti miehelleen vain yhden ainoan lapsen, Eerikin, vaikka pariskunta ehti olla naimisissa yli neljä vuotta. Katariinan kuolema päivää ennen hänen kaksikymmentäkaksivuotissyntymäpäiväänsä vuonna 1535 vaikuttaa olleen seurausta pari viikkoa aiemmin koetusta keskenmenosta. Kustaa Vaasan vihamiesten liikkeelle laskema huhu siitä, että kuningas olisi äkkipikaistuksissaan surmannut puolisonsa vasaralla, ei saa tukea historioitsijoilta. Kun Katariinan maalliset jäännökset tutkittiin tällä vuosisadalla, niistä ei löytynyt merkkejä pahoinpitelystä.³⁰

Kuninkaan toinen puoliso Margareeta Leijonhufvud synnytti kolmentoista aviovuotensa aikana yhteensä kymmenen lasta. Toisin kuin useat tuon ajan aviovaimot hän ei silti kuollut lapsivuoteeseen, vaan hänen kohtalonsa yhdistettiin kesällä 1551 tehdyn veneretken yhteydessä tapahtuneeseen äkilliseen sairastumiseen. Margareeta oli tuolloin kolmekymmentäseitsemänvuotias.³¹ Kolmas puoliso oli Kustaa Vaasaa noin neljäkymmentä vuotta nuorempi Katariina Stenbock, Margareeta-kuningattaren sisarentytär. Hänen kanssaan Kustaa Vaasa ei enää saanut lapsia. Katariina Stenbock eli leskenä huomattavan pitkään, noin kahdeksankymmentäviisivuotiaaksi saakka.³²

Ne keinot, joita Kustaa Vaasalla ja muulla kuninkaallisella perheellä oli käytössään terveytensä ylläpitämiseksi ja elinikänsä pitkittämiseksi, eivät juurikaan eronneet keskiajalla käytössä olleista. 1500-luvun alkupuolen oppinut lääketiede perustui Ruotsin valtakunnassa yhä antiikin auktoriteetteihin, suoneniskentään, astrologiaan, magiaan sekä parantaviin yrtteihin.³³ Lääketieteen tuolloista tilaa

heijastaa hyvin suomen kielen puoskari-sanan etymologia: taustalla on saksan kielen sana *bartscher*, joka tarkoitti parranleikkaajaa.³⁴ Lääkärintoimen harjoittaminen oli todella usein yhdistetty parturin ammattiin, ja useimmat Ruotsin valtakunnassa toimivista lääkäreistä, puoskareista ja apteekkareista olivat saksalaisia.³⁵

Lääkäripulasta todistaa parhaiten Kustaa Vaasan kohtalo. Kun Kustaa Vaasa alkusyksystä 1560 sairastui, koko valtakunnassa ei ollut ainuttakaan varsinaista lääkäriä, joka olisi voinut hoitaa häntä. Aluksi kuninkaallisen potilaan hoito uskottiin tukholmalaiselle kirkkoherralle, joka oli aikoinaan opiskellut teologian ohella myös lääketiedettä. Taustalla vaikuttivat myös hovissa samaan aikaan oleskelleet apteekkari ja parturi-puoskari. Elokuussa apuaan tarjosi tanskalaiseksi lääkäriksi itsensä esitellyt mies, joka tosiasiaassa lie-nee ollut puoskari. Neljä päivää ennen kuninkaan kuolemaa hoviin saapui viimein Mattias Paludanus, oppiarvoltaan lääketieteen lisen-siaatti, mutta silloin oli jo liian myöhäistä tehdä mitään potilaan pelastamiseksi.³⁶

Tartunnan uhka

Kustaa Vaasan kirjeenvaihtoa analysoineen Per-Gunnar Ottossonin mukaan Kustaa Vaasa oli perillä niin miasma- kuin kontagionteorioista, joilla ruton tai rutoksi kutsuttujen sairauksien alkuperää selitettiin. Miasmateorian mukaan rutto levisi myrkyllisen ilman kautta; ilma puolestaan saattoi tulla myrkylliseksi esimerkiksi säätilan muutosten, taivaankappaleiden vaikutuksen, maaperästä purkautuvien ainesten tai epäterveellisen elinympäristön vuoksi. Kontagionteoria puolestaan edellytti, että tartunnan taustalla oli ruttoa aiheuttava aine, jota potilaat levittivät terveisiin joko suoran kosketuksen kautta tai esimerkiksi tavaroiden ja eläinten välityksellä.³⁷

Miasmaattisen ilman ja saastuneen aineksen välttämisellä voidaan selittää esimerkiksi se, miksi Kustaa Vaasa vuonna 1551 päätti siirrättää Tukholman hospitaalin Danvikeniin. Siirron taustalla

saattoi vaikuttaa ruttoepidemia, joka Per Brahen kronikan mukaan raivosi kaupungissa vuosina 1548–1549.³⁸ Hospitaali oli vuodesta 1531 alkaen sijainnut Gråmunkeholmenin saarella heti kaupungin länsipuolella, mutta paikka oli osoittautunut vääräksi. Siirtoa koskevassa kirjeessään kuningas toteaa hospitaalin ensinnäkin levittävän ”valtavan pahan löyhkää” (*en mechtig ondh stanck*). Toiseksi hoidokit peseytyivät ja pesivät vaatteitaan samoissa vesissä, jotka seuraavaksi virtasivat kaupungin ja linnan ympäri. Vaikka Kustaa Vaasa ei suoraan mainitse miasmojen tai ruttotartunnan uhkaa, ajatuksena varmasti oli, että ainakin hajuhaitasta päästäisiin sijoittamalla laitos Danvikieniin, joka sijaitisi noin kolme kilometriä Tukholmasta itään. Tällöin Mälarenilta Itämereen laskevat vedetkin virtaisivat ensin kaupungin ja vasta sitten hospitaalin ohitse.³⁹ Siirron toteuttaminen kesti sen sijaan monta vuotta, ja ilmeisesti vasta keväällä 1558 Tukholman hospitaalin toiminta lakkasi lopullisesti.⁴⁰

Viipurin hospitaalista tehtiin vastaava siirtopäätös vuonna 1547: Kustaa Vaasa ilmoitti tuolloin Viipurin linnanherralle suostuvansa suosiollisesti siihen, että hospitaali siirrettäisiin kauemmaksi kaupungista.⁴¹ Viipurin hospitaalin siirtoa koskeva kirje on merkitty registratuuraan vain lyhennelmänä eikä siinä perustella siirtoa lainkaan. Sanamuoto viittaa siihen, että aloite oli tullut paikallisten viranomaisten taholta. Myös Tukholman hospitaalin siirtopäätös antaa ulkoisilta puutteltaan ymmärtää, että asia ei koskettanut kuninga henkilökohtaisesti: asiakirja on päivätty Västeråsissa, ja hoidokeista leviävästä hajusta puhuessaan kuningas käyttää ilmausta ”siellä Tukholmassa”.⁴² Tukholma ei myöskään ollut vakiintunut kuninkaan residenssikaupungiksi, vaan Kustaa Vaasa vietti lisäksi kiertelevää elämää samoin kuin hänen edeltäjänsä olivat keskiajalla tehneet. Näin ollen hänen kuviteltu tai todellinen riskinsä saada tartunta Tukholman hospitaalin hoidokeilta oli pieni. Silti on mahdollista, että aloite hoitolaitoksen siirtämisestä oli yksinomaan kuninkaan — Tukholman kaupunginraadin samanaikaisissa pöytä-

kirjoissa ei nimittäin ole mainintaa siitä, että hospitaalın läheisyyss oli vaivannut porvaristoa.⁴³

Kuningas oli jo kaksikymmentä vuotta aikaisemmin ottanut etäisyyttä köyhistä ja sairaista alamaisistaan siirrättäessään Tukholman pyhänhengenhuoneen Helgeandsholmenilta Gråmunkeholmenille. Laitos oli sijainnut yli kaksisataa vuotta samalla paikalla, Tukholman linnaa vastapäätä kapean virran takana, mutta 1530-luvun alussa tilalle rakennettiin talli kuninkaan hevosia varten — tapaus, jolle 1600-luvulla elänyt kronikoitsija Johannes Messenius manasi Jumalan rangaistusta.⁴⁴ Pyhänhengenhuoneen korvaaminen hevostallilla palveli epäilemättä linnan taloudenpitoa samoin kuin hoidokkien siirtäminen entisen fransiskaaniuostarin tiloihin osaltaan varmisti kirkolta takavarikoidun omaisuuden pysymisen maallisen esivalan valvonnassa. Toisaalta kuninkaan riski saada tartunta saastuneen ilman tai veden välityksellä oli sitä pienempi, mitä kauempana hoidokit pysyivät linnasta, jossa kuningas oleskeli vieraillessaan kaupungissa.

Saastuneen ilman ja sairaiden siirrättämisen teema toistui syys-talvella 1555 niissä kirjeissä, joissa kuningas Ruotsista käsin vaati toimenpiteitä Viipuriin sijoitettujen sotajoukkojen keskuudessa raivoavan kulkutaudin taltuttamiseksi. Venäjän-uhan vuoksi asia oli vakava. Kustaa Vaasa yritti järjestää sairaille nihdeilleen niin valkosipulia, rohtokatajaa kuin etikalla terästettyjä yrttiseoksia, mutta taudin perimmäisenä syynä oli kaupungin ilma, jota hän kuvasi milloin pahanhajuseksi (*then onde lucht*), milloin epäterveelliseksi (*en ganske osundh lufft*). Jotta kuolleisuus saataisiin rajoitetuksi, porvareiden pitäisi siirtää tallinsa, navettansa, sikalansa ja muut siivottomat talousrakennuksensa jätteineen kaupungin ulkopuolelle. Sairastuneet nihdit piti erottaa terveistä ja lähettää pois kaupungista, jotteivät he olisi tartuttaneet niitä, joiden terveys vielä oli tal-
lella.⁴⁵

Selvimmin tartunnan pelko varjosti Kustaa Vaasaa silloin, kun kyse oli hänen omista lapsistaan. Kruununprinssi Eerikin sairastut-

tua tuhkarokkoon Gripsholmin linnassa ei ollut pätevää lääketieteellistä apua, ja siksi kuningas joutui kutsumaan apuun Lassepuoskarin Tukholmasta. Hän kuitenkin kielsi Lassea saapumasta niissä vaatteissa, jotka tällä oli ollut sairaita hoitaessaan ja jotka rutto oli saastuttanut. Parannuttuaan Eerik sai isältään kirjeen, jossa tämä kehotti häntä ja hänen Cecilia-sisartaan pysyttelemään sisällä linnassa, koska alueella raivosi ruttoepidemia. Lähettäessään myöhemmin viestin Gripsholmiin Kustaa Vaasa määräsi sanansaattajan käyttämään reittiä, joka ei kulkenut ruton saastuttaman alueen kautta.⁴⁶ Uudellamaalla riehuvan epidemian aikana talvella 1557–1558 herttuakunnassaan oleskeleva Juhana sai isältään kehotuksen välttää saastuneita alueita. Toisaalta hänen ei kuitenkaan pitänyt jäädä Turkuun, vaan mieluummin siirtyä Kymenkartanonlääniin tai muualle, missä oli ”ilmavaa” (*löftige platzer*). Kirjeestään päätellen Kustaa Vaasa uskoi sairastumisriskin pienenevän, jos hänen poikansa välttäisi tiheään asuttuja alueita eikä viipyisi yhdellä seudulla kovin pitkään.⁴⁷

Kuninkaallisen perheen onnekkuus sukupolven uusimisessa (vain kaksi kuollutta lasta ja yksi keskenmeno) osoittavat, että Kustaa Vaasan huolenpito kantoi hedelmää, joskin se tuskin lienee ollut ainoa syy jälkikasvun hyvinvointiin. Lääkäripulasta ja alkeellisesta lääketieteestä huolimatta Kustaa Vaasan perhe kykeni ravitsemaan itseään riittävämmiin kuin useimmat kruunun alamaisista eikä sen myöskään tarvinnut kantaa huolta materiaalisesta hyvinvoinnistaan.

Kuninkaan näkemys sairaista ja sairauksista

Kirjeissään ja asetuksissaan Kustaa Vaasa käytti usein käsitteitä ”köyhät sairaut” (*the fattige siuke*) tai kuvasi köyhät ihmisryhmänä, jonka olemukseen kuului jokin ruumiillinen vika kuten sokeus tai raajarikkoisuus. Kustaa Vaasalle kuten epäilemättä kaikille hänen aikalaisilleen köyhyys merkitsi sairauden, vamman tai iäkkyyden aiheuttamaa kyvyttömyyttä tehdä ansiotyötä. Tässä suhteessa

registratuura ei osoita kuninkaan katsantokannassa tapahtuneen muutoksia hänen pitkän hallitus kautensa aikana.⁴⁸ Kustaa Vaasa oli varmasti vierailut henkilökohtaisesti ainakin yhdessä armeliaisuuslaitoksessa, sillä määrätessään Tukholman hospitaalain siirrettäväksi Danvikiin hän osasi antaa ohjeita riittävän tuuletuksen järjestämiseksi: uuteen hospitaalirakennukseen tuli sijoittaa kyliksi ikkunoita, jotta hoidokeista erittyvä pahanhajuinen ilma (*then ondhe lucht ther är inne hoss them*) pääsisi ulos.⁴⁹ Samoin hän tiesi vaatia Viipurin sijoitetuille nihdeilleen valoisampia ja ilmavampia asuintiloja; olosuhteet muuttuisivat terveellisemmiksi, jos tupien kattoon puhkaistaisiin ikkuna kuten Ruotsissa tehtiin.⁵⁰

Vaikka käsitys hospitaalien hoidokeista pysyi synkkänä, ne perusteet, joita kuningas käytti toteuttaessaan osin hapuilevaa sosiaalipolitiikkaansa, eivät olleet yhtä yksiulotteisia. Ottaessaan suojelukseensa Vadstenan köyhäintalon vuonna 1522 hän puhui vielä "pyhästä kirkosta" (*then hælge kirke*) ja pyhitti hoitolaitoksen Kaikkivaltiaalle ja Neitsyt Marialle.⁵¹ Kustaa Vaasa käytti katolisia elementtejä perusteluissaan niinkin myöhään kuin vuonna 1544, jolloin hän osoitti Smoolannin ja Öölannin rahvaalle avoimen kirjeen, jossa hän kehotti kansaa jatkamaan kymmenysten maksua koulujen, opiskelijoiden, sairaiden ja hospitaalien ylläpitämiseksi. Kirjeessään hän kuvailee kymmenystenmaksun Jumalan ammin säätämäksi velvollisuudeksi, joka "tulee teille itsellenne hyödyksi ja eduksi, sekä tässä maailmassa että vastaisuudessa tämän maallisen elämän jälkeen".⁵²

Perusteluista huokuu vanha katolinen näkemys hyvien tekojen merkityksestä sielun pelastukseksi. Katolisen maailmankatsomuksen tiliin voidaan lukea myös kuninkaan menettely Taalainmaan kukistetun kellokapinan johtomiesten suhteen sikäli kuin tapahtumat todella ovat totta — varaus on tehtävä siksi, että kapinajohtajien kohtalon yksityiskohdat tunnetaan ainoastaan Kustaa Vaasan palveluksesta karanneen saksalaisen sihteerin Wulf Gylerin laatimasta häväistyskirjoituksesta, jonka kaikki yksityiskohdat eivät pidä paikkaansa. Gylerin mukaan Kustaa Vaasa suostui joulukuussa 1533

vapauttamaan vangitsemansa kapinalliset, koska kuningatar Katariina rukoili heille armoa vaikean synnytyksensä aikana.⁵³ Katariina Lauenburgin pyynnön selittänee Saksassa tunnettu käytäntö, jonka mukaan raskaana olevat naiset saattoivat hankkia viranomaisilta armahduksen kuolemantuomituille vangeille. Teloitetun ruumiin näkemisen uskottiin aiheuttavan keskenmenon tai tekevän syntyvän lapsen sairaalloiseksi. Raskaana olevien naisten suuren vaikutusvallan taustalla oli kuitenkin Ulinka Rublackin mukaan vielä syvällisempiä syitä: synnytysspoltoista kärsivät naiset rinnastettiin ihmisyyden edustajiin, joilla oli oikeus vaatia tuomioistuimelta armoa koston sijaan.⁵⁴ Katariina Lauenburgin tapauksessa kyseessä lienee ollut ainakin Kustaa Vaasan kannalta puhdas vaihtokauppa, jota käytiin hyvillä teoilla ja ihmishengillä. Kaupankäynti Sallimuksen kanssa onnistui, sillä sekä Katariina että vastasyntynyt prinssi Eerik selvisivät kriittisen vaiheen yli. Kuitenkin niin pian kuin Eerik oli kastettu ja Katariina kirkotettu Kustaa Vaasa antoi vangita kapinajohtajat uudelleen ja määräsi nämä teloitettaviksi.⁵⁵

Luterilaisen opin omaksuminen sen puhtaimmassa muodossa tapahtuikin Ruotsin valtakunnassa vasta puoli vuosisataa Kustaa Vaasan elinajan jälkeen, mikä vastaa hyvin norjalaisen kirkkohistorioitsijan Oskar Garsteinin näkemystä siitä, että siirtyminen yhdestä uskontojärjestelmästä toiseen kestää vähintään kolme sukupolvea eli satakunta vuotta.⁵⁶ Kustaa Vaasan uskonnollista vakaumusta luonnehtineet tutkijat eivät kuitenkaan ole löytäneet viitteitä siitä, että hän olisi milloinkaan ollut katolisen kirkon uskollinen poika tai että hän olisi uskonpuhdistuksen tielle lähdettyään koskaan toisissaan sisäistänyt luterilaiset opinkappaleet; hänet päinvastoin kuvataan miehenä, joka tarttui tilaisuuteen, kun uskonpuhdistajat tarjosivat hänelle avaimia yhä suurempaan valtaan ja vaurauteen.⁵⁷ Sen sijaan hänen toinen puolisonsa ja pitkäaikaisin elämänkumppaninsa, Margareeta Leijonhufvud, pysyi vakaumuksellisena katolilaisena kuolemaansa saakka.⁵⁸ Vaikka sekä luterilaiset että katoliset opinkappaleet lienevät värittäneet Kustaa Vaasan henkilökohtaista maailmankuvaa, rahvaalle osoitetuissa kirjeissä esiintyvät katoliset ele-

mentit saattoivat olla pelkkää taitavaa laskelmointia, jolla kuningas manipuloi vanhoissa näkemyksissä pitäytyviä alamaisiaan omien tarkoituspriensä edistämiseksi.

Ohjeissaan Länsi-Götanmaan kirkollisten olojen tarkastajille vuonna 1540 Kustaa Vaasa esitti näkemyksensä yhteiskunnallisen syrjäytymisen alkuperästä: "Viimeiseksi, koska Jumala on Adamin surkuteltavassa tuhossa säätänyt, että ihmisillä on erilainen luonto (*Menniskiornes natur icke alle lijke äre*), ja Jumalan suoman korkeamman ymmärryksen tähden ja nimissä eräiden meidän kansattamme on oltava köyhiä, ja [koska] Kristus itse sanoo: 'Köyhät teillä on aina keskuudessanne' (*the fattige worde i altijd hafue vm. och hoos Eder*), emme saa kristillisestä rakkaudesta unohtaa köyhää Lasarusta, ja sen vuoksi tässä meidän asetuksessamme haluamme ottaa hänet huomioon."⁵⁹

Näkemys yhteiskunnallisen syrjäytymisen alkuperästä on pohjimmiltaan pessimistinen, sillä kuningas antaa ymmärtää, että köyhyys (joka hänen kielenkäytössään usein oli työnteon estävän sairauden tai vamman synonyymi) on Jumalan ennalta määräämää eikä sitä ilmiönä edes voi poistaa — siteeraamalla Johanneksen evankeliumia Kustaa Vaasa saa itsensä Kristuksen auktoriteetikseen väittäessään, että köyhyys on ikuista.⁶⁰ Kalvinistista predestinaatio-oppia lähestyvä ajatuskulku katkeaa kuitenkin heti toteamukseen, ettei "köyhää Lasarusta" (*then Fattige Lazarum*) saa unohtaa. Kuningas velvoitti sen vuoksi tarkastajansa ryhtymään toimenpiteisiin, jotta alisen Länsi-Götanmaan alueella toimisi kaksi hospitaalia.⁶¹

Kristillisen lähimmäisenrakkauden vaatimus oli tema, jota Kustaa Vaasa oli hyödyntänyt aikaisemminkin. Kun hän vuonna 1528 kielsi armeliaisuuslaitosten maaomaisuuden peruuttamisen Västeråsin päätösten nojalla, hän ilmaisi näkemyksensä, että tällaisten lahjoitusten peruuttamiset olivat "vastoin Jumalaa, joka on säätänyt, että ihmisen tulee toimia köyhän parhaaksi (*att man the fattiges betsta veta skal*)".⁶² Väittäessään vuotta myöhemmin, että Kronobäckin luostari alun perin oli ollut hospitaali, jonka munkit olivat vallanneet, kuningas julisti kristillisen lähimmäisenrakkau-

den sanomaa: kaikkien oli Kristuksen käskyjen vuoksi rakastettava ja ylläpidettävä köyhiä.⁶³

Väkevimmin köyhien ja sairaiden auttamisen periaate heijastuu Tukholman pyhänhengenhuoneen ja hospitaalain yhdistämistä koskevasta asetuksesta vuodelta 1533. Sen johdannossa kuningas toteaa, että hänen tulee virkansa nimissä (*påå vårt Embetes vegna*) huolehtia köyhän edusta niin kuin kaikkien muidenkin. Koska hän oli kuningas ”Jumalan armosta”, lähimmäisenrakkauden toteuttamisen vaatimus lepäsi raskaana hänen harteillaan: ”[E]mmekä epäile, etteikö Jumalamme ja Luojamme lukisi sitä vahingoksi, jos käytäisimme valtaamme yksinomaan terveiden hyväksi ja antaisimme köyhien sairaiden jäädä oman onnensa nojaan, vaikka he toki tarvitsevat enemmän apua, koska he eivät voi auttaa itse itseään”.⁶⁴

Päättyessään Tukholman entisen fransiskaanihuostarin muuttamisesta pyhänhengenhuoneeksi vuonna 1531 hän esitti saman linjan mukaisesti, että Raamattu velvoitti ihmistä huolehtimaan köyhistä, jotka eivät itse kyenneet auttamaan itseään. Lakkautetusta Pyhän Klaaran luostarista siirretyt nunnat saivat jatkaa elämäänsä Gråmunkeholmenilla, jos he olivat vanhoja ja sairaita eikä heillä ollut keinoa elättää itseään. Kuningas kuitenkin edellytti, että ne, joiden voimat olivat tallella, palvelisivat köyhiä sairaita, toisin sanoen toimisivat hoitohenkilökuntana (*the som thes starkheet haffua, mågha wara the fattige siuke til tienste*).⁶⁵ Vaatimus siitä, että hospitaalit eivät saaneet elättää työkykyisiä yhteiskunnan kustannuksella sai Kustaa Vaasan karkottamaan Söderköpingin hospitaalista kultasepän, joka oli jatkanut ammatinharjoittamistaan kaupungin kultaseppien tappioksi. Hospitaalissa olijat eivät kuitenkaan saaneet hyödyntää erioikeuksiaan kuten verovapauttaan tavallisen ihmisen (*then menigemandtz*) vahingoksi, joten ilmeisen terve ja työkykyinen Olav-kultaseppä joutaisi palaamaan porvariston ja ammattikuntansa jäseneksi.⁶⁶

Kustaa Vaasan registratuura osoittaa, että hänelle sairas merkitsi ensi sijassa ihmistä, joka ei voinut itse elättää itseään. Vaivaishoito palveli vain tällaisten ihmisten hengissäpitoa; jos hospitaalihoitokiksi

aikova kykeni työntekoon, hänet oli palautettava muun yhteiskunnan jäseneksi. Tällainen tulkinta armeliaisuuslaitosten roolista heijasteli aikakaudelle tyypillistä ajattelua, joka piti työn tekemistä jokaisen moraalisen velvoituksena ja joka pyrki syyllistämään syrjäytyneet.

Ainoa vähäosainen, josta Kustaa Vaasa näyttää kantaneen henkilökohtaista huolta, oli erään hänen voutinsa palvelija Hemming Kock. Tämä oli ilmeisesti menettänyt järkensä, sillä Kustaa Vaasa kuvaa hänen tilaansa sanalla *raszande*, 'raivostunut, vimmainen'. Hemming oli vaarassa suistua köyhyyteen, sillä tilansa vuoksi hän ei tietenkään enää soveltunut tekemään ansiotyötä. Kustaa Vaasa käski kuitenkin voutinsa pitää Hemmingin luonaan, kunnes tämä paranisi (*tiil thess han motthe bliffua ferdugh ighen*). Siltä varalta, että Hemmingin tila jäisi pysyväksi, hänet tuli tutkia Skänningen hospitaalissa.⁶⁷ Hemmingin asema ja merkitys Kustaa Vaasalle jäävät arvoituksiksi, sillä registratuurassa hän esiintyy vain mainitun kerran.

Omantunnon mukainen sosiaalipolitiikka

Kustaa Vaasan kirjeiden ajoittain hurskaaksi yltyvä fraseologia ei kaikilta osin vastannut niiden laatijan todellisia tarkoitusperiä; kuningas rikkoi itse omia säädöksiään antaessaan peruuttaa armeliaisuuslaitosten maita itselleen. Varsinaisten peruutusmääräysten puuttuminen registratuurasta viittaa siihen, että peruutukset yritettiin hoitaa vaivihkaa. Mutta ketä omavaltainen monarkki saattoi pelätä? Hospitaalien maiden menetykset tulisivat kansan tietoisuuteen viimeistään siinä vaiheessa, kun puutteeseen suistetut hoidokit joutuisivat jättämään laitoksen kerjätäkseen elantonsa paikallisyhteisön jäseniltä. Arbogan pyhänhengenhuoneelta peruutetun maaomaisuuden luovutus kruunulle tapahtui kaupunginraadin tietien, eikä kaupunginkirjuri arastellut merkittä peruu- tusta pöytäkirjoihin. Kaikkia kuninkaan kirjeitä ei eri syistä kopioitu

registratuuraan, mutta vaikuttaisi epätodennäköiseltä, että tietyn-tyyppiset dokumentit olisivat jääneet sen ulkopuolelle puhtaasti sattumalta.

Varsin todennäköinen selitys registratuuran varovaisuudelle hospitaalien maaomaisuuden suhteen on Kustaa Vaasan henkilökohtainen jumalanpelko: kuninkaana hän oli useaan otteeseen lu-
vannut toimia myös köyhien ja sairaiden alamaistensa parhaaksi ja näistä lupauksista oli olemassa todisteita mustaa valkoisella. Rikkoessaan lupauksiaan kuningas yritti ilmeisesti pitää huolta siitä, ettei peruutusmääräyksiä viety registratuuraan. Kustaa Vaasa oli omilla toimenpiteillään myötävaikuttanut siihen, että ajanjakso, jota psykologi John Carroll kuvaa ”pinnallisen syyllisyyden” kaudeksi, oli Ruotsissa päättymässä. Keskiajan katolinen ihminen oli vapautunut syyllisyydentunnostaan ulkoisten tekojen kautta, esimerkiksi suorittamalla katumusharjoituksia, lahjoittamalla köyhille almuja, tekemällä pyhiinvaellusmatkan tai yksinkertaisesti aneita ostamalla.⁶⁸ Kustaa Vaasalta nämä sovitustiet olivat poistuneet uskonpuhdistuksen myötä. Ilmeisesti huono omatunto sai hänet vuonna 1528 perustelemaan Kronobäckin hospitaalin lakkauttamisyhteyden epäuskottavalla väitteellä, ettei laitoksessa ollut hoidettavia. Omantunnontuskat selittäisivät myös sen, miksi Tukholman hospitaalille myönnettiin ensin toistuvasti elintarvikkeita ja lopulta maatiloja vastineeksi kuninkaan takavarikoimista maatiloista: omaisuudenperuuksia seuranneet lahjoitukset kertovat hyvittelytarpeesta, joka on yksi syyllisyydentunteen ilmenemismuodoista.⁶⁹ Lahjoitusten taustalla on voinut vaikuttaa myös kuninkaan voimien hiipuminen 1550-luvulla, jolloin Jumalalle tehtävän tilinteon hetki on saattanut alkaa tuntua läheisemmältä.

Kustaa Vaasan sanojen ja tekojen välillä vallitsi ajoittain ilmeinen ristiriita, jonka perusteella hänet olisi helppo leimata opportunistiksi, joka oli valmis rikastumaan köyhien ja sairaiden kustannuksella. Lähes sellainen hän tietysti olikin, eikä asian toteamista pidä nähdä Renvallin varoitusten unohtamisena. Kustaa Vaasalla oli omat intressinsä, joiden toteuttamisen rinnalla syrjäytyneiden alamaisten

sosiaaliturva oli toisarvoinen kysymys. Hospitaaleissahan ei sairaita yritetty parantaa tai auttaa uuden elämän alkuun; tarkoituksena oli päinvastoin eristää heidät työtä tekevien silmistä ja elättää heidät juuri ja juuri toimeentulorajan yläpuolella. Muuhun ei juuri ollut mahdollisuuksiakaan, sillä tartuntatautien tai vaikeiden vammojen parantamiseen aikakauden lääketiede kykeni vain harvoin eikä valtakunnan elintarviketuotanto pystynyt tuottamaan koko kansalle riittävää ravintoa. Kustaa Vaasalla oli itsensä Kristuksen sana taakkeena siitä, että köyhyyttä ei voinut poistaa. Raamattuun vetoaminen kertoo kuninkaan tarpeesta perustella itselleen ja muille järkisyin, miksi hän ei virkansa velvoituksista huolimatta voinut auttaa jokaista alamaistaan. Lopputuloksen ollessa jo tiedossa olisi pitänyt olla yhdentekevää, antoiko Kustaa Vaasa armeliaisuuslaitosten pitää kaiken sen omaisuuden, joka niille oli kertynyt katolisena aikana, vai liittikö hän kaikessa hiljaisuudessa niiden maita omiin omistuksiinsa — myös tällainen egon puhdistamiseen tähtäävä järkeily voidaan tulkita merkinä syyllisyydentunteesta.⁷⁰ Järkeily näyttää kuitenkin jääneen riittämättömäksi, koska kuningas tunsi tarvetta hyvitellä armeliaisuuslaitoksia. Kustaa Vaasan sosiaalipoliitikka oli siten pohjimmiltaan huonolle omalletunnolle perustuva ”ota ja anna” -noidankehä, josta hän ei kyennyt vapautumaan.

Lähdeviitteet:

- ¹ Lars O. Lagerqvist, Gustav Eriksson (Vasa). *Fataburen* 1993, s. 9; Herman Lindqvist, *Historien om Sverige. Historien om Gustav Vasa och hans söner och döttrar*. Värnamo 1996, s. 207; Toivo Nygård, *Uudenaikaisen valtion synnty Ruotsiin. Siperiasta siirtoväkeen — murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 38–39.
- ² Michael Roberts, *Gustav Vasa*, övers. Richard Matz. Stockholm 1970 (1968), s. 260; Harald Gustafsson, *Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell*. *Historisk Tidskrift* 2/1994, s. 204; Petri Karonen, *Kuninkaan luottomiehiä, siniverisiä puoluejunkkareita, päteviä byrokraatteja ja säätyläisten parhaimmistoa. Virkamiehet ja yhteiskunnan muutos uuden ajan alussa (noin 1520–1810)*. *Siperiasta siirtoväkeen — murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, toim. Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä 1996, s. 52.
- ³ Esimerkiksi Alf Åberg, *Gustav Vasas brev*. Stockholm 1960, s. 8; Gottfrid Carlsson, *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Kungliga Vitterhets Historien och Antikvitetsakademiens handlingar, historiska serien, del 6*. Stockholm 1961, s. 147–148; Sven Lundkvist, *En åldrande landsfader. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven* 1993, s. 54.
- ⁴ Pentti Renvall, *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo 1965, s. 248.
- ⁵ Lagerqvist 1993, s. 86.
- ⁶ Catharina Lis & Hugo Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe*, revised edition. Bristol 1982 (1979), s. 44–47, 76–78.
- ⁷ Lis & Soly 1982 (1979), s. 48–52, 83–88; Sheldon J. Watts, *Västeuropas sociala historia 1450–1720*, övers. Suzanne Almqvist. Vänersborg 1987 (1984), s. 321–322; Bronislaw Geremek, *Den europeiska fattigdomens betydelse*, övers. Anders Bodegård. Stockholm 1991 (1986), s. 120–121, 131–132, 206–208, 212; Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge 1994, s. 158–169; Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City 1450–1750*. Singapore 1995, s. 218–227.
- ⁸ Bronislaw Geremek, *The Marginal Man. The Medieval World*, ed. Jacques Le Goff, transl. Lydia G. Cochrane. Finland 1997 (1987), s. 367–368. *Sairauksien ja ruumiillisten vikojen yhteyksistä köyhyyteen* ks. myös Jütte 1994, s. 21–25.
- ⁹ Åke Sandholm, *Kyrkan och hospitalhjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 88. Åbo 1973, s. 16–18, 72–74; Sven Lindroth,

- Svensk lärdomshistoria, del I: Medeltiden, Reformationstiden. Stockholm 1975, s. 149–152; C. J. Gardberg, Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa, suom. Brita Löflund. Suomen kaupunkilaitoksen historia, osa 1: Keskiajalta 1870-luvulle, toim. Päiviö Tommila. Vantaa 1981, s. 36–37; Göran Dahlbäck, I medeltidens Stockholm. Stockholmsmonografier 81. Borås 1988, s. 148–151; Kauko Pirinen, Suomen kirkon historia, osa 1: Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo 1991, s. 195.
- ¹⁰ Sandholm 1973, s. 46–50; Pirinen 1991, s. 1995; Panu Pulma, Vaivaisten valtakunta. Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva — suomalaisen sosiaalisen turvan historia, toim. Jouko Jaakkola et al. Jyväskylä 1994, s. 16–18. Tukholma oli todennäköisesti kaikista Ruotsin valtakunnan kaupungeista se, jossa toimi eniten sosiaaliturvaa jakavia organisaatioita. Näistä tarkemmin ks. Axel Klockhoff, Danviks hospital. Dess rättsliga ställning, del I. Uppsala 1935a, passim ja Dahlbäck 1988, s. 147–163.
- ¹¹ E. I. Kouri, Health care and poor relief in Sweden and Finland c. 1500–1700. Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, ed. Ole Peter Grell & Andrew Cunningham. London & New York 1997, s. 168–169, 176–180, 199.
- ¹² Aarre Läntinen, Kuninkaan ”perintöä ja omaa” (arv och eget). Kameraalhistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1521–1560. Studia Historica Jyväskyläensia 21. Tampere 1981, s. 6, 11. Tiedot tilojen lukumääristä perustuvat Joh. Ax. Almquistin laskelmiin, jotka kuitenkin Läntisen mukaan antavat Kustaa Vaasan maaomaisuudesta todellista pienemmän kuvan. Ks. Läntinen 1981, s. 10 viite 16.
- ¹³ Läntinen 1981, s. 34. Kustaa Vaasan sukulaisuussuhteesta Sten Sture vanhempaan ks. Läntisen pelkistetty mutta havainnollinen sukutaulu (Läntinen 1981, s. 8).
- ¹⁴ Konung Gustaf den förstes registratur (GR), del 1–29 (1521–1560), utg. Victor Granlund, H. O. Berg & Joh. Ax. Almquist. Handlingar rörande Skandinaviens historia, första serien. Stockholm 1861–1916. GR 22, s. 18, 78, 140; GR 23, s. 25–26; GR 26, s. 672; GR 27, s. 132; Joh. Ax. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1560 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen, del I. Särtryck av meddelanden från Svenska Riksarkivet, Ny följd, II:6. Stockholm 1917, s. 240 viite 2, 256.
- ¹⁵ GR 23, s. 290; Arboga Stads Tänkebok, del 4: 1534–1569, utg. Erik Noreen. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 53:4. Uppsala, s. 3–4.
- ¹⁶ GR 4, s. 314; GR 5, s. 73, GR 6, s. 108–109.
- ¹⁷ Hans Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi, del I. Stockholm 1869, s. 189–190, 190 viitteet 1–2; Sandholm 1973, s. 47 viite 3 ja s. 48; Dahlbäck 1988, s. 163.

- ¹⁸ Sven Ljung, *Arboga stads historia, första delen: tiden intill 1551. Stadsmonografier utgivna i samarbete med institutet för folklivsforskning, Stockholm, volym II:A. Arboga 1949, s. 215.*
- ¹⁹ Lis & Soly 1982 (1979), s. 81. Robert Jütten mukaan varhaismodernin Euroopan taide ei pyrkinytkään kuvaamaan köyhiä totuudenmukaisesti. Taitelijoiden suhtautumisessa köyhyyteen voidaan erottaa paitsi ajallisia ja paikallisia vaihteluita myös henkilökohtaisia näkemyksiä köyhän stereotypiasta. Jütte 1994, s. 15–17.
- ²⁰ Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika, utg. Otto Ahnfelt. Lund 1896–1897 (PBK I), s. 2–3.
- ²¹ Sven Wikberg, *Gustav Vasa, del I: Till tiden omkring år 1540. Halmstad 1944, s. 203; Sven Wikberg, Gustav Vasa, del II: Från tiden omkring år 1540. Halmstad 1945, s. 131, 162; Ivan Svalenius, Gustav Vasa. Stockholm 1950, s. 293–296; Lagerqvist 1993, s. 66–67.*
- ²² Wikberg 1945, s. 158, 172; Axel Kockum, *Läkare och apotekare vid Gustav Vasas och hans söners hov. Bidrag till medicinens och farmaciens historia i Sverige under 1500-talet. Stockholm 1949, s. 54–55; Svalenius 1950, s. 298; Wolfram Kock, Svenska konungars sjukdomar. Från Gustav Vasa till Gustav V. Solna 1963, s. 11; Lagerqvist 1993, s. 83; Lundkvist 1993, s. 51–54; Lindqvist 1996, s. 288.*
- ²³ Svalenius 1950, s. 312; Kock 1963, s. 11–14; Lagerqvist 1993, s. 83–85.
- ²⁴ Kock 1963, s. 14–15; Lindqvist 1996, s. 300.
- ²⁵ Tiedot hallitsijoiden eliniästä on laskettu Albert W. Carlssonin teoksen ”Regenter och regeringschefer i Norden” (1982, s. 68–77) sisältämien tietojen nojalla. Tarkasteluun on otettu kuninkaat ja valtionhoitajat 900-luvulla hallinneesta Erik Segersällistä alkaen. Mukana eivät kuitenkaan ole kuninkaat Erik Hedning, Erik Stenkilsson, Anund Gårdske, Ragnvald Knaphövde, Kol eikä Brunislev, joiden syntymävuosia ei kyetä arvioimaan edes likimääräisesti. Valtionhoitajista puuttuvat vuosina 1465–1467 lyhyen aikaa hallinneet piispa Kettil Karlsson Vasa, arkkipiispa Jöns Bengtsson Oxenstierna ja ritari Erik Axelsson Tott.
- ²⁶ Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, första delen: Före frihetstiden, första boken. Stockholm 1935, s. 86–87, 99.*
- ²⁷ Ole Jørgen Benedictow, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries. Oslo 1993, s. 179.*
- ²⁸ Shulamith Shahar, *Childhood in the Middle Ages, transl. Chaya Galai. Frome and London 1992 (1990), s. 121.*
- ²⁹ Kustaa Vaasan perheenjäsenet on esitelty useassa teoksessa. Yllä olevat tiedot ovat peräisin Herman Linqvistin teoksesta ”Historien om Sverige: Historien

- om Gustav Vasa och hans söner och döttrar" (1996), s. 204.
- ³⁰ Wikberg 1944, s. 159–161; Svalenius 1950, s. 165–166; Lagerqvist 1993, s. 61; Lindqvist 1996, s. 187–188.
- ³¹ Wikberg 1944, s. 204; Lagerqvist 1993, s. 66–67.
- ³² Wikberg 1945, s. 131, 135; Lagerqvist 1993, s. 78.
- ³³ Lindroth 1975, s. 331–332, vrt. s. 153–158.
- ³⁴ Edvard Gotfredsen, Sigurd Grieg, John Granlund: Bartskaer. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, del 1. Malmö 1956, palstat 369–376.
- ³⁵ Kockum 1949, s. 12–57; Lindroth 1975, s. 332–333.
- ³⁶ Kockum 1949, s. 55–57; Kock 1963, s. 11–13; Lindroth 1975, s. 331; Lindqvist 1996, s. 296–297.
- ³⁷ Per-Gunnar Ottosson, Pesten i Sverige. Socialmedicinsk tidskrift 7–8/1988, s. 329–330.
- ³⁸ PBK II, s. 57.
- ³⁹ GR 22, s. 77; Axel Klockhoff, Danviks hospital. Dess rättsliga ställning, del II: Bilagor. Uppsala 1935b, s. 82.
- ⁴⁰ Birgitta Lager-Kromnow, Att vara stockholmare på 1560-talet. Stockholmsmonografier 110. Uppsala 1992, s. 202.
- ⁴¹ GR 18, s. 515.
- ⁴² GR 22, s. 77; Klockhoff 1935b, s. 82.
- ⁴³ Stockholms stads tänkeböcker, andra serien, del 1–2: 1544–1548 och 1549–1553, utg. Joh. Ax. Almquist. Stockholm.
- ⁴⁴ Johannes Messenius, En lustigh och trowärdig Chrönika om Stockholm. Historiskt bibliotek, del 1. Stockholm 1875, s. 145; Göran Dahlbäck, Kronan tar över. Helgeandsholmen — 1 000 år i Stockholms ström, red. Göran Dahlbäck. Stockholmsmonografier 48. Borås 1982, s. 306.
- ⁴⁵ GR 25, s. 500, 506–508, 510, 531–532.
- ⁴⁶ GR 20, s. 45–46, 62–63; GR 21, s. 241.
- ⁴⁷ GR 28, s. 9.
- ⁴⁸ Esimerkiksi GR 1, s. 33–34; GR 4, s. 314; GR 6, s. 108; GR 7, s. 83–84, 252–253; GR 8, s. 290; GR 11, s. 338; GR 12, s. 72; GR 16, s. 329; GR 22, s. 367; GR 23, s. 54. Köyhää tarkoittava ruotsin kielen sana *fattig* ja sen varhaisemat muodot viittaavat ensisijaisesti taloudellisen puutteen kokemiseen. Sanan semanttisten merkitysten tarkasteluissa on kuitenkin huomioitu, että sen käyttöalue oli paljon laajempi. Sama koskee myös *poor*-sanana merkityksiä englannin kielessä uuden ajan alussa. Kuitenkin vaikka *poor* saattoi viitata esimerkiksi aliravittuun ja huonokuntoiseen ihmiseen, parantumattomasti sairaaseen tai sokeaan, *fattig*-sanalla ei ole nähty olleen vastaavaa terveydentilaan viittaavaa merkitystä. Kustaa Vaasan on tulkittu käyttäneen sanaa merkityksessä 'valitet-

tava, raukka, onneton' (*beklagansvärd, stackars, olycklig*), mikä merkitys sillä oli jo keskiajan ruotsissa. Registratuurasta saa silti sen kuvan, että hänen kielenkäytössään sana viittasi ajoittain myös sairauteen tai ruumiilliseen vajavaisuuteen. Toisaalta ero tässä kirjoituksessa esitetyn näkökulman ja aikaisempien kielihistoriallisten tulkintojen välillä ei ole suuri, jos Kustaa Vaasan ajatellaan kuvanneen sairaita surkuteltavina heidän vaivojensa tähden. Vrt. Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, band 8. Lund 1926, palsta 394; K. F. Söderwall, Ordbok över svenska medeltidsspråket. [Online: <http://g3.spraakdata.gu.se/soderwall/soderwall.html> (osoite 9.11.1998).] 1918; K. F. Söderwall et al., Ordbok över svenska medeltidsspråket. Supplement. Lund 1973, s. 154; Jütte 1994, s. 9–11.

⁴⁹ GR 22, s. 77.

⁵⁰ GR 25, s. 528, vrt. s. 510.

⁵¹ GR 1, s. 34.

⁵² GR 16, s. 502–504.

⁵³ Carlsson 1961, s. 91

⁵⁴ Ulinka Rublack, Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. Past & Present, Number 150, February 1996, s. 104–105.

⁵⁵ Carlsson 1961, s. 91.

⁵⁶ Oskar Garstein, Undergrunnskirken 1537–1814. Den katolske kirke i Norge fra kristning til idag, red. John W. Gran et al. s.l. 1993, s. 89.

⁵⁷ Wikberg 1944, s. 82; Svalenius 1950, s. 113; Roberts 1970 (1968), s. 230–234; Magnus Nyman, Förlorarnas historia. Lychnos 1994, s. 28.

⁵⁸ Roberts 1970 (1968), s. 234; Nyman 1994, s. 28.

⁵⁹ GR 13, s. 34.

⁶⁰ Kristuksen sanat köyhyyden pysyvyydestä sisältyvät kolmeen evankeliumiin. Koska Kustaa Vaasa Kristusta siteerattuaan viittaa heti ”köyhään Lasarukseen”, lainaus lienee peräisin Johanneksen evankeliumista, jossa kuolleista aiemmin herätetty Lasarus mainitaan samassa luvussa kuin sitaattikin, vieläpä heti seuraavassa jakeessa. Matteus ja Markus, joilta sitaatti myös tavataan, eivät mainitse Lasarusta tässä yhteydessä. Luukas puolestaan ei tunne sitaattia lainkaan. Vrt. Matt. 26:11, Mark. 14:7 ja Joh. 12:8.

⁶¹ GR 13, s. 34.

⁶² GR 5, s. 28–29.

⁶³ GR 6, s. 108. ”*Oc effther sadanna är gudz bodh oc willie oc wj thessa alle plichtoge ärom aff cristi bod att elska och wppeholla the fatiga.*”

⁶⁴ GR 8, s. 289; Klokhoff 1935b, s. 28. ”[O]ch tuiffle wij inthet, att vår Gudh och Skapare vorde thett icke tagandes till godho, om wij allenaste brukadom vår befalningh the helbregda till bistånd och låthe the fattige siuke bliffua, the

ther doch merha hielp behöffua, effter thet the icke kunna hielpa sigh sielffue."
Myös käännökset "antaisimme köyhien jäädä sairaiksi" tai "antaisimme köyhien sairastua" ovat mahdollisia riippuen siitä, miten sanat "*låthe the fatige siuke bliffua*" ymmärretään.

⁶⁵ GR 7, s. 253.

⁶⁶ GR 2, s. 112–113.

⁶⁷ GR 2, s. 214.

⁶⁸ John Carroll, *Guilt. The grey eminence behind character, history and culture.* Trowbridge 1985, s. 99.

⁶⁹ Vrt. Carroll 1985, s. 17–18.

⁷⁰ Vrt. Carroll 1985, s. 23–24.

”Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista ihmisistäkin...”

SAIRAUDEN KOKEMINEN, TULKINTA JA PARANTAMINEN UUDEN AJAN ALUSSA

Muuttuva käsitys sairaudesta

Nykyaikaisen lääketieteen taudinkäsitys on biologinen ja mekani-
nistinen. Sairaudet ovat ihmisruumiin elinten rakenteellisia ja toi-
minnallisia häiriöitä, joista puhutaan molekyylibiologian, kemian
ja fysiikan kielillä. Maailmankuva on materialistinen: psykologi-
set, sosiaaliset tai ympäristötekijät eivät varsinaisesti kuulu lääke-
tieteen piiriin kuten ei myöskään sairauden kantaja, kärsivä ihmi-
nen elämäntilanteineen, uskomuksineen ja taustoineen. Sairaus on
ihmisruumiille vierasta, siihen kuulumatonta ja sen ulkopuolelta
tulevaa. Tämän näkemyksen mukaan sairaus on autonominen, ih-
misestä riippumaton ilmiö, jonka karkottaminen tai tuhoaminen
hinnalla millä hyvänsä on toiminnan ainoa päämäärä. Elämän jat-
kaminen on lääketieteen keskeinen periaate, ja se on sairauden lail-
la määritelty vain elinten toiminnan kannalta. Jatketun elämän laa-
tu tai potilaan kokonaistilanne ei ole olennainen.¹

Vaikka nykyinen biolääketieteellinen sairaus- ja terveystieteellinen
on suhteellisen nuori — vain muutaman vuosisadan ikäinen — se
tuntuu itsestäänselvyydeltä ja ainoalta luontevalta lähtökohdalta sai-
rauden ymmärtämiseksi. Tästä syystä esimerkiksi kansanomaisia
sairaustulkintoja ja -käsityksiä on lähestytty ja luokiteltu sairauden

oireiden tai tarttumistapojen näkökulmasta. Samoin sairauden parantamisnäytelmästä on nähty vain sen ulkoinen puoli, eikä sen rituaalista merkitystä — sitä, mitä se merkitsi osallistujilleen kokemustasolla, mikä oli sen psykologinen merkitys.² Kun kansanomaisen ajattelu on ollut tutkijoille vierasta, on ollut helppo tarttua sen maagiseen luonteeseen, joka on ymmärretty lähestulkoon primitiivisen synonyymiksi.³ Yksinkertaisia ajatusmalleja ja syy-seuraus-suhteita onkin löytynyt, koska muuta ei ole etsitty.⁴

Monet historiankirjoittajat ovat tarkastelleet menneisyyttä nykytieteen näkökulmista, jolloin lääketieteen ja parantamisen historiasta on tullut edistyksellisten ja innovatiivisten yksilöiden pyykittämää nousujohtoista kehitystä nykyistä 'oikeaa' käsitystä kohden. Tosiasiassa matkalle on mahtunut harharetkiä ja aikaisemmat käsitykset ovat eläneet uusien rinnalla hyvinkin sitkeästi. Historiantutkimuksen huomio on kiinnittynyt niihin ja niiden merkitykseen vasta viime vuosikymmeninä.⁵

Kliiniseen lääketieteeseen kiinnittymisen lisäksi parantamisen historian tutkijat ovat käyttäneet lähteinään menneiden aikojen lääketieteellisiä tekstejä, jolloin kysymys on ollut ensisijaisesti lääkäreiden tai yhteiskunnan yläluokkien käsityksistä. Heidän näkökulmastaan on helposti tullut myös tutkijan näkökulma.⁶ 1980-luvulta lähtien painopiste on kuitenkin siirtynyt tässäkin mielessä. Käytetyt lähteet ovat monipuolistuneet, samoin niille esitetyt kysymykset. Uudelle tutkimukselle on ollut yhteistä käsitys, että lääketieteen ja parantamisen historia on todellisessa (niin sosiaalisessa kuin henkisessä) kontekstissaan nähtyjen parantajien ja sairaiden välisen vuorovaikutuksen historiaa.⁷

Tämän artikkelin lähtökohtana on, että sairastumista ja parantamista/parantamista voidaan ymmärtää täydellisemmin vasta kun sairautta ei eroteta yhteisöstä ja sitä säilyttävistä tai hajottavista tekijöistä, vaan se ja parantaminen ymmärretään osana yksilön ja yhteisön muodostamaa kokonaisuutta ja suhteessa siihen.⁸ Toinen tarkastelun polttopiste on yhteisön (kollektiivina) ja sen jäsenten (yksittäisinä ihmisinä) kokemusten välinen suhde, johon paneudutaan

erityisesti artikkelin loppupuolella. Perusväittämänä on, että vaikka ruumiillisia oireita ja merkkejä pidettiin jossakin määrin silmällä, sairauden tulkinnassa suoritettu merkityksenanto ei kuitenkaan perustunut ensisijaisesti anatomiseen ymmärrykseen: ruumiin sisäisen ja ulkoisen maailman välinen raja ymmärrettiin nykyisestä poikkeavaksi, minkä seurauksena sairastuneen tai kuolleen sosiaalinen konteksti tuli merkittäväksi.⁹

Artikkelin lähdeaineistona on käytetty Vaasan raastuvan- ja kämnerinoikeuksien renovoituja tuomiokirjoja (1651–1700) sekä Ahvenanmaalta (1637–1666) säilyneitä Boetius Mureniuksen rovastintarkastuspöytäkirjoja. Niiden antia on täydennetty tutkimuskirjallisuudesta poimituilla tapauksilla. Aineisto on siis 1600-luvulta, mutta käsiteltävien (syvä)rakenteiden hitaan muuttumisen myötä havainnot koskevat myös myöhempiä vuosisatoja. Lähteistön näennäisestä suppeudesta huolimatta tehtyjä havaintoja voidaan myös pitää koko valtakuntaa koskevinä. Artikkelissa käsiteltävä kansankulttuuri ja sen keskeiset ajatusmallit olivat kuitenkin valtakunnan eri osien välillä verrattain yhtenäisiä.

Tuomiokirja-aineistossa ns. panenta- eli tekotautien¹⁰ eli pahojen ihmisten lähettämien sairauksien rooli korostuu: suomalaisissa noituus- ja taikuusjutuissa oli nimittäin usein kysymys terveyden pilaamisesta tai parantamisesta. Muilta osin viittaukset sairauksiin jäävät vähäisiksi ja satunnaisiksi. Rovastintarkastuspöytäkirjoissa sairauksia käsitellään hiukan useammin, koska etenkin tarttuvia tautteja epäillessään ihmiset kääntyivät papin puoleen, joka sitten tutki asian ja päätti jatkotoimenpiteistä.

Suhtautuminen sairauteen ja sairaisiin

Ihminen joutuu monien ongelmien eteen sairastuessaan — etenkin jos kysymys on kroonisesta sairaudesta. Arkirutiineista selviäminen ei enää ole itsestään selvää. Sairaus saattaa romahduttaa kaikki tulevaisuuden odotukset ja se pakottaa pohtimaan, mikä tulevai-

suudessa on tärkeää.¹¹ Menneisyyden ihmiselle sairauden merkitys oli mahdollisesti vielä suurempi. Se saattoi kyseenalaistaa hänen mahdollisuutensa hankkia elantonsa ja suistaa hänet köyhyyteen. Toisaalta sairaus teki kollektiiviseen yhteisöön sidotusta ihmisestä toisista erottuvan yksilön, joka syrjäytettiin tai syrjäytyi yhteisön normaalista elämästä. Normaali näet määriteltiin aina negatiivisesti suhteessa toiseen: toinen oli aina sitä, mitä minä/me emme olleet. Toiseutta saattoi ymmärtää vain ensimmäisen eli meidän näkökulmasta eikä sillä/niillä ollut itsessään omaa arvoa. Sairastuessaan ihminen joutui siis vasten tahtoaan muuttumaan yksilöksi ja irrottautumaan turvallisuutta luovista siteistään yhteisössä.¹²

Nilsin luona Eersöössä asui 13-vuotias orpopoika, joka selvästi näytti vaihdokkaalta. Hän ei voinut pitää niitä Jumalan lahjoja, joita hän kulutti (icke kan beholla the gudz gofuer han förtärar). Siksi hänet päätettiin lähettää Turun hospitaaliin.¹³

Kysymys oli uskuksesta, jonka mukaan vastasyntynyttä oli pidettävä silmällä ja suojeltava siihen saakka kunnes hänestä tuli täysi ihminen¹⁴. Muiden vaarojen ohella oli nimittäin mahdollisuus, että maanalaiset tai vuorella asuvat olennot (joista käytettiin myös nimitystä *troll*) saattoivat vaihtaa oman lapsensa kastamattoman lapsen paikalle kehtoon tai jopa kohtuun. Vaihdokas oli jollakin tavalla epämuodostunut ja poikkeava. Hänellä saattoi olla esimerkiksi suhteettoman suuri pää, rihmaiset raajat, epämuodostunut ruumis tai hän oppi ihmisen normaalit toiminnot (kuten puheen ymmärtäminen, puhuminen, syöminen) tavallista hitaammin, jos lainkaan.¹⁵ Kysymys oli siis kehitysvammaisena syntyneestä lapsesta, joissakin tapauksissa ehkä vesipäästä. Esimerkkitapauksen pojan poikkeavuus oli siis huomattu jo paljon aikaisemmin, mutta häntä oli kuitenkin pidetty kotona niin kauan kuin mahdollista. Hospitaaliin lähettämistä perusteleva huomautus 'Jumalan lahjoista' on hiukan hämärä, mutta yleensä niillä tarkoitettiin ruokaa ja juomaa, joskus

myös henkisiä ominaisuuksia¹⁶. Pojan olotilassa oli siis vastikään tapahtunut olennainen huonontuminen, minkä seurauksena häntä ei enää tahdottu hoitaa kotona. Uuden ajan alkupuolella suosittiin groteskin näköisten vaivaisten, yhteiseen työpanokseen osallistumiskyvyttömiä kehitysvammaisten, väkivaltaisten mielisairaiden tai muuten käytöksellään räikeästi toisista erottuvien eristämistä yhteisön ulkopuolelle. Yleensä heidät lähetettiin hospitaaliin.¹⁷

Toisaalta yhteisö pelkäsi nimenomaan tarttuvia sairauksia, mikä 1600-luvulla yleensä tarkoitti spitaalia tai ruttoa. Kummatkin sairaudet tuhosivat ihmisen ulkonäön, mutta niitä kohtaan tunnetun kammon takana oli muutakin. Myös aikalaiset olivat panneet merkille, että pienissä ja tiiviissä yhteisöissä tartunnat levisivät helposti ja kuolleisuus nousi nopeasti korkeaksi. Lisäksi rutan ensimmäinen puhkeaminen Euroopassa 1300-luvulla aiheutti shokin, jonka aiheuttama pelko tuntui vielä vuosisatoja myöhemmin.¹⁸ Kun tartuntamekanismit olivat tuntemattomat, varmimmaksi ja lähes tulkoon ainoaksi keinoksi jäi sairaan eristäminen tai poistaminen yhteisöstä.

Rovastintarkastuksessa todettiin, että Martha Ödmingsbystä oli pysytellyt kaksi vuotta poissa kirkosta ja hänellä huhuttiin olevan spitaali. Päätettiin, että hänen olisi tultava kirkonmuurille, missä kuultaisiin hänen tunnustuksensa vaurioistaan ja katsotaan onko päätös langettava vai vapauttava. Möklöön piika sen sijaan oli lähetettävä hospitaaliin heti kun vedet avautuivat. Lisäksi naapurit valittivat, että piian isäntäväki oli majoittanut hänet saunaan, jossa he itse peseytyivät. He olivat myös antaneet hänen lypsää talon lehmiä. Päätettiin, että pastori tutkisi asian heidän kaikkien läsnäollessa.¹⁹

Pelko ulottui koskemaan myös sellaisia sairauksia tai poikkeavuuksia, joissa tartunnan vaaraa ei tosiasiallisesti ollut. Joskus seuraukset saattoivat muodostua vakaviksi. Esimerkiksi vuonna 1725 eräs mies

oli Kuusamossa ollessaan ryyppännyt muutamien tylsämielisten kanssa ja viihtyi heidän seurassaan hyvin. Tästä syystä hän alkoi pelätä olevansa itsekin hullu ja päätti tehdä itsemurhan.²⁰

Eräs tapaus Kaarleporin kreivikunnan ja Lapuan käräjiltä vuodelta 1668 kertoo vielä yhdestä syystä, minkä vuoksi yhteisö tahtoi siirtää hullut ja vakavasti sairaat pois keskuudestaan. Muuan piika sairastui spitaaliin ja oireiden tultua selvennemmiksi hän joutui muuttamaan kylästä. Talven tullen kyläläiset rakensivat hänelle talon. Sairastunut oli kuitenkin murheellinen ja sanoi erälle vaimolle: ”*Ennen minä tapan itseni kuin lähden siihen pirttiin ja jään siten yksinäisyyteen elämään.*”²¹ Sairaam mahdollisuus vahingoittaa itseään loi nimittäin yhteisöllisen uhan: itsemurha oli ehdoton tabu, jonka rikkomisesta oli odotettavissa jonkin vitsauksen muodossa koko yhteisön ylle lankeava Jumalan rangaistus. Toisaalta karkottamisen syynä saattoi olla myös yhteisön muita jäseniä uhkaava tai silmiinpistävän epänormaali käyttäytyminen, joka rikkoi yhteisön normaalia järjestyä.²²

Kansanomaiset käsitykset sairauksista ja niiden syistä

Sellaiset sairaudet kuten rutto, spitaali tai epilepsia miellettiin kutakuinkin samanlaiseksi oireiden kokonaisuudeksi kuin nykyään. Näin ei kuitenkaan ollut laita useimpien muiden sairauksien kohdalla, vaan yksittäisiä oireita saatettiin pitää itsenäisinä.²³ Usein toistuva vaiva oli esimerkiksi päänsärky ja yleensäkin kiputilat.

Myöhäisempi 1800- ja 1900-luvulta peräisin oleva tautinimistö kertoo tästä sairauksien pirstaleisesta ymmärtämisestä. Esimerkiksi sanat *ajos*, *vaarnehdos*, *putken polttama*, *äkämä*, *liika* ja *mökämä* ovat kaikki synonyymejä sanalle ’paise’ siinä mielessä, että niiden kaikkien taudinkuva on samanlainen, vaikka syntytausta saattoi olla erilainen. Ongelma monimutkaistuu kun havaitaan, että *paiseen sanoja* eli paiseiden parantamiseen tarkoitettuja loitsuja käytettiin

myös muiden sairauksien parantamiseen. Paiseen sanojen käyttö esimerkiksi *kasvannon, veripahkan, tyrän, ruusun ja ruven* parantamiseen selittyi sillä, että nämä vaivat muistuttivat sitä, mutta sen sijaan *savipuoli, lapsen loukkaus ja nari* eivät sitä millään tavalla muistuta.²⁴

Kansanomaisessa parantamisessa keskeinen lähtökohta oli sairauden alkuperän selvittäminen, mikä määräsi mihin toimenpiteisiin ryhdyttiin.²⁵ Parantajilla oli monia keinoja alkuperän selville saamiseksi. Esimerkiksi Isonkyrön Mustilasta kotoisin ollut Heikki Jaakonpoika Pohjalainen pystyi näkemään sairauden syyn maljassa olevasta vedestä. Rantsilassa asunut Elias Pulloinen puolestaan "*arvotti*" alkuperän kolikkoa heittämällä. Kumpikaan ei tahtonut selittää menetelmiään tarkemmin, joskin Pohjalainen totesi, että vedestä näki helposti tällaisia asioita.²⁶

Taudin alkuperää selvitettyä oli periaatteessa kolme selitysvaihtoehtoa²⁷: panenta- eli tekotauti, luonnollinen sairaus ja jumalan tauti.

*Syyskuussa 1691 Vaasan raastuvanoikeus käsitteli puheita Marketta Henrikintyttären kevytkenkäisestä elämästä, josta Jumala oli rankaissut häntä kahdella pahennusta herättävällä sairaudella: kaatumataudilla ja ranskan-taudilla (kuppa). Oikeus vaati häntä luopumaan syntisestä elämästään, pohtimaan iänkaikkista kadotusta ja nimeämään kaikki, joiden kanssa oli ollut luvattomassa suhteessa.*²⁸

Teokraattisessa maailmankuvassa Jumala oli niin terveyden kuin sairauden lähde ja sairauden saaminen oli osoitus siitä, että ihminen ei ollut pystynyt pitämään Jumalan kanssa tehtyä liittoa. Ihminen oli siis tehnyt syntiä ja sairaudet olivat syntiinlankeemuksen seurausta. Tunnustusten vaatimus ei ilmennä pelkästään halua saattaa syntiä tehneet vastuuseen teoistaan, vaan se heijastelee ajatusta, jonka mukaan ruumiin paraneminen saattoi alkaa vasta sielun puh-

distamisen jälkeen. Jumalan lähettämää sairautta ei siis voinut eikä saanut parantaa, koska se oli koettelemuksena tai rangaistuksena Jumalan tahdon ilmaus. Siksi myös sen parantuminen oli Jumalan arnessa. Toisaalta Jumalaa kyllä pyrittiin lepyttelemään.²⁹

Tutkijoiden usein käyttämästä luokituksesta poiketen lukisin tähän ryhmään myös muiden henkiolentojen rangaistukset, jotka seurasivat niitä koskevien riittien tai tabujen laiminlyömisestä tai rikkomisesta. Nämä sairaudet olivat parannettavissa lepyttelemällä. Talvella 1677–1678 Rantsilassa asunut parantaja Elias Pulloinen paransi Tuomas Jaakonpoika Puuskoista metsännenän vaivoista valmistamalla puunuken, joka Puuskoisen piti viedä metsään.³⁰ Ensin Tuomas kuitenkin kylvetettiin kolmesti. Nukkeon käytettiin leppää ja se oli noin 23 cm pitkä. Sillä oli ikään kuin ihmisen raajat ja pää — ”täydellinen ihmismuoto”, totesi tuomiokirja. Sen päälle oli laitettu sarkavaatteet, päähän myssy ja kaulaan punainen liina. Nukke sidottiin punaisella villalangalla kotimetsään miehen pään korkeudelle. Puuskoisen mukaan nukun tarkoitus oli lepyttää metsänhaltija.³¹

Oman luokkansa muodostivat ns. luonnolliset sairaudet, joiden syyksi usein katsottiin ruumiin nesteiden epätasapaino, ilmasto, ulkoiset vammat tai sen aikaisen psykologisen ymmärryksen mukaiset syyt (esimerkiksi melankolia).

Vuonna 1697 vaasalaisen porvari Antti Henrikinpojan leski Anna Olavintytär kertoi parantaneensa 12 vuotta aikaisemmin raatimies Hannu Niilonpojan ja hänen palveluskuntansa ranskantaudista (Morbogallico). Hannu oli silloin luvannut korvata hänen vaivansa, mutta oli sittemmin pettänyt lupauksensa. Anna kertoi, että isännän itsensä sairaus oli edennyt jo niin pitkälle, että hänellä oli jo haavauma. Hannu itse kertoi kärsineensä äkillisestä (häftig) pääkivusta, joka oli vienyt hänen näkönsä. Annan mies oli väittänyt vaimonsa pystyvän parantamaan Hannun purgatiivilla, johon tuli mm. keitettyä tupakkaa ja espanjan

vihreää (spansk gröna). Hannun vartalon tutkinut välskäri Mikael Knåks ei ollut löytänyt mitään jälkiä Annan mainitsemista oireista. Tuohon aikaan Hannun luona piikomassa ollut Liisa Simontytär muisteli, ettei isännällä ollut kovan päänsäryn lisäksi muita vaivoja kuin vetoahaava (fontunell) käsivarressaan — siis pieni reikä, jossa hänellä oli tapana pitää hernettä.³²

Esimerkki osoittaa, että vaikka kuppa eli ranskantauti oli maineeltaan ja merkitykseltään selvästi tuttu sairaus, sen kokonaiskuva (nykynäkökulmasta katsottuna) jää epämääräiseksi. Kupan parantaminen oli tuohon aikaan mahdottomuus³³, ja näyttää siltä, ettei Hannu sitä potenut. Tarinassa käytetyt parannuskeinot purgatiivi ja fontunell viittaavat kuitenkin pohjimmiltaan ns. humoraalipatologiseen sairauden ymmärtämiseen, jolloin terveyttä pyrittiin säätelemään ruumiin nesteiden tasapainolla. Tunnetuin tähän perustuvista kansanparannuskeinoista oli kuppaaminen, jota edellä kuvattun vetoahaavan lailla käytettiin usein päänsäryn parantamiseen. Reikä pyrittiin tekemään mahdollisimman lähelle kipeätä paikkaa — päänsärkytapauksissa yleensä niskaan tai olkapäähän.³⁴

Kolmannen sairausryhmän muodostavat ns. *panentataudit* eli pahojen ihmisten, *kateiden*, lähettämät sairaudet, jotka saattoivat olla esimerkiksi pahan katseen aiheuttamia. Kysymys oli yleensä nimenomaan kiroussairauksista eli pahantahtoisten toivotusten tai kirousten aiheuttamiksi uskotuista sairauksista:

Vuoden 1657 alusta lähtien monet sairaudet kohtasivat vaasalaisen oluenpanija Matti Martinpojan perhettä. Matin itsensä jatkuvat rintakivut alkoivat jo tammikuussa ja kynttilänpäivän (2.2.) aikoihin hän joutui ensimmäisen kerran vuoteenomaksi. Pääsiäisen aikoihin perheen muutkin jäsenet sairastuivat. Samoihin aikoihin Matti turvautui parannustaitoiisiin ihmisiin sekä kävi itse hakemassa lääkettä Tukholmasta. Kumpikaan yritys ei tuottanut toivot-

tua tulosta, vaan sairaus yhä paheni ja yksi perheen lapsista kuoli. Ensimmäiset "oliot" tulivat Matista toukokuussa. Osa niistä muistutti munia, toiset olivat noin sormenmittaisia ja niillä oli selvästi erottuva pää. Muutamat tulivat pareittain ja myöhemmin niitä oli myös Matin lapsilla. Matin vaimo Kirsti Rolofintytär oli ollut pitkään vuoteenomana, mutta 4.6. hän synnytti "neljä sammakon kaltaista olentoa, jotka olivat syöneet häntä sisältä."³⁵

Mikä teki perheen sairauksista kirottuja? Oireet tuskin olivat millään tavalla tuntemattomat 1600-luvun ihmiselle. Matista ja hänen perheenjäsenistään tulleet "oliot" viittaavat suolistoloiisiin. Neljästä vaihtoehdosta kuvaus sopii parhaiten kapeaan heisimatoon, jolla on toisista suolistoloiisista poiketen selvästi erottuva pää, jossa näyttää olevan kaksi silmää. Sen väli-isäntänä on nautakarja ja se saattaa siirtyä ihmiseen kun syödään raakaa tai puoliraakaa pariloitua lihaa. Koska Matin perhe söi samaa ravintoa, on loogista, että koko perhe myös poti samaa vaivaa. Oireet ovat samankaltaiset kuin muillakin suolistoloiisilla: ilman syytä tulevat ripulit, vatsan kurina, täyttymisen tunne, huimaus, kielen kirvely, väsymys ja niin edelleen. Näihin viittaa se, että ainakin Matti oli heikkouden vuoksi vapautettu jumalanpalveluksiin osallistumisesta ja hänen appensa hoiti asiaa hänen puolestaan raastuvanoikeudessa. Selvimmin esille tuleva tuntomerkki oli kuitenkin heisimatojen ajautuminen ulos ulosteiden mukana tai mahdollisesti Matin tuomien lääkkeiden vaikutuksesta.³⁶

Matin kokemus viittaa laajasti eri kulttuurien piirissä tunnettuun ns. matoselitykseen,³⁷ jonka mukaan sairauden aiheuttaa jossain ruumiin osassa tai sisäelimessä oleva mato, joka liikkumisellaan aiheuttaa kivut. Tämän tulkinnan olemassaolo tulee esille erityisesti Kirsti Rolofintyttären sairauden kohdalla, jolloin sammakon näköisten olentojen sanottiin syöneen häntä sisältä. Näyttääkin siltä, että aikalaiset ymmärsivät Kirstin potevan samaa sairautta kuin muutkin perheen jäsenet siitä huolimatta, että hän *synnytti* olennot

ja niiden ulkomuoto poikkesi muista perheenjäsenistä tulevista olioista.

On myös esitetty, että sairauden kesto-aika vaikutti sen tulkitsemiseen noituudeksi. Äkillinen tai nopea kuolema ei käytännössä koskaan johtanut noituussyytteisiin, vaan epäilykset virisivät vasta kun sairaus kesti keskimäärin viikosta kolmeen kuukautta.³⁸ Tämä näyttää käyvän yksiin Matti Martinpojan perheen kokemusten kanssa. Suolistolaiset ovat vaikeasti voitettavissa, joten vaivat helposti jatkuivat pitkään. Silti tätäkin väitettä vastaan voidaan argumentoida. Äkilliset kuolemantapaukset tutkittiin hyvin tarkkaan kahdesta syystä. Yhteisö tahtoi selvittää oliko kyseessä itsemurha, koska se ratkaisi, miten ruumista oli kohdeltava ja oliko yhteisön pelättävä Jumalan rangaistusta. Toisaalta kuolemansyyn tutkimuksen eräänä tarkoituksena oli selvittää minkälaiset voimat olivat käsiteltävän ”onnettoman tapahtuman” takana.

Uuden ajan alun sairaus- ja terveyskäsitelysten voidaan siis katsoa muodostuneen kahdesta etiologisesta mallista: personalistisesta ja naturalistisesta. Personalistisen etiologian mukaan sairaus oli seuraus siitä, että asioihin puuttui aktiivisesti ja tavoitteellisesti toimiva järjellinen olento (pyhä, yliluonnollinen, inhimillinen) ja sairaasta henkilöä pidettiin aggression tai rangaistuksen kohteena. Naturalistisessa järjestelmässä sairaus selitettiin persoonattomasti ikään kuin ruumiin muodostavat aineosat olisivat joutuneet epäjärjestykseen tai epätasapainoon ja häiriön syy voitaisiin selittää täysin luonnollisesti.³⁹

Jako ei kuitenkaan ollut niin käytännöllinen eikä sairauden tulkitseminen niin yksinkertaista kuin edellä esitetystä saattaa kuvitella. Esimerkiksi Jumalan sairauksilla rankaiseman Marketta Henrikintyttären epilepsian alkuperästä löytyy myös seuraava tulkinta:

Vuonna 1686 perämies Henrikki Jönsinpoika kertoi, että hänen tyttärensä Marketta oli jo lapsuudestaan asti sairastanut vaikeaa kaatumatautia. Kuitenkin hänen köyhyytensä

oli estänyt häntä etsimästä kipeästi tarvittavaa parannusta, mistä syystä Henrikki pyysikin raadilta avustusta...⁴⁰

Vielä alkuvuodesta 1691 Markettaa pidettiin kunnollisena, joskin hänen todettiin saaneen tarttuvan sairauden. Vaasan raastuvanoikeus seurasi tavallista toimintakaavaa⁴¹. Marketta lähetettiin välkärin tutkittavaksi ja vanhempien ”rutiköyhyyden” vuoksi porvaristolta kerättiin rahaa hänen lähettämisekseen Kruunupyyn hospitaaliin. Marketta ei kuitenkaan koskaan lähtenyt ja niin yhteisön sietokyky joutui koetteille ja kiinnittyi hänen elämäntapaansa. Kupan puhkeaminen ja eräät Marketan elämäntapaan liittyneet asiat muuttivat lopulta tulkinnan myös epilepsian osalta.

Kansanomainen sairauden syiden tulkinta

Sairauden oireet, sen vaikutus ulkomuotoon, pituus tai äkillisyys eivät selitä tyydyttävällä tavalla, miksi samaa sairautta saatettiin yhdessä tapauksessa pitää noiduttuna ja toisessa luonnollisena. Sairauden tulkintaa voidaan selittää onnen käsitteen (*lyckobegreppet*) kautta. Onni oli keskeinen kansanomaisen ajattelun elementti ja tarkoitti sitä ihmisen osaa elämässä, johon sisältyi hyvä terveys, menestys elämässä ja kaikki muut hyvät ominaisuudet, mitä edellytettiin ihmisen syntymältä henkilönä (mikä ei ollut sama kuin biologinen syntymä). Kaikki meni hyvin jos onni oli edullinen. Toisaalta elämän eri aloilla oli oma onnensa — puhuttiin esimerkiksi rakkausonnesta, karjaonnesta tai voionnosta. Ihminen sai syntymässään tietyn määrän onnea, jonka määrä saattoi lisääntyä tai vähentyä elämän aikana. Uskottiin, että onnea oli mahdollista parantaa, mutta se oli hyväksyttävää vain jos oli syytä olettaa, että joku oli varastanut tai pilannut sen. Myös tästä näkökulmasta katsottuna onnen määrä oli siis vakio.⁴² Rajallisten resurssien maailmassa onnen käsitettä käytettiin takaamaan hyvät mahdollisuudet niin monelle kuin mahdollista.⁴³

Onni siis merkitsi asioiden hyvää olotilaa ja vastoinkäymisten puuttumista. Tästä näkökulmasta sairastuminen voidaan nähdä onnen rikkoutumisena ja parantaminen sen korjaamisena. Esimerkiksi Matti Martinpojan perheen tapauksessa onnen pilaantumisesta antoi viitteitä sairauden suuri määrä suhteellisen lyhyellä ajalla samoin kuten vaikeudet sairauden parantamisessa. Sairauden kaltainen onnettomuus, onnen pettäminen, vaati aina selityksen. Ihmisten esittämä pääkysymys ei ollut mikä sen aiheutti, vaan miksi se tapahtui. Periaatteessa oli olemassa kolme vaihtoehtoa, joiden mukaan sairaus aiheutui luonnollisista syistä, Jumalan tai jonkin toisen yliluonnollisen olennon puuttumisesta elämän kulkuun, jolloin se miellettiin rangaistukseksi, tai pahan ihmisen noituudesta.⁴⁴

Sairauden syytä selitettäessä kaikkia vaihtoehtoja tuskin käytiin läpi, vaan tulkinta oli sidoksissa tilannekohtaisiin tekijöihin. Lähdeaineisto viittaa kuitenkin siihen, että noituus ei ollut ensimmäinen selitysvaihtoehto⁴⁵, vaan tapahtunutta lähestyttiin aluksi luonnollisen selityksen ja inhimillisten tekijöiden näkökulmasta.⁴⁶ Tämä tulee selvästi esille esimerkiksi haaksirikkoja tai lastin turmeltumista koskevissa tapauksissa, joissa syytä etsittiin laivurin taitamattomuudesta tai laivanrakentajien huolimattomuudesta. Tämä osoittaa ihmisten kykyä tutkia asioita analyttisesti ja antaa rationaalisia selityksiä kokemusmaailmassaan tapahtuneille muutoksille.⁴⁷

Personalistisen etiologian mukaan parantumattomia sairauksia ei ollut ja luonnolliset sairaudet oli mahdollista selittää ja parantaa. Tästä syystä Matin perheen sairauksien jatkuminen toistuvista parantamisyrittämisistä huolimatta oli omiaan vahvistamaan noituustulkintaa. Lisäksi Matin vaimon sairauden taustalta löytyy myös sosiaalinen konflikti. Eräs hänen noitumisestaan epäilty nainen, Marketta Pietarintytär Parkoinen, oli käynyt kerjäämässä Kirsti Rolofintyttären luona, mutta ei ollut saanut mitään. Marketan pettymys oli purkautunut sanoihin: *"Tässä maailmassa sinä sulat niin kuin voi sulaa ruukussa."* Kirstin sairastelu oli alkanut pian sen jälkeen.⁴⁸ Tulkinta tapahtui personalistisen etiologian mukaan: aggressio kohdistui sairaaseen yksilönä. Tärkeää ei siis ollut sai-

rauden laatu, vaan se, kuka oli sairas ja miksi.⁴⁹ Kirsti sairasti siksi, että hän oli evännyt apunsa.

Vielä syvemmälle sairauksien tulkinnan perusteisiin päästään, kun tarkastellaan *kiroihin* ja *vihoihin* sairautena rinnastettua *lemmettömyyttä*⁵⁰:

Vuonna 1664 Vaasan kaupunginvouti Antti Tuomaanpoika ilmiantoi porvari Hannu Hannunpoika Snabbin, koska tämä oli annetuista asetuksista ja kielloista huolimatta majoittanut taloonsa Kerttu Erkintytär -nimisen irtolaisnaisen. Lisäksi Hannun vaimo Malin Jaakontytär ja tytär Riitta olivat turvautuneet Kertun apuun, jotta Riitalle saataisiin heidän edeltä valitsemansa mies.

Käsite 'lempi' oli hyvin läheistä sukua "naimaonnelle" sekä fyysiselle viehätysvoimalle ja seksuaaliselle puoleensavetävyydelle. Se oli vain naisten hallussa ja liittyi nimenomaan avioitumista edeltäviin vuosiin ja seksuaalielämän alkuvaiheisiin. Lemmettömyys taas tarkoitti käytännössä sitä, että sulhasehdokkaita ei löytynyt ja tyttö torjuttiin nuorten yhdessäolotilaisuuksissa. Läntisen perinteen piirissä vikaa parannettiin yrittämällä saada miehen kiinnostus heittää. ⁵¹ Kerttu Erkintyttären menetelmistä ei kerrota, mutta tapauksessa mainitaan, että perhe oli katsonut sopivan aviomiehen etukäteen, joten tapaus asettuu läntisen perinteen piiriin. Keinot olivat monet. Esimerkiksi Kokemäellä eräs tyttö oli ottanut yhdeksän hiustaan ja pitänyt niitä kirkossa kolmena peräkkäisenä pyhäpäivänä vasemman käsivartensa alla. Sitten hän oli liottanut niitä kolme yötä paloviinassa, kuljettanut viinaa kolme kertaa vasemman reitensä ympäri ja lopuksi antanut sen "valitun" miehen juotavaksi. Usein kohteelle annettavaan juomaan tai ruokaan sekoitettiin kuukautisvuodossa tullutta verta ja karvoja "salaisesta tavarasta". ⁵²

Itäisessä perinteessä lemmettömyyttä parannettiin ns. lemmentykytyksellä, josta tunnetaan joitakin yksittäisiä tapauksia läntisen perinteen piiristäkin. Kylvetyksen tarkoituksena oli lisätä nuoren

naisen vähäistä lempeä. Hänen lemmettömyytensä vertautui tautiopin muihin vihoihin ja kiroihin. Toisin sanoen se saattoi olla varomattomuuden seurausta (tyttö ei ollut ristinyt jalkojaan uunin pankolla istuessaan, jolloin tulen väki oli päässyt vaikuttamaan) tai kysymys saattoi olla pahojen ihmisten (eli kateiden) aiheuttamasta vaivasta. Kylvetykseen liittyi pitkiä ja monivaiheisia kalevalamittaisia loitsuja, joiden aiheet liittyivät läheisesti paitsi lyyriseen kansanrunouteen ja häärinouteen, myös eri sairauksien parantamisloitsuihin. Lemmenkylvetys kuului siis hyvin selvästi kansanlääkinnän ja erityisesti kansanomaisen psykiatrian piiriin.⁵³

Lemmetömyys muuttui kriisiksi silloin kun tyttö alkoi lähestyä vanhanpiian ikäkynnystä. Naimattoman naisen sosiaalinen status jäi matalaksi avioliittoa ja äitiyttä ihannoivassa yhteisössä. Lisäksi tulivat vielä torjunnan osoituksina kiusoittelu ja konkreettinen pilkka. Eikä kysymys ollut pelkästään yksilön kriisistä, epäonnistumisesta tai häpeästä, vaan asia koski myös laajempia ihmiskokonaisuuksia — ensisijassa perhettä ja sukua, viimekädessä koko yhteisöä. Lemmetömyys ei ollut luonteen sairaus eikä sillä ollut välttämättä paljoa tekemistä ruumiinkaan kanssa, vaan se oli yhteiskunnallisen persoonallisuuden sairaus. Lemmetömyydessä oli kysymys sosiaalisen hyväksynnän menettämisestä ja lemmentöloitsuissa taas sen takaisin saamisesta. Se ei tarkoittanut hedonismia, vaan itsensä tiedostamista yhteiskunnallisten/yhteisöllisten suhteiden verkostossa.⁵⁴ Koska asia oli näin merkittävä, on ymmärrettävää, että Snabbin perhe antoi Kertulle runsaan palkkion.

Yhteisöllisten suhteiden verkostossa tapahtunutta sairauden tulkitsemista havainnollistaa esimerkiksi vuonna 1646 Sundissa, Ahvenanmaalla sattunut tapaus:

Karin Nordanbergistä valitti, että Michel Jössebolesta oli rukouspäivän jumalanpalveluksessa lyönyt häntä hansikkaalla päähän. Karinista oli tuntunut siltä kuin häntä olisi viilletty veitsellä eikä hän ollut vielääkään toipunut

pääkivustaan. Michel puolustautui kertomalla, että Karin oli messun aikana rukousta luettaessa koko ajan supattanut ja puhunut vahtimestarin vaimon kanssa niin kovaa, että kaikki lähellä istuneet olivat sen kuulleet. Lopulta Michel oli noussut omasta penkistään, läpsäyttänyt kevyesti Karinia päähän kesähansikkaalla ja pyytänyt molempia vaikenemaan.⁵⁵

Kevyenkin lyönnin katsottiin johtavan suuriin kipuihin jos sitä pidettiin epäoikeutettuna. Viimekädessä yhteisö kuitenkin päätti oli-ko se ollut oikeutettu vai ei. Karin oli toistuvasti puhunut kirkossa, mikä ei ollut sallittua. Hän oli ottanut luvatta sen penkkipaikan, jolla hän istui. Ihmisten mielestä Karin ei myöskään osannut olla tarpeeksi kiitollinen hyväntekijöilleen, joiden almuilla hän eli, vaan haastoi jatkuvasti riitaa. Niinpä seurakunta katsoi, että Karin oli yleisen sopimattoman käyttäytymisensä vuoksi päänsärkynsä ansainnut, jos sitä hänelle lyönneistä edes aiheutui. Nimismies nimittäin väitti hänen valittaneen pääkipuaan jo ennen kyseistä jumalanpalvelusta. Karin ei ansainnut myötätuntoa, koska hän oli tavallaan itse hankkinut vaivansa.⁵⁶ Samalla tavalla epilepsiaa ja kuppaa sairastaneen Marketta Henrikintyttären tapauksessa sairauksien tulkitseminen ei perustunut yksinomaan sukupuolitaudin tarttuvuuteen eikä leväperäiseen seksielämään, vaan Marketan elämäntapaan kokonaisuudessaan. Häntä syytettiin mm. kevytmielisyydestä, juoppoudesta, kiroamisesta, tottelemattomuudesta ja vanhempien vastustuksesta, taikauskosta ja jumalanpalveluksen laiminlyönneistä, äitinsä ja sisarensa tappoyrityksistä sekä hukuttautumisyrytyksestä⁵⁷. Näissäkin esimerkkitapauksissa sairauden tulkinta oli selvästi personalistisen etiologian mukainen, mutta tällä kertaa ei ollut kysymys yksilöön kohdistuvasta aggressiosta (kuten esimerkiksi noituusjutuissa), vaan rangaistuksesta, jolla oli hyvin vahva yhteys siihen, mitä sairastunut oli ja mitä hän oli tehnyt.

Kantajien ja todistajien tulkinta muodostui siis hyvin monenlaisista aineksista. Toisaalta siihen vaikuttivat erilaiset kulttuuriset stereotypiat.

Toisaalta siinä taas linkittyivät erilaiset henkilöön liittyvät tarinat monien vuosienkin takaa. Todistukset rakentuivat narraatioiksi, joita luonnehtii suunnaton joustavuus ja sairauden syiden epälineaarinen ymmärtäminen. Hiukan toisin sanottuna: tulkinta oli tapauskohtaista, sidoksissa henkilöihin, olosuhteisiin ja käyttäytymistä sekä ihmisten välisiä suhteita määrittäviin normi- ja moraalikoodeihin — ei niinkään sairauden luonteeseen, keston tai oireisiin. Sairauksien tulkinta seurasi hyvin tiukasti personalistista etiologiaa, joka puolestaan oli sidoksissa maailmankuvaan ja yhteisön koossapysymistä koskeviin käsityksiin.

Uuden ajan alun ihminen pystyi esimerkiksi tutkimaan luontoa tai tarkastelemaan sairauksien oireita kriittisesti ja analyttisesti. Silti hänen maailmankuvansa oli maaginen. Selittämisessä ja syy-suhteiden punnitsemisessä, mikä oli keskeistä sairauksien parantamisessakin, vastauksia etsittiin yksilön ja kernaasti koko ”inhimillisen” maailman ulkopuolelta. Supranormaalit (niin ihmisen sisäiset kuin ulkopuoliset) voimat olivat osa jokapäiväistä elämää ja niiden vaikutus täytyi ottaa kaikkialla huomioon. Toisaalta menneisyyden ihmisten ajattelua leimasi erikoistumattomuus ja holistisuus. Hän ei erottanut omia aikaansaannoksiaan, itseään ja maagista selittäjää toisistaan. Ihminen oli osa kaikkea. Yksityiskohtia tarkasteltiin siis aina suurempien kokonaisuuden kautta eikä irrallisia yksityiskohtia ollut. Myös yksilö muotoutui ja hänet hahmotettiin ensisijassa yhteisön kautta — siis sosiaalisena olentona.⁵⁸ Tätä kautta sosiaalinen ulottuvuus oli hallitseva myös sairauden alkuperän ja siihen liittyvien syy-yhteyksien hahmottamisen kannalta. Menneisyyden ihmiset eivät erottaneet fyysistä sairautta (esimerkiksi kuppa) yhteiskunnallisen persoonallisuuden sairaudesta (esimerkiksi lemmettömyys), vaan molemmat kietoutuivat toisiinsa erottamattomasti. Epänormaali ja sairas määräytyivät yhteisössä vallitsevan järjestyksen, ns. normaalin mukaan. Sairaus rikkoi järjestyksen, särki harmonian.

Riitit⁵⁹ ja haavoittuvaisuus

Sairauksien kannalta riiteillä oli kaksinainen merkitys. Yhtäältä ne aiheuttivat olosuhteita, joissa ihminen oli poikkeuksellisen altis sairauksille. Toisaalta ne auttoivat ihmisiä suojautumaan sairauksilta ja parantamistilanteessa riitti palautti ihmisen jälleen ehjäksi.

Vaasan kaupunginkirjuri Juho Hannunpojan ja Kirsti Kaarlontyttären häiden aattona kauppiaat Hannu Tuurenpoika ja Erik Jönsinpoika Angerman olivat nähneet, kuinka Marketta Punasuomalainen oli tehnyt noituuksiaan Kirstin isän pihatuvan porstuansillan alla. Hääpäivänä sulhasella olikin ollut kipuja, ikään kuin hänen sydämesään olisi ollut kylmä kivi. Kipu oli vaivannut häntä niin, ettei hän ollut halunnut edes vaimonsa kanssa sänkyyn. Häiden jälkeen hän oli sairastellut pitkin vuotta.⁶⁰

Etelä-Pohjanmaalla häätalona toimi yleensä morsiamen koti, kuten näyttää olleen laita myös Juho Hannunpojan häissä. Häävieraiden lailla myös hääpari majoitettiin riiheen tai johonkin muuhun ulkorakennukseen. Ilmeisesti hääparin yöpymispaikka oli jo etukäteen selvillä, koska Marketta osasi käydä loitsimassa oikean rakennuksen edessä.⁶¹

Häät muodostivat keskeisen siirtymäriitin, jossa vihittävä pari siirtyi monessa mielessä kokonaan uuteen statukseen. Heistä tuli naimisissa olevia ihmisiä ja sen myötä myös sosiaalisesti täysivaltaisia itsenäisiä aikuisia. Se merkitsi uusia rooleja (esimerkiksi isännän ja emännän, isän ja äidin, aviomiehen ja aviovaimon), joiden vaatimukseen täytyi kyetä vastaamaan. Häät merkitsivät myös siirtymistä toiseen sukuun tai perheeseen riippuen siitä kumman vanhempien luona asuttiin. Samalla se merkitsi liikkumista kohden tulevaa sosiaalista ryhmää (esimerkiksi kauppiaskuntaa). Tätä riitin vaihetta kutsutaan marginaali- tai liminaalitulaksi eli vaiheeksi, jossa vihittävät on jo irrotettu aikaisemmasta vakiintuneesta yhteisöllisestä

asemasta, mutta ei vielä siirretty seuraavaan. He ovat ikään kuin irti yhteisöstään ja valmistautuvat vastaamaan uuden elämäntilanteen tuomiin vaatimuksiin. Paluu arkielämään merkitsi uuden aseman vahvistamista tiettyjen symboleiden ja toimenpiteiden avulla.⁶²

Koska hääpari oli poikkeuksellisessa tilassa, heidän käyttäytymistään ohjasivat monet erilaiset säännöt, joilla kateellisten ihmisten mahdolliset pahat toiveet saatiin torjuttua. Hääparin oli seisottava alttarilla lähekkäin niin ettei pappi näkynyt parin välistä tai niin, että molempien jalat olivat samalla lankulla. Näin piru ei päässyt väliin eivätkä *kateensilmät* voineet katsoa parin välistä ja siten riitaannuttaa. Häihin ei yleensä myöskään kutsuttu sellaisia ihmisiä, joiden kanssa oltiin riidoissa. Vaara-aika jatkui vielä vihkimisen jälkeen, jolloin hääparin tuli edelleen istua lähellä toisiaan. Tärkeässä tilanteessa tehtyjen tekojen katsottiin jatkuvan tulevaisuudessa. Siksi morsiamen ja sulhasen täytyi olla terveitä, sillä muuten oli olemassa vaara, että pappi vihki kiinni sairauteen. Samasta syystä Marketan suorittaman noitumisen katsottiin vaikuttavan koko tulevaan elämään. Se uhanalaisti huoneentaulujen määrittämän ja kaikki säädyt läpäisevän yhteisön ja yhteiskunnan perusyksikön — perhekunnan (*hushåll, Johan Hanssons folk*)⁶³. Marketta oli uhannut sitä jo kerran aikaisemmin kun Juho ja Kirsti olivat vielä seurustelleet. "*Tiedän erään, joka osaa noitua asioita niin, että sinä et saa miestä,*" hän oli sanonut.⁶⁴ Häihin puuttumalla hän oli tuhonnut perhekunnan turvallisen perustan: siirtymä ei ollut tapahtunut kunnolla ja siksi perhe olisi jatkuvasti normaalia haavoittuvampi ja alttiimpi esimerkiksi noituuden uhalle. Kun Juho myöhemmin toimi Kristiinankaupungin pormestarina, hänen perhekuntansa näyttää olleen noitien toistuvien hyökkäysten kohde. Juho oli sairastunut useita kertoja ja kärsinyt verensyöksyistä sekä kovista kivuista ympäri ruumista. Kirsti oli kärsinyt pahoista kurkkuvaivoista ja heidän kaksi poikaansa olivat menehtyneet nopeasti eriskummallisissa olosuhteissa.⁶⁵

Juhon ja Kirstin tapaus viittaa siihen, että noituus sai mahdollisuutensa kun suojaus eli maagiset vastakeinot jäivät tekemättä tai

kun ne jostakin syystä pettivät. Samanlaisia poikkeustiloja, joissa ihmisten oli oltava erityisen tarkkoja, olivat elämänkierron riitit (esimerkiksi kaste, hautajaiset) ja vuotuiskierron riitit (esimerkiksi pääsiäinen) sekä naisilla raskaus- ja menstuaatioaika. Tilanne oli pohjimmiltaan samanlainen myös luonnollisten sairauksien tai yli-luonnollisten olentojen aiheuttamien sairauksien kohdalla. Esimerkiksi säikähdyksen hetkellä suojaus, jolloin sairaus sai tilaisuutensa. Sairastuminen, olipa sitten kysymys noituudesta tai sairaudesta yleensä, edellytti aina poikkeavaa haavoittuvaisuutta.

Parantaminen ja luottamus

Kun parantamista ajatellaan riittinä, sairaan ja hänen läheistensä on uskottava parantajaan, koska ilman luottamusta parantaminen ei ole mahdollista. Luottamus syntyy esimerkiksi niin, että potilas valitsee oman harkintansa, lähipiirinsä ja yhteisönsä tarjoamista mahdollisista vaihtoehdoista sen parantajan, jonka hän uskoo kykenevän parantamaan hänen sairautensa.

Vaasan kirkkoherra Pauli Bohmin leski Klaara Yrjöntyttä oli ollut jo pitkään riidoissa piikansa Riitta Matintyttären kanssa ja pian heidän edellisen yhteenottonsa jälkeen hän oli saanut silmänsairauden. Hän arveli sitä Riitan noitumaksi. Eräänä yönä leski lähetti piikansa Maria Pentintyttären ja smedsbyläisen Malin Pentintyttären hakemaan Kyröstä Heikki Jaakonpoika Savolainen -nimellä tunnettua, jo aiemmin taikuudesta tuomittua, parantajaa. Aluksi Savolainen kieltäytyi, mutta lupasi pyytää Jumalaa parantamaan lesken. Lopulta Heikki suostui tulemaan ja vahvasti vesimaljasta katsomalla, että leski oli noiduttu. Seuraavaksi Klaara kääntyi tunnetun ja aikaisemmin taikuudesta tuomitun parantajan Valpuri Pietarintytär Kokkoisen puoleen,

joka pyrki parantamaan siirtämällä sairauden leskestä leipään.⁶⁶

Parantajan täytyy pystyä vastaamaan siihen, miten ja millaisessa ympäristössä sekä mistä lähtökohdista "oikean" parantajan ajateltiin toimivan. Yhteisö ja sen jäsenet siis muodostivat käsityksensä sopivista tai sopimattomista, oikeista tai vääristä parannusmenetelmistä, jotka olivat tästä syystä alttiita variaatioille.⁶⁷ Tosin yhteisön ja sen yksittäisten jäsenten käsitykset eivät aina välttämättä käyneet yksiin, kuten kirkkoherran lesken tapaus osoittaa. Leski turvautui sellaiseen parantajaan, johon luotti ja jonka hän arveli pystyvän parhaiten vastaamaan hänen tarkoituksiaan. Esivallan (eli piispan, jolle leski ilmiannettiin, ja asiaa käsitelleen Vaasan raastuvanoikeudenoikeuden) näkökulmasta kysymys oli kielletystä valinnasta. Ristiriita oli olemassa myös toisella tasolla: lesken parantaminen oli taikuutta, minkä yhteisön epävirallinen kontrolli olisi ehkä saattanut hyväksyä. Sairauden siirtäminen toiseen ihmiseen katsottiin kuitenkin kaikissa olosuhteissa kielletyksi noituudeksi.

Kansanparantajan ohella toinen vaihtoehto olisi ollut välskäri, jonka taitojen katsottiin rajoittuvan lähinnä luonnollisten sairauksien hoitoon.⁶⁸

Vuonna 1665 Vaasan raastuvanoikeudessa selvitettiin oli-ko porvari Pietari Tuomaanpoika kuollut noituuteen. Välskäri Henrik Eggers katsoi, että kysymys oli huonosti hoidetusta haavasta lähteneestä kuoliosta (kalfyra). Kun hänet oli kutsuttu apuun, Pietarin selkä oli ollut aivan tumman sininen ja rinnassa oli ollut tumma läikkä. Kuolion ollessa näin pitkällä, Eggers ei ollut enää voinut auttaa Pietaria. Sen sijaan ruumiin tarkastaneet "luotettavat miehet" tulivat toisiin tuloksiin. He totesivat, että kuolleen kädet ja oikea käsivarsi olivat sinertävän ruskeat ja näyttivät pahalta. Koska jäljet olivat suunnilleen samoilla kohdilla,

*mihin Pietari oli lyönyt noitujaksi epäiltyä Kerttu Niilon-
tytärtä, he päätyivät tulkinnassaan noituuden kannalle.⁶⁹*

Tapauksessa voi nähdä personalistisen ja naturalistisen etiologian törmäämisen toisiinsa. Oikeudella oli suuria vaikeuksia päättää kumpaa mallia se seuraisi. Lopulta se antoi yhteisön päättää ja tapaus alistettiin valamenettelyyn. Yhteisö ei uskaltanut asettua Kertun puolelle, mikä kertoo myös epäluottamuksesta Eggersin esittämää tulkintaa kohtaa. Tapauksen merkitystä ei pidä kuitenkaan liioitella. Useissa muissa tapauksissa näkyy viitteitä siitä, että väliskäreiden apuun turvaututtiin sairauden alkuvaiheissa ja muita keinoja etsittiin vasta myöhemmin, koska etenkin personalistisen etiologian puitteissa oli vaikea hyväksyä parantumaton sairautta. Sairautta koskevien erilaisten tulkintojen arvottaminen oli tapauskohtaista, koska kaikki tilanteet, joissa samaa tautia parannettiin olivat toisiinsa verrattuna tavallaan uniikkeja. Sairaus sai aina erilaisen sosiaalisen prosessin, johon vaikuttivat osallistujat (potilas, parantaja, tapauksen vaikutuspiiriin joutunut yhteisö) sekä heidän käsityksensä sairaudesta, sen parantamisesta ja yleensäkin tilanteen vakavuudesta.⁷⁰ Eggersin tulkinta hylättiin siis siksi, että tässä nimenomaisessa tapauksessa se ei vastannut ihmisten käsitystä sairauden luonteesta. Eikä Eggers itsekään ollut tässä suhteessa toisia ”valistuneempi”, sillä mikään ei viittaa siihen etteikö hän olisi jonkin toisen tapauksen yhteydessä saattanut kannattaa noituustulkintaa.

Sairaalla oli siis periaatteessa useita samanarvoisia tulkinta- ja parantajavaihtoehtoja, joista hän saattoi valita. Selitysten samanarvoisuus saattoi kuitenkin joissain tilanteissa johtaa umpikujaan, jolloin luottamus kaikkia vaihtoehtoja kohtaan rapautui pois. Potilaat jäivät tavallaan yksin vaivojensa kanssa ja syntyneen epävarmuuden aiheuttama paine vain pahensi heidän sairauksiaan. Syntyi eräänlainen toisiaan syyttävien parantajien kilpailu:

*Vaasalaisen Matti Martinpojan perheen sairastaessa 1657
apua ja syyllisiä etsittiin monelta taholta. Ensimmäinen*

epäilty oli Marketta Pietarintytär Parkoinen, joka oli yrittänyt parantaa raskaana olevaa perheen emäntää Kirsti Rolofintytärtä lämpimällä oluella ja pesemällä hänet vedellä, johon oli liuottanut noitapussistaan kolme suolaraetta. Pian tämän jälkeen Kirsti oli synnyttänyt neljä sammakon näköistä olentoa, joiden alkuperää Parkoinen ei osannut selittää. Kyröstä paikalle kutsuttu Heikki Jaakonpoika Pohjalainen oli vahvistanut Parkoista kohtaan tunnetut epäilyt katsomalla vesimaljasta, kuka oli noitunut Kirstin. Lisäksi Klaara Yrjöntyttä oli kuullut, kuinka Parkoinen oli kironnut Kirstiä ja Klaara oli myöskin ajanut Parkoisen noitumat sammakot ulos Kirstin sisältä paloviinalla, johon oli sekoitettu suolaa. Kun Parkoinen lopulta myönsi syyllisyytensä, hän syytti samalla Marketta Ristontytär Puna-suomalaista Matin sairauksien noitumisesta. Puna-suomalainen oli tullut alkuvuodesta 1657 pyytämään vapautusta kaupungin valvonnasta (stadzwacht) ja asettanut kätensä sängyssä makoilevan Matin rinnan päälle. Matti ei ollut antanut vapautusta ja siitä lähtien hänellä oli ollut rintakipuja. Matti oli pääsiäisen aikoihin mennyt Puna-suomalaisen luo ja pyytänyt tätä parantamaan hänet. Puna-suomalainen antoi neuvoja, joiden noudattamisen jälkeen Matin vointi vain huonontui. Lisäksi Parkoinen väitti, että Matin oma äiti Dordi Maununtytär oli auttanut Puna-suomalaista Matin noitumisessa. Äiti olikin ollut riidoissa poikansa ja miniänsä kanssa ja kironnut heitä. Pian tämän jälkeen Matti oli sairastunut. Tilannetta sekoitti entisestään se, että Kyrön käräjillä Heikki Pohjalainen ei enää syyttänytäkään sammakoista Parkoista, vaan Puna-suomalaista.⁷¹

Tapaus havainnollistaa erästä parantajaan liittynyttä uskomusta. Katsottiin, että hänessä yhdistyi kyky vahingoittaa ja tehdä hyvää maagisin keinoin. Toisin sanoen, jos parantaja osasi parantaa sairauden, hänellä oli myös kyky lähettää se. Esimerkiksi Vaasan kirk-

koherran leskeä parantaneen Valpuri Kokkoisen uskottiin yleisesti ”voivan parantaa ne, jotka hän oli tehnyt sairaiksi”.⁷² Kysymys ei ollut vastakkaisten voimien yhdistymisestä samassa ihmisessä, vaan parantajan väen⁷³ eri puolista. Jos parantaja epäonnistui toistuvasti, alettiin epäillä, että hän itseasiassa olikin sairauden aiheuttanut paha ihminen. Tätä uskomusta vasten epäiltyjen omat selitykset kokivat helposti tappion.⁷⁴ Matti Martinpojan perheen kaoottisessa ja paniikinomaisessa tapauksessa parantajat etsivät syytä toisistaan, mikä saattaa kuvastaa vilpítőntä yritystä selittää sairauden aiheuttaja perheen kulloistenkin epäilysten pohjalta. Toisaalta kysymys saattoi olla halusta löytää syntipukki, jonka niskaan kumota itseen kohdistuneet epäilyt. Joka tapauksessa joustavat tulkintamallit ja moniääninen tulkinta aiheuttivat sen, että ihmisten oli hyvin vaikea hyväksyä parantumattomien sairauksien olemassaoloa. Koska lopullista varmuutta ei ollut olemassa, sairauden syitä ja selityksiä voitiin etsiä loputtomasti. Samalla sairauden ja syyllisyyden, luonnollisen ja yliluonnollisen sekä ruumiin ja hengen päällekkäisyys vahvistui.⁷⁵

Etenkin parantamisesta puhuttaessa unohtuu helposti, että riittejä ei käytetty pelkästään eikä ensisijaisesti kriisitilanteissa eikä niiden odotettu vaikuttavan suoraan. Laajasti katsottuna ne leikkasivat osiin, vetivät rajalinjoja ja hahmottelivat järjestystä, kehystä ja sosiaalisuutta muodostamatta mitään muuta merkitystä kuin sen, mikä on sisäistä itse osinjakamiselle ja siinä yhteenketjuuntuvalle järjestykselle. Riitin symbolinen instituutio oli rituaaliksi kutsuttujen ulossulkemisten järjestelmä.⁷⁶ Sairauskäsitysten ja tulkintojen kannalta merkittävä rajanveto tapahtui ruumiin sisäisen ja sen ulkopuolisen välillä.

Väki, riitti ja kriisi

Marketta Ristontytär Punasuomalainen tuli eräänä pääsiäispäivän iltana Vaasan kaupunginkirjuri Juho Hannunpojan taloon ja pyysi olutkannullista. Kohta

Marketan jäljessä sisään tullut talonisäntä kielsi antamasta mitään, koska Marketta oli jo päässään. Juho veti vaimonsa kauemmas ja otti samalla kiinni Marketan käsivarresta taluttaakseen hänet ulos. Syntyi käsikähmää ja suukopua, joiden päätteeksi paikalle kutsuttu kaupunginpalvelija kantoi sadattelevan Marketan pois. "Sinä Perkelen Jäsen. Tämän sinun pitää karwahasti maxaman," Marketta huusi. Pian tämän jälkeen Juhon raskaana ollut vaimo Kirsti Kaarlontytär sairastui "epäluonnolliseen rintakipuun". Pari päivää synnytyksen jälkeen Kirstistä tuli ulos kaksi oliota, joiden iho oli kovaa kuin kivi. Kirsti oli maannut vuoteessaan kuin kuollut eikä kukaan ollut uskonut hänen siitä enää selviävän. Vanhempiansa suruksi vastasyntynyt ei ollut nähnyt tervettä päivää. Lapsen molempien silmien eteen oli kasvanut kalvo, joka oli kuitenkin saatu pois rukousten ja silmäveden voimalla. Juho itse oli sairastunut Tukholman matkallaan. Hän oli kääntynyt erään tukholmalaisen vaimon puoleen, joka oli todennut hänet noidutuksi. Hänen neuvojensa mukaan apteekista hankittu lääke paransi Juhon.⁷⁷

Juho pyrki toiminnallaan suojelemaan vaimoaan Marketalta vetämällä häntä loitommalle ja yrittämällä häätää tunkeilijan. Taustalla oli tietysti aikaisemmin saadut huonot kokemukset, mutta toisaalta Kirsti oli kahdessa mielessä normaalia alttiimpi kirouksille. Ensinnäkin oli pääsiäisaika, joka, kuten kaikki muutkin vuotuiskierron pyhät ajat, oli samanlainen poikkeusaika kuin elämänsä kierron siirtymäriitit.

Toiseksi Kirsti oli raskaana ja odotusaika koettiin niin ikään alttiusaikana, liminaalitulana, joka alkoi siitä kun lapsi liikahti äidin sisällä ja päättyi äidin osalta kirkottamiseen⁷⁸. Uhkaavat vaarat täytyi ottaa huomioon joka käänteessä ja siksi monet erikoisohjeet ja -ruokavaliot säätelivät odottavien äitien elämää. Toisaalta äidin tuli välttää myös mielenjärkytyksiä ja voimakkaita tunnekuohuja

raskautensa aikana. Lapsi koettiin turvattomaksi etenkin sen jälkeen kun hänen ja äidin välinen yhteys oli synnytyksen jälkeen katkenut. Äidit tunsivat itsensä kyvyttömiksi suojaamaan lasta näinä ensimmäisinä kuukausina, joiden aikana vastasyntyneen mahdollisuudet sairastua tai kuolla olivat suurimmillaan. Tämä lääketieteellinen tosiasia selitettiin sillä, että vastasyntynyt oli tyhjä taulu, persoonaa vailla oleva hengen, elämän ja ruumiin yhteenliittymä. Hän ei ollut vielä varsinaisesti yhteisön eikä seurakunnan jäsen. Vaaraperiodin päätepineinä pidettiin lapsen ensimmäisen hampaan puhkeamista ja kastetta.⁷⁹

Usko raskaana olevan tai kirkottamista odottavan äidin poikkeuksellisesta alttiudesta noituudelle perustui käsitykseen ihmisruumiista astiana tai säiliönä, jonka rajat olivat suhteellisen suljetut. Miehestä poiketen nainen kuitenkin miellettiin rikkinäiseksi astiaksi, jossa oli tietyissä tilanteissa avautuva aukko. Menstruaation ohella synnytys rikkoi näkyvimmin ihmisen ruumis-säiliön rajat. Tässä piili myös naisen poikkeuksellinen voima mieheen nähden. Kaikissa maailman olennoissa uskottiin olevan voimalatausta, *väkeä*, joskin toiset olivat selvästi toisia väkevempiä. Naisen väki liittyi hedelmällisyyteen ja sitä käytettiin karjan ja lasten suojaamiseen. Toisaalta tämän voiman katsottiin olevan joissakin olosuhteissa vahingoittavaa ja sitä selvästi pelättiin. Tämä kaksikulotteisuus oli periaatteessa kaikissa naisissa ja se kuvastuu myös kristillisessä aineksessa: hyvä äiti Maria antoi elämän, paha äiti Eeva kuoleman.⁸⁰

Kansanomaisen uskon mukaan naisen silmä ja suu vastaavat hänen 'alempaa' suutaan ja silmäänsä. Näin katseella ja puheella voidaan koskettaa ja siirtää voima (joko hyvässä tai pahassa) oliosta toiseen.⁸¹ Tähän perustui esimerkiksi Marketta Punasuomalaisen voima parantaa sanalla. Hänen kykynsä vahingoittaa tuli tämän voiman käyttämisestä oman kotitalouden ulkopuolella, minkä katsottiin olevan epäsuotavaa.⁸² Toisaalta Marketan katsottiin olevan täynnä vihaa ja kateutta, mikä teki hänestä samanlaisen kummajaisen kuin esimerkiksi naiset, joiden tunne-elämä oli taantunut tai jotka eivät tahtoneet äideiksi. Leimaantuminen siirsi Marketan vä-

hitellen kaiken taloudellisen ja sosiaalisen vuorovaikutuksen marginaaliin, mikä lisäsi hänen kielteisiä tunteitaan. Kun ihmisen tunteet täyttyivät kateudesta tai vihasta, lähimmäisten uskottiin olevan vaarassa. Silloin noituus saattoi tulla kysymykseen sairauksien tai vastoinkäymisten selittäjänä.⁸³

Uuden ajan alussa sosiaaliset, fyysiset ja psyykkiset kokemukset miellettiin siis nykyisestä poikkeavalla tavalla kokonaisuudeksi. Sairauksien ei välttämättä katsottu johtuvan orgaanisista puutoksista tai vahingoista, vaan sosiaalisista shokeista tai toisiin kohdistuvasta peitetystäkin vihasta. Ruumiillisuus käsitettiin esianatomisesti. Ruumiin ulkopuolisen ja sisäisen, yksilöllisen ja sosiaalisen, emotionaalisen ja fyysisen välisiä rajoja ei pidetty lujina tai yhtenäisinä, vaan liukuvina ja läpäisevinä. Eikä tämä koskenut vain naisia, vaan myös miehiä. Tästä syystä ihmiset uskoivat, että järkytykset, raivo, viha ja muut voimakkaat mielenliikutukset aiheuttivat sairauksia ja kipuja.⁸⁴

Ruumiin rajojen epävakaus näkyy myös muiden sairauksien selityksissä — esimerkiksi *otannaisesta* puhuttaessa. Eräs Karstulasta kotoisin oleva mies oli hukannut hevosensa ja säikähtänyt, jolloin sairaus oli päässyt livahtamaan hänen sisäänsä. Vanhan, ympäri Skandinaviaa tunnetun, uskomuksen mukaan ihmisen sielu (*håg*) saattoi poistua ruumiista esimerkiksi nukkuessa. Jos poistuminen jäi pidempi aikaiseksi, oli seurauksena vakava sairaus. Lopullinen poistuminen johti ihmisen kuolemaan. Sielu saattoi livahattaa ruumiista myös säikähdyn seurauksena. Samalla tavalla katsottiin kuolleen sielun, jonkun maanalisen tai paholaisen pystyvän tunkeutumaan ruumiiseen.⁸⁵

Pietari Tuomaanpoika kertoi Vaasan raastuvanoikeudelle, että Henrik hatuntekijän vaimo Kerttu Niilontytär oli kironnut häntä ja hänen väkeään. Kerttu myönsi niin tehneensä, koska Pietari oli lyönyt häntä. Pietari vastasi sovittaneensa jo sakoilla tekonsa. Kun Pietari kaksi kuukautta myöhemmin kuoli ja syytti vielä kuolinvuoteellaan

Kerttua, raastuvanoikeus aloitti tutkimukset. Ruumiin tarkastaneet "luotettavat miehet" tulivat toisiin tuloksiin. He totesivat, että kuolleen kädet ja oikea käsivarsi olivat sinertävän ruskeat ja näyttivät pahalta. Kun oikeus tiedusteli, minne Pietari oli lyönyt noitumisesta epäiltyä Kerttu Niilontytärtä, tämä vastasi, että olkapäähän, käteen ja käsi-varteen. Kertun tarkastanut kaupunginpalvelija sanoi kuitenkin löytäneensä mustelman vain olkapäästä. Huhujen mukaan Kerttu oli sovinnon teon jälkeenkin sanonut, että "Pietari Tuomaanpoika tulisi kärsimään yhtä kauan kuin hän". Kerttu vastasi sanoneensa, että lyönnit olivat aiheuttaneet hänelle kovasti kipua. Hän ei ollut kironnut ketään, mutta toisaalta hän oli kyllä pyytänyt Jumalaa kostamaan lyönnit Pietarille.⁸⁶

Noiduttuja sairauksia koskevissa käsityksissä usko sanan voimaan sitoi sairastumisen tiukasti sairastuneen sosiaaliseen tilanteeseen sairastumishetkellä. Tästä lähtevä päättelyketju oli hyvin looginen. Pietari oli lyönyt, Kerttu kironnut. Ensin kirous/sairaus oli osunut Pietarin koiraan, mutta siirtynyt koiran toipuessa isäntään itseensä. Oireilu alkoi kohta kiroamisen jälkeen ja tummien läikkien sattuminen lyömistä vastaaville paikoille vahvasti epäilyjä entisestään. Kaiken ytimessä oli siis viha, tyytymättömyys sovintoon ja usko sanan mahtiin. Sanan voimalla onkin aina ollut keskeinen merkitys suomalaisessa kansanuskossa. Sanoihin on aikojen kuluessa kiteytynyt kansan ymmärrys, tieto ja usko. Ne muodostivat tärkeimmän perinnön, minkä ihminen pystyi antamaan. Olennaista oli sanojen välittäminen tutussa, perityssä muodossa eteenpäin ja niiden oikea osaaminen tarjosi ratkaisun kaikkiin yhteisöä ja yksilöä uhkaaviin kriiseihin. Sanoilla hallittiin elämää ja ympäristöä. Niiden voimalla parannettiin sairauksia, synnyttiin ja kuoltiin. Näin oli siksi, että sanoissa uskottiin olevan niiden kuvaaman kohteen *väkeä*, joka tuli läsnäolevaksi, kun sana sanottiin.⁸⁷

Koska ruumiin rajat miellettiin epämääräisiksi ja liukuviksi, sanat ja niiden sanojat väkeviksi, kirous saattoi viedä terveyden ja jopa tappa. Usko noituuden tai vastataikuuden voimaan saattoi aiheuttaa niin voimakkaan pelon, että ruumiin toiminnot romahtivat ja ihminen kuoli. Emotionaalisten tunnetilojen vaikutus immuunijärjestelmään on tässä suhteessa hyvin suuri. Psykosomaattisesta oireistosta kertovat myös esimerkiksi äkilliset kiputilat ennen oikeudessa tapahtunutta todistuksen antamista tai heti kiroamisen jälkeen.⁸⁸

Loppiaisenä 1656 Vaasan kappalainen Jakob Vasenius saarnasi ankarasti noituutta vastaan ja moitti raatia siitä, ettei se puuttunut kaupungissa harjoitettavaan noituuteen. Jumalanpalveluksen jälkeen joukko raatimiehiä kysyi papilta, ketä hän tällä tarkoitti. Silloin Vasenius osoitti Simo Antinpoika Punasuomalaisen vaimoa. Jo samana iltana kaupunginpalvelija vei haasteet niin kappalaiselle kuin Punasuomalaiselle. Heti haasteen saatuaan Vasenius tunsi itsensä sairaaksi. Kahta päivää myöhemmin, juuri oikeudenkäynnin aattona, kappalainen oli Sundomin kylässä keräämässä papin saatavia. Astuessaan erään talon pihassa rekeen hän valitti mukana olleelle kirkkoherralle huonoa vointiaan, minkä arveli Punasuomalaisen aiheuttamaksi. Seuraavan talon pihalle ajettaessa kirkkoherra havaitsi hänet kuolleeksi. Ruumiin tarkastuksessa havaittiin hartiat kiertävä tumma raita ja rinnassa valkoinen, ikään kuin ammuksen, jälki.⁸⁹

Tapausta on helppo tulkita niin, että lähestyvistä oikeudenkäynnistä aiheutuneet paineet aiheuttivat Vaseniukselle sydänkohtauksen. Musta jälki oli puolestaan kuoleman jälkeinen lautuma, jonka reen reuna oli painanut hartioihin.⁹⁰ Toisaalta kappalaisen paineita lisäsivät myös sinänsä vähäiset tapahtumat, jotka hän tulkitsi noitu-

desta johtuviksi: hänen hevosensa oli pillastunut syyttä ja tuulenpuuska oli melkein vienyt hänet mukanaan. Lisäksi valkoinen jälki rinnassa kävi yksiin sen kanssa, mitä tiedettiin ns. noidanammuksesta. Kysymys oli tavallisesti ampumalla lähetetystä konkreettisesta esi-
neestä ja se tuntui äkillisenä, yhteen ruumiinosaan keskittyvänä
kipuna.⁹¹ Viimeisenä tekijänä tulkintaan vaikutti haastetta vieneen
kaupunginpalvelijan kertomus, kuinka Punasuomalainen oli sanon-
nut, että Vasenius ”*voi hyvinkin saada minut roviolle, mutta paho-
lainen tulee viemään hänet ennen kuin hän saa minut sinne*”.⁹² Epä-
ilysten vankan pohjan loivat tässäkin tapauksessa sairastuneen omat
tulkinat tuntemuksistaan.

Samantapainen tapaus löytyy esimerkiksi Kruunupyystä vuodel-
ta 1722, jolloin kruunun nimismies syytti Mats Mikaelinpoikaa erään
Lars Jakobinpojan kiroamisesta. Isonvihan aikana Mats oli ottanut
Larsin vaimoineen majoitukseen, mutta vannottanut etteivät nämä
paljastaisi hänen aarrekätköään. Viholliset olivat sen kuitenkin löy-
täneet ja Mats oli sanonut, että kätkön paljastaja tulee lopun elä-
määnsä kantamaan pirun merkkiä. Pian Jakobin vaimo olikin saa-
nut äkillisen sairauden, joka muuttui myöhemmin vasemman kä-
den kivuksi ja vei vaimon vuoteen omaksi. Samasta ilmiöstä lienee
ollut kysymys Käkisalmen läänissä 1640-luvulla, kun kirkkoherra
Terentieff manasi häiritseviä pahoja henkiä lampaaseen. Eräs
hengistä oli sanonut katsomassa olleelle Lasari Kuhnoiselle, että
hänen suustaan tuli pässin verta. Lasari sylkikin verta veljensä
rappusilla syömään mennessään.⁹³

*Vähstäkyröstä kutsuttu Valpuri Pietarintytär Kokkoinen
paransi Vaasan kirkkoherran lesken silmäsairautta luke-
malla Isä meidän rukouksen, uskontunnustuksen, Pitkän-
perjantain tekstin ja loitsun veteen, jolla hän oli valellut
lesken silmiä ja pessyt hänen päänsä. Lopuksi hän oli kul-
jettanut leipää kolme kertaa lesken pään ympäri ja sano-
nut: ”Isän, Pojan ja Pyhän Hengen nimeen minä sinut
parannan.” Sittemmin talon piika Maria Pentintytär oli*

vienyt leivän Riitta Matintytär -nimiselle piialle. "Tässä on sinulle tuoretta leipää, koska et saanut eilen," Maria oli sanonut, "syö pois, mutta älä anna muiden nähdä." Riitta oli kuitenkin tarjonnut sitä renki Reko Simonpojalle ja he molemmat olivat sairastuneet heti leipää syötyään. Rekon mukaan sairaus oli polttanut sisältä kuin tuli ja polte oli noussut ylös kurkkuun asti, niin että hän ei ollut kyennyt kunnolla syömään. Myöhemmin kipua oli tuntunut myös hartioissa.⁹⁴

Valpuri Kokkoinen asetti sanojensa mukaan henkensä vaaraan ryhtyessään siirtämään sairautta kirkkoherran leskestä, joka vastasi: "Sinä et ikinä tule sen vuoksi sairaaksi, eikä tätä myöskään tämän talon ulkopuolelle levitetä."⁹⁵ Toimituksen vaaranalaisuus tulee esille myös muissa taudin siirtoa koskevissa kertomuksissa. Esimerkiksi Elias Pulloinen "rautoi" itsensä suojaksi ottamalla tuppensa kaksine puukkoineen ja viemällä ne kolme kertaa jalkojensa, päänsä ja vyötäistensä ympäri. Myös Kurkijoen kirkkoherra Terentieff tunsii sairauden siirtämiseen liittyneet vaarat: jos niin tehtäisiin, jonkun täytyisi kuolla. Sairaana hartaiden pyyntöjen vuoksi hän oli kuitenkin suostunut siirtämään sairauden "johonkin sieluttomaan olentoon". Heti kohta tämän jälkeen hevonen oli kaatunut tallissa ja karhu oli lyönyt kaksi lehmää hengiltä.⁹⁶

Sairauden siirtäminen ruumiin ulkopuolelle ei ollut kovin harvinaista. Yleensä kohteena oli jokin sieluton olento tai esine. Toisaalta sairaus saatettiin karkottaa Pohjolaan, mikä ei tarkoittanut maantieteellistä pohjoista, vaan myyttistä paikkaa, vainajalaa tai tuonelaa, jossa yhdeksän sairautta ja vaivaa oli alunperin syntynyt.⁹⁷ Tällaista ruumiillisuuden ja sairauden ymmärtämistä valaisee esimerkki Fröjelsin pitäjältä Gotlannista vuodelta 1658. Eräs nainen oli yrittänyt siirtää horkkansa (*frossa*) raa'an silakan paloihin, jotka hän oli vienyt kotipitäjänsä ulkorajalle.⁹⁸ Rituaalin suorituspaikan valinta havainnollistaa, kuinka ihmisruumis ja oma elinalue (eli oma sosiaalinen yhteisö) asetettiin samaan symboliseen rinnastus-

suhteeseen toisiinsa nähden: ihmisruumiin rajat olivat symbolisessa suhteessa sekä fyysisiin että metafyysisiin rajoihin, joilla yhteisö määritteli itseään ja jotka se koki samalla maailmansa rajoina. Sellaisina niin ruumis kuin yhteisö olivat paitsi samalla tavalla haavoittuvaisia ja myös samalla tavalla suojattavissa yhteisiä uhkia vastaan.⁹⁹ Sairauden ja etenkin panentataudin muodostama uhkan suuruus oli suhteessa siihen, millainen asema uhrilla oli yhteisössä.

Sairauden tulkitseminen, kokeminen ja parantaminen

Kansanomaisesta terveys- ja sairauskäsityksistä saatu tieto on pirstaleista. Ne eivät ilmene selkeästi ilmaistuna järjestelminä, vaan pikemminkin hajanaisina tietoina ja käytänteinä, joiden keskinäinen suhde tuntuu olevan hämärän peitossa. Ihmiset esittivät käsityksiä koskevia lausuntoja tilannekohtaisesti, jolloin kysymys on pikemminkin tilanearvioista kuin käsityksiä tyhjentävästi kuvaavista selostuksista. Voidaan kuitenkin olettaa, että käsitysten takana on verrattain jäsentyneitä ajattelun rakenteita, joiden ymmärtämistä vaikeuttaa niiden toisenlaiset lähtökohdat.

Menneisyyden ihmisten terveys- ja sairauskäsitysten ytimessä oli yksi voima — *väki*. Se oli kaikissa olioissa ja olioluokissa, joskin toisilla se oli voimakkaampana kuin toisilla. Sairaudet olivat viimelläkädessä seurausta erilaisten väkien törmäyksestä, jossa heikommalla oleva (haavoittuvampi) hävisi ja sairastui. Vastaavasti väellä myös parannettiin. Voiman luonteeseen kuului, ettei se sopinut yhteen kaikkien muiden väkien kanssa ja jos ihminen tiesi olevansa poikkeuksellisen haavoittuvainen hänen tuli välttää sellaisia paikkoja, joihin liittyi voimakas voimalataus. Väkeä sisältyi myös sanoihin ja etenkin nimiin, joten sanan voimalla vahingoittaminenkin oli mahdollista.

Rituaalinen ajattelu ja riitit ovat toinen kansanomaisia terveys- ja sairausajattelua jäsentänyt ajattelumalli. Riitit piti yllä yhteisöä ja

koko kosmista maailmanjärjestystä. Niiden kautta määrättiin, mikä oli oikein, mikä väärin, millaiset olivat ihmisten väliset suhteet ja miten yhteisön sisäiset rajat määrittyivät. Riitit perustuivat kiistämättöminä pidettyihin lausuntoihin pyhästä eli tietyistä yhteisön toimeentulon ja jatkuvuuden kannalta välttämättömiksi katsotuista asioista. Riitit yhdistivät sosiaalisen ja uskomuksellisen toisiinsa. Riitit määrittivät myös sen, missä väkeä oli soveliaasta käyttää ja miten.

Kansanomaisten terveys- ja sairauskäsitysten kannalta riiteillä oli kahdenlainen merkitys. Kun riittien avulla pyrittiin esimerkiksi takaamaan turvallinen siirtyminen sosiaalisesta asemasta toiseen, sen avulla luotiin myös tilanteita (liminaalitila), joissa ihminen oli poikkeuksellisen altis sairastumaan. Toisaalta myös parantaminen oli riitti, jonka onnistumisen kannalta parantajaa ja hänen menetelmiään kohtaan tunnettu luottamus oli keskeistä.

Menneisyyden ihmisten ajattelu satoi ihmiset osaksi suurempaa kokonaisuutta — yhteisöä ja viimekädessä kosmista maailmanjärjestystä. Rituaalinen ajattelu puolestaan yhdisti sosiaalisen ja uskomuksellisen tason toisiinsa. Seurauksena oli personalistiseksi etiologiaksi kutsutun sairauksien mallin syntyminen. Sen mukaan sairaus oli sairastuneeseen kohdistuneen aggression tai Jamalan rangaistuksen aikaansaamaa. Kummassakin tapauksessa sairaus oli siis vahvasti yhteydessä potilaan toimintaan ja asemaan yhteisössä.

Tietyllä tavalla rituaalinen ajattelu loi turvallisuuden tunnetta ja antoi tunteen elämän hallinnasta. Usko tämän käsityksen mukaisiin parannusmenetelmiin ja luottamus niitä käyttävää parantajaa kohtaan olivat todennäköisesti tiettyyn rajaan saakka hyvin merkittävä tervehdyttävä tekijä. Mutta asialla oli myös toinen puoli. Järjestelmä säilytti ihmisten harteille suuren määrän erilaisia suojaavia ja lepyttäviä riittejä, joiden avulla sairautta pyrittiin torjumaan. Niiden kaikkien noudattaminen merkitsi melkoista ihmisten toiminnan ja toimintamahdollisuuksien rajoittamista, minkä on täytynyt tuntua hetkittäin rasittavalta. Suojakeinojen unohtaminen johti helposti ahdistukseen, pahimmillaan jopa sairastumiseen psykosomaat-

tisen oireilun seurauksena. Tuhoisimmillaan psykosomaattinen oireilu oli kuitenkin silloin, kun ihminen katsoi olevansa haavoittuvassa tilassa ja joutui tekemisiin jonkin ”väkevemmän” kanssa. Uskomuksen aiheuttama pelko saattoi romahduttaa hänen terveytensä ja johtaa kuolemaan.

Uuden ajan alun maailmassa sairaus oli monella tavalla yhteisöllinen ilmiö. Sairastuminen merkitsi monella tasolla erottautumista kollektiivisesta yhteisöstä. Kysymys saattoi olla ulkonäön tai käyttäytymisen muutoksesta, joista kumpaakaan yhteisö ei hyväksynyt. Erottautuminen oli myös sisäistä, sillä sairaudella oli aina yhteys sairastuneen tekoihin tai tekemättä jättämissiin. Tarttuvan sairauden saaminen saattoi merkitä myös konkreettista eristämistä. Erottautuminen ei kuitenkaan ollut tervetullutta, sillä uuden ajan alun ihminen oli olemassa vain yhteisön kautta ja yksinjäminen koettiin ahdistavana.

Vaikka yhteisö pelkäsikin tarttuvia tauteja ja pyrki sulkemaan ulkonäöltään rujot ihmiset pois keskuudestaan, sairauden etiologiset tulkinnat eivät perustuneet ensisijaisesti ruumiillisiin oireisiin. Sairaus tulkittiin potilasta ympäröivässä sosiaalisten suhteiden verkossa, jossa erilaiset käyttäytymistä ohjaavat normit ja moraalikoodit tulivat merkittäviksi. Yhteisö piti silmällä ja aina joku muisti potilaan vaiheet vuosienkin taakse. Viimekädessä yhteisö päätti, oliko kysymyksessä Jumalan rangaistus vaiko pahojen ihmisten lähettämä sairaus. Toisaalta sairauden moraalinen ulottuvuus aiheutti sen, että sairauden piiriin kuuluivat esimerkiksi sosiaalisen persoonallisuuden epätoivotut piirteet. Sairaus oli ja se alkoi siitä, ettei yksilö enää pystynyt elämään yhteisönsä rakenteissa. Sairaana ja yhteisön tavoitteet etääntyivät toisistaan — sairas ei pystynyt ”pitämään niitä Jumalan lahjoja, joita hän kulutti”.

Uuden ajan alun ihmisen ymmärryksessä ruumiin ja sitä ympäröivän maailman välinen raja miellettiin epäyhtenäisemmäksi kuin nykyään. Sosiaaliset shokit, pahat sanat tai henkiolennot saattoivat aiheuttaa sairauden. Koska ihmiset mielsivät ruumiinsa ja yhteisönsä rajojen olevan symbolisessa yhteydessä toisiinsa, sairastumi-

nen — etenkin kun oli kysymys noituudella aiheutetusta taudista — koski koko yhteisöä.

Sairauden parantamisen suhteen oli runsaasti vaihtoehtoja. Apuaan tarjosivat niin välskärät kuin erilaiset parantajatkin. Sairastunut valitsi itselleen mieleisen vaihtoehdon. Yleensä kysymys oli myös yhteisön hyväksymästä vaihtoehdosta, mutta ei kuitenkaan aina. Parantamisen kannalta oli tärkeää, että potilas luotti parantajaansa. Toistuva epäonnistuminen tuhosi luotettavuutta nopeasti, koska katsottiin, että parantajassa yhdistyi kyky parantaa ja vahingoittaa samaa voimaa käyttämällä. Koska etiologiset mallit eivät periaatteessa tunteneet parantumaton sairautta, sen esiintymistä selitettiin helposti joko parantajan itsensä pahansuovuudella tai parantaja etsi toisen syntipukin, jota syyttää. Toisaalta moniääninen sairauden tulkintatapahtuma ja joustavat tulkintamallit jo itsessään johtivat siihen, että sairaudelle oli mahdollista kehittää loputon määrä erilaisia selityksiä. Koska lopullista varmuutta ei ollut mahdollista saavuttaa, epävarmuus kasvoi. Samalla sairauden ja syyllisyyden, luonnollisen ja yliluonnollisen sekä ruumiin ja hengen päällekkäisyys vahvistui.

Parantajan kaksijakoisuus leimaa erityisesti naisia, joiden ruumiin ajateltiin tiettyinä aikoina olevan miehen ruumista avoimempi. Toisaalta se teki naisesta alttiimman sairastumiselle tai noituudelle. Toisaalta se merkitsi suurta maagista voimaa, jota väärinkäytettynä pelättiin. Näin periaatteessa jokaisessa naisessa oli Eeva ja Maria, paha äiti ja hyvä äiti, noita ja parantaja.

Lähdeviitteet:

- ¹ Lauri Honko, Kulttuuri ja sairaus. Teoksessa Katja Hyry (toim.), Sairaus ja ihminen. Kirjoituksia parantamisen perusteista. SKS Tietolipas 132. Pieksämäki 1994, s. 16–19; Hannu Vuori, Lääketieteen historia. Jyväskylä 1979, s. 213. Lääketieteen edustajien suhtautuminen sairauteen ja parantamiseen on alkanut muuttua 1980-luvulta lähtien.
- ² Ks. esimerkiksi I. Manninen, Kansanomaisesta tautiopista ja taikaparannuksista. Suomen kulttuurihistoria I. Jyväskylä 1933; Lauri Honko, Varhaiskantaiset taudinselitykset ja parantamisnäytelmä. Teoksessa Jouko Hautala (toim.), Jumin keko. Tutkielmia kansanrunoustieteen alalta. SKS Tietolipas 17. Forssa.
- ³ Kritiikistä ks. tark. Hildred Geertz, An Anthropology of Religion and Magic. *Journal of Interdisciplinary History* 1/1975, passim.; Anna-Leena Siikala, Magia ja kansanusko. *Hiidenkivi* 1/1996, s. 12; Diane Purkiss, The Witch in History. *Early Modern and Twentieth-Century Representations*. St. Ives PLC 1996, s. 60–63. Suomalaista kansankulttuuria käsittelevissä perusteoksissa (esimerkiksi Ilmar Talve, Suomen kansankulttuuri. SKS Toimituksia 514. Mänttä 1990) kansanusko ja -parantaminen ovat saaneet vain vähän huomiota osakseen.
- ⁴ ”Selitykset — jotka asettavat vastakkain tieteen nykytilan ja sen tilan menneisyydestä sekä toisaalta suhteellisen suojelemaan ja hyvin tunnetun luonnonympäristön ja hallitsemattoman ja vihamielisen esiteollisen ajan luonnon — tuottavat helposti kuvan, joka on pleonastinen eli liikasanainen (tiede on tuottanut jatkuvasti uutta tietoa) ja joka ei pysty hahmottamaan tarpeeksi herkästi ongelmaa, joka liittyy sairauden syiden erilaiseen ja ei-lineaariseen ymmärtämiseen.” Giovanni Levi, Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa. (Suom. Kaisa Kinnunen ja Elina Suolahti.) *Tutkijaliiton julkaisusarja* 73. Helsinki 1992, s. 47; Honko 1994, s. 15.
- ⁵ Uutta lääketieteen ja parantamisen historiaa edustavat esimerkiksi seuraavat teokset: Anssi Halmesvirta, Vaivojensa vangit. *Kansa kysyi, lääkärit vastasivat — historiallinen vuoropuhelu 1889–1916*. Jyväskylä 1998; Timo Joutsivuo ja Heikki Mikkeli (toim.), *Terveysten lähteillä. Länsimaisten terveystieteiden kulttuurihistoriaa*. Historiallinen Arkisto 106. Helsinki 1995.
- ⁶ Tästä kritiikistä ks. tark. esimerkiksi Beatrice Moring, Allmogens barnsyn i det agrara Finland och överhetens vantolkningar av detsamma. *Historisk tidskrift för Finland*. 1/1993, s. 19 ja edelleen..
- ⁷ Judith Waltzer Leavitt, *Medicine in Context: a review essay of the history of medicine*. *The American Historical Review*. 5/1990, s. 1471, 1473.
- ⁸ Teuvo Laitila, Sairaus yhteisössä. Riittitutkimuksen näkökulmia elämän kriit-

- tisiin vaiheisiin. Teoksessa Katja Hyry (toim.), Sairaus ja ihminen. Kirjoituksia parantamisen perusteista. SKS Tietolipas 132. Pieksämäki 1994, s. 41–42.
- ⁹ Terveyttä ja sairautta koskevien käsitysten ohella ajan kuluessa on muuttunut myös käsitykset siitä, mistä kulkee normaalin ja epänormaalin fyysisen tai psyykkisen tilan raja, ja mitkä kysymykset kuuluvat lääketieteen piiriin. Levi 1992, s. 49. Uuden ajan alun ihmisten, samoin kuin kansan ajattelua aina 1900-luvun alkupuolelle saakka, leimasi holismi ja maagisuus. Yksityiskohtia ei tarkasteltu sellaisinaan eikä ihmistä nähty yksilönä, vaan suurempien kokonaisuuksien (esimerkiksi yhteisö tai koko kosminen maailmanjärjestys) kautta. Selityksiä ei myöskään haettu ihmisestä itsestään, vaan hänen ulkopuoleltaan. Lisäksi maailmankuva oli osittain animistinen: kaiken yläpuolella olevan Jumalan ohella ihmisten elämään vaikuttivat vainajat, haamut ja muut erilaiset henkiolennot, joiden olemassaolo oli huomioitava. Ks. esimerkiksi Kustaa H. J. Vilkuna, Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma. Unet ja persoonallisuus historiassa. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 3. Jyväskylä 1997, s. 27–28.
- ¹⁰ Manninen 1933, s. 235.
- ¹¹ Juha Soivio, Sjukdomsupplevelsen som en berättelse med två röster. Nord nytt Nr 64. 1996, s. 58.
- ¹² Sairaus oli siis eräänlainen stigma, joka poltti ryhmän ja sen jäsenten kokemukseen merkityksen ”epänormaali”. Laitila 1994, s. 54–55. Kustaa H. J. Vilkuna, Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei pois pääsytä enää ole. Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 2. Jyväskylä 1996b, esimerkiksi s. 214–216, 221–225, 229, 231–233. Se, kuinka läheiseksi sairauden ja köyhyyden yhteys miellettiin, tulee selvästi esille siinä, kuinka laajasti köyhyys määriteltiin: aineellisen omaisuuden puutteen lisäksi köyhyyttä oli myös joidenkin yleisesti haluttujen ja arvostettujen ominaisuuksien puute. Näin esimerkiksi raajarikkoisuus, vähäisestä ruuasta johtuva heikkous ja sairaudet kuuluivat köyhyyskäsityksen piiriin. Robert Jütte, Poverty and Deviance in Early Modern Europe. Cambridge 1994, s. 9–12. Ks. myös Marko Lambergin artikkeli tässä artikkelikokoelmassa.
- ¹³ Boetius Murenius, Acta visitatoria 1637–1666. Utgifna af Kaarlo Österbladh. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 6. Borgå 1905, Lemlandin emäkirkko 26.10.1637, s. 18.
- ¹⁴ Normaali elinkelpoinen ihminen voitiin periaatteessa jaotella seuraaviin osiin: sikiämisestä alkunsa saanut corpus eli keho, sikiövaiheen aikana saatu *vita*,

- josta kertovat sikiön liikahtelut kohdussa, syntymässä saatu *spiritus* sekä myöhemmässä vaiheessa asettunut *persona*. Lapsen vaaraperiodi alkoi syntymästä ja päättyi personan asettumiseen nimensaannin, oman haltijan saannin ja ensimmäisen hampaan puhkeamisen myötä. Asko Vilkuna, Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos, Tutkimuksia 24. Jyväskylä 1989, s. 179–182.
- ¹⁵ Vilkuna 1989, s. 97–98, 177–178. Uskomuksella on vastineensa vanhemmassa pohjoismaalaisessa (*vixlingr, skiptingr*), saksalaisessa (*Wechseling, Wechselbalg*) ja englantilaisessa (*changeling*) kansanperinteessä. Bodil Nildin-Wall & Jan-Inge Wall, *Det ropades i skymningen... Vidskepelse och trolldomstro på Gotland. Skrifter utgivna av Språk- och folkminnesinstitutet dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg 3. Uppsala 1996, s. 65–70. Suomen lappalaiset taas kutsuivat sitä nimellä *gufittar*. Eräässä Ahvenanmaalla piispantarkastuksessa esilletulleessa tapauksessa vaihdon suorittajiksi sanottiin Odinin ratsastajia ja takaisinvaihto oli tapahtunut niin, että pojan äiti oli keittänyt pässin elävältä ja voidellut pojan sen rasvalla. Murenius 1905, Finström 8.3., 9.3.1640, s. 53.*
- ¹⁶ SAOB17, *Ordbok över svenska språket* utgiven av Svenska Akademien, band 17. Helsingfors 1972: Guds gåva 663–664. K. F. Söderwall, *Ordbok över svenska medeltidsspråket*. (Online: <http://g.spraakdata.gu.se/soderwall/soderwall.html> (osoite 9.11.1998).) 1918: gava, Guds gava.
- ¹⁷ Hospitaaliin joutuminen ei ollut automaattista eikä välttämättä ensimmäinen vaihtoehto kehitysvammaisten, mielisairaiden tai kroonisesti sairaiden hoidossa. Hospitaaliin lähettäminen näet edellytti kärjäväen yhteistä päätöstä ja aiheutti kustannuksia. Ellei suurempaa häiriötä syntynyt heitä hoidettiin kotona. Tarttuvaa tautia sairastavalle saatettiin rakentaa oma tupa metsään ja väkivaltaisille mielipuolille tehtiin kalterikoppeja. Ks. tark. Vilkuna 1996b. Ilkka Mäntylä, Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista. Porvoo 1969, esimerkiksi sivut 123–126.
- ¹⁸ Rutosta ks. esimerkiksi Eino Jutikkala, Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriviivoja. Porvoo 1987, s. 44–51.
- ¹⁹ Murenius 1905, Jomala 22.3., 23.3.1640, s. 63–64.
- ²⁰ Vilkuna 1996b, s. 232.
- ²¹ Mäntylä 1969, s. 123–125. Kahdeksan päivää naisten kanssa käydyin keskustelun jälkeen piika katosi. Kyläläiset löysivät hänen kaikki vaatteensa tuvasta ja osasivat pelätä pahinta. Hänen alaston ruumiinsa löytyi joen penkereeltä vasta seuraavana keväänä jäiden lähdettyä.
- ²² Käsitys rankaisevasta Jumalasta ei ollut uusi, mutta se sai 1600-luvulla aivan erityistä painoa huonoista sadoista, runsaista kulkutaudeista sekä lähes jatku-

vista sodista, joiden tulkitsemista yksilöiden synneistä johtuviksi kollektiivisiksi rangaistuksiksi vahvistettiin pappien saarnoissa. Kustaa H. J. Vilkuna, Jumala elä rankase minua. Yksilöllisen subjektin synty. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa. Jyväskylä 1996a, s. 74–76. Vilkuna 1996b, s. 223–224, 230–231. Mikko Juva, Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). Varsinais-Suomen historia VII:3–4. Turku 1955, s. 62–64, 83–84. Suhtautumisesta itsemurhaan ks. tark. Toivo Nygård, Itsemurha suomalaisessa yhteiskunnassa. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 50. Jyväskylä 1994, s. 109–114, 117–118, 120–122. Arne Jansson, From Swords to Sorrow. Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History* 30. Stockholm 1998, s. 26–31.

²³ Vielä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa kansanomaiset tautikäsitteet sekoittivat usein sairauten. Ruumiillisesta ponnistelusta johtuva tilapäinen virkistyminen tai oireiden hetkellinen katoaminen saatettiin tulkita parantumiseksi. *Halmesvirta* 1998, s. 46, 52.

²⁴ Ulla Piela, Muuttumaton tautiloitsu? Kalevalaseuran vuosikirja 63. Pieksämäki 1983, s. 242. *Halmesvirta* 1998, s. 52.

²⁵ Manninen 1933, s. 238, 240. Anna-Leena Siikala, Suomalainen šamanismi — mielikuvien historiaa. SKS Toim. 565. Hämeenlinna 1994.

²⁶ Kansallisarkisto (KA) Vaasan raastuvanoikeus (VRO) v. 1: 8.6., 22.8.1657. Pentti Virrankoski, Rantsilan noita ja hänen ihmisnukkensa. *Kotiseutu* 1968, s. 182.

²⁷ Anna-Leena Siikalan mukaan kansanomaiset tautioppi on jäänyt verrattain vähän tutkituksi alueeksi. Jo Elias Lönnrotin väitöskirjassa todettiin, että suomalaiset jakoivat sairautensa panenta- ja jumalantauteihin. Ryhmien ulkopuolelle jäi kuitenkin joukko sairauksia, joiden aiheuttajina olivat muut henkilönnöt. Näitä sairauksia on pelkistetty seuraavanlaisiin konseptioihin: taburikosselitys, sielunmenetysselitys, hengentunkeutumisselitys, projektiiviselitys ja tautimatoselitys. (Luokkien sisällöstä ks. tark. Honko 1960.) Lisäksi yksityisten (1800- ja 1900-luvuilla eläneiden) parantajien ”tautiopit” ovat erilaisista, usein keskenään ristiriitaisista käsityksistä ja selityksistä muodostuvia kokonaisuuksia. Yhtenäisen kokonaiskuvan rakentaminen näistä aineksista tuntuu olevan hyvin vaikeaa. Siikala 1994, s. 76–77.

²⁸ KA VRO v. 6: 14.9.1691 (373).

²⁹ Vilkuna 1996b, s. 221–222. Joutsivuo 1995b, s. 61–65. Siikala 1994, s. 76.

³⁰ Metsän, maan tai veden väen ”tartuttamia” sairauksia kutsuttiin yleensä nimellä nenä tai vihat. Laura Stark-Arola, Lempi, tuli ja naisten väki. —

Dynamistisista suhteista suomalais-karjalaisessa taikuudessa ja kansanuskossa. Teoksessa Jyrki Pöysä & Anna-Leena Siikala (toim.), *Amor, genus & familia*. Kirjoituksia kansanperinteestä. SKS Tietolipas 158. Pieksämäki 1998, s. 118. Metsännenä näyttää olleen hyvin yleinen Itä-Suomessa ja se saattoi tulla metsässä esimerkiksi karhua tai jänistä säikähdettäessä, karhun puremasta, linnusta tai vaikka oksan raapaisusta. Oireina oli muun muassa haavoja, ihottumaa ja mielen järkkymistä. Sairautta kuvataan Suistamossa taltioidussa uudemmassa perinteessä seuraavasti: *"Metsännenä oli varsin pitkäaikainen tauti, minkä arveltiin aiheutuvan säikkymisestä metsässä liikkuesssa. Tätä parannettiin esittämällä metsälle proskenja eli anteeksipyyntö. Mutta tätä ei osannut suorittaa kuin tietonieikka, joka arpomalla otti selvän ensinnä taudista joka kivisteli sairaan silmiä, selkää ja käsiä."* Pekka Virtanen, Kansanperinteen metsäkuvia. Teoksessa Arne Reunala & Pekka Virtanen (toim.), *Metsä suomalaisten elämässä*. Monitieteellinen seminaari 18.–19.12.1986. *Silva Fennica* 4/1987, s. 460–461.

- ³¹ Puunuken käyttäminen metsännenälle annettavana uhrina tunnetaan myöhemmästä perinteestä Itä-Suomesta ja Karjalasta. Virrankoski 1968, s. 182–185.
- ³² KA VKO v. 81: 14.12. (136–139), 20.12. (140) 1697. Anna Olavintyttären mies kauppias Antti Henrikinpoika oli kuollut vähän aikaisemmin ja vuodesta 1696 lähtien leski oli rahantarpeessa, koska useat velkojat aina Tukholmaa myöten esittivät kuolinpesälle velkavaatimuksia. KA VRO v. 8: 26.2. (52) 1696; VKO v. 80: 3.4. (23, 34) 1696. Lisäksi elettiin 1600-luvun lopun suuria nälkävuosia, joten Anna oli todella ahtaalla, mikä ajoi hänet hakemaan mitä kyseenalaisimpia saatavia. Hän kertoi mm. hoitaneensa vuoden ajan erästä tarttuvaa tautia sairastavaa tyttöä voiteella ja toivoi, että hänelle aiheutuneet kustannukset vähennettäisiin hänen veloistaan tytön isälle. KA VRO v. 8: 26.2. (51–52) 1696.
- ³³ Kupan aiheuttaja löydettiin vuonna 1906, mutta kuppiaan liittyvät vanhemmat käsitykset ja uskomukset elivät kansan keskuudessa vielä pitkään. Halmesvirta 1998, s. 215.
- ³⁴ Humoraalipatologisesta terveystieteestä ja sen taustasta ks. tark. Joutsivuo 1995a, passim. Anne Parkkonen, Eurooppalainen aterioi: ruoka myöhäiskeskiaikaisen kulttuurin osana. Teoksessa Anssi Halmesvirta (toim.), Eurooppalainen ihminen. Todellisuutta, ihanteita ja pelkoja. Jyväskylä 1994, s. 58–60. Kuppaus ja yleensäkin pahan veren laskeminen perustui oletukseen, että veri liikkui ruumiissa edestakaisin massana välillä haihtuen ja välillä lisääntyen. Haavan kautta vedettiin sairauden aiheuttanut ns. paha veri pois. Käsitys ei siis tuntenut suomissa tapahtuvaa verenkiertoa. Hindrik Strandberg, Kupparit

ja kuppaminen. Kalevalaseuran vuosikirja 63. Pieksämäki 1983, s. 285, 287–288.

³⁵ KA VRO v. 1: 8.6., 1.8., 5.10., 7.10.1657.

³⁶ Kapeasta heisimadosta ks. tark. Bertill von Bonsdorff, Sisätaudit. Porvoo 1976, s. 230, 231–232.

³⁷ Honko 1960, s. 80–82. Erityisesti suomalaisesta perinteestä ks. Manninen 1933, s. 236–237.

³⁸ Ks. esimerkiksi Alan Macfarlane, Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study. Bristol 1970, s. 179, 181–183.

³⁹ Esitetty järjestelmien on kuvaus on abstraktio. Todellisuudessa etiologiset rakennelmat ovat olleet ja ovat edelleenkin molempiin järjestelmiin kuuluvien osatekijöiden rinnakkaiselon tulosta. Niiden osuus vaihtelee paitsi eri kulttuureissa ja eri aikoina, myös jokaisessa yksityisessä yhteisössä ja jokaisessa erityisessä tilanteessa elävien ryhmien ja yksilöiden asenteissa. Ne eivät siis missään tapauksessa sulje toisiaan pois. Kuvaus ei myöskään pidä sisällään ajatusta, että kehitys olisi johtanut personalistisesta mallista kehittyneempään tai tieteellisempään naturalistiseen malliin. Levi 1992, s. 50–52.

⁴⁰ KA VRO v. 5: 14.4.1686 (127–128).

⁴¹ Vilkuna 1996b, s. 227–229.

⁴² Sekä elinkeinon yhteydessä että elämän kriittisissä tilanteissa ihmisen ja hänen yhteisönsä päähuomio kohdistui menestyksen ja onnen (lykky, ruots. lycka) varmistamiseen. Menestys ja onni saavutettiin kun pelot antoivat hyvän sardon, kotieläimet pysyivät terveinä ja lisääntyivät, kalastus ja purjehdus onnistuivat, tervanpoltto onnistui jne. Hyvän onnen säilyttäminen työssä merkitsi vanhojen tapojen ja käytänteiden seuraamista. Jokainen joka poikkesi niistä jossakin työvaiheessa, asetti työn tuloksen alttiiksi epäonnistumisen riskille. Onnen säilyttäminen edellytti myös taikuutta, tiettyjä riittejä, joiden avulla hoidettiin suhdetta tuonpuoleisiin voimiin ja olentoihin. Nimenomaan näiden traditioiden seuraajat saattoivat saada noituussyytteen hyvän onnen varastamisesta. Sanaa onni käytettiin myös yleisemmin ihmisen kohtalosta ja sen ohessa myös hänen haltijastaan. Ihmisen osa tarkoitti puolestaan hänen turvaksi saamaansa esineellistä pääomaa, josta heijastui ihmisen onni, haltija ja kohtalo, mutta sen lisäksi myös ihmisen nimi, turvaryhmä, elinkeinon harjoittaminen ja yhteisön sisäiset arvot. Nildin-Wall & Wall 1996, s. 19, 31–47. Talve 1990, s. 264–265. Siikala 1996, s. 12. Andrew Sanders, A Deed without a Name. The Witch in Society and History Bridgend, Mid Glamorgan. 1995, s. 11–12, 22–24. Ihmisen osasta ks. erityisesti Vilkuna 1989, s. 190–193.

⁴³ Ekosysteemikeskeisessä tarkastelussa sopeutuminen ei merkitse vain psykologista ja sosiaalista sopeutumista, vaan sopeutumista jakamaan muiden kans-

sa samat resurssit ja varmistamaan, että tasapaino resurssien ja jakajien kesken säilyy. Erilaiset riitit toimivat tuolloin sääntelymekanismeina — eräänlaisina termostaateina — järjestelmässä tai järjestelmänä toisiinsa kytkeytyneiden järjestelmien verkossa. Ympäristöön sopeutuminen riippuu myös siitä, että sosiaalisessa vuorovaikutuksessa on ainakin vähäisessä määrin järjestyksellisyttä, jonka perustana ovat yliluonnolliset kategoriat kyseenalaistamattomina perimmäisinä pyhinä väittäminä. Sopeutumisen joustavuuden kannalta on tärkeää, että erilaiset muutokset, jotka kohdistuvat yhteiskunnallisesti arvoladattuihin asioihin (kuten ihmisten terveys) kyetään käsittelemään pyhiä asioita koskevien propositioiden kautta. Käsitteily tapahtuu varsinaisesti rituaaleissa, joiden invarianssisuus (tietty liturginen järjestys) on kulttuurinen keino antaa sosiaalisille toimintatavoille pysyvyyttä, totuudellisuutta, luotettavuutta ja luonnollisuutta. Siksi yhteisöt pyhittävät sosiaaliset konventionensa rituaaleilla. Veikko Anttonen, Ihmisen ja maan rajat. 'Pyhä' kulttuurisena kategoriana. SKS Toimituksia 646. Helsinki 1996, s. 79–82. Onnen käsite ja onnen säilyttämiseen liittyvät riitit muodostivat tällaisen ympäristöön sopeuttavan järjestelmän tai järjestelmän osan. Käyttäytymistä ohjaavana uskomuksena se vakiinnutti elämää ja poisti tulevaisuuteen liittyvää epävarmuuden tunnetta.

- ⁴⁴ Honko 1960, *passim*. Levi 1992, s. 49–51. Orval Löfgren, Lyckan och avunden. Teoksessa Jochum Stattin (utg.), *Det farliga livet. Om avund, rädsla, rykten och fördomar*. Lund 1991, s. 93–96.
- ⁴⁵ Hannu Salmen mukaan keskiajan ja uuden ajan taitteen ihminen oli katastrofin kokija tai näyttelijä, joka 1700-luvulta lähtien alkoi muuttua katastrofin katsojaksi. Uuden ajan alussa puhuttiin enemmän peloista kuin ehkä koskaan aikaisemmin. Samaan aikaan tapahtui pelkojen introspektio: huomio kiinnittyi entistä useammin itseen, yksilön omaan toimintaan, jonka seurauksiksi suuren tai pienen mittakaavan vitsaukset tulkittiin. Tässä koko länsimaista maailmaa leimanneessa syyllisyyskulttuurissa toivottiin ja pelättiin yhtä aikaa, sillä ihminen saattoi kuvitella tekevänsä oikein, mutta valita silti väärin. Ks. tark. Hannu Salmi, *Elämän tragedia — katastrofin pelon historiaa*. HAik 3/1995, s. 197–198. Ruotsi-Suomessa tätä syyllisyyskulttuuria lietsoi nimenomaan kirkko selittäessään katastrofit rahvaan syntiä seuraaviksi kollektiivisiksi rangaistuksiksi. Vilkkuna 1996a, s. 74–75.
- ⁴⁶ Jo keskiajalla käytännön lääkitäittoa käsitelleissä oppaissa puhuttiin useimmiten vain luonnollisista sairauksista eikä noituuden tai synnin aiheuttamista. Pyhimyselämänkerroissa esiintyvät sairauksien syyt eivät myöskään tue ajatusta sairauksien systemaattisesta selittämisestä synnin avulla. Joutsivuo 1995b, s. 63.

- ⁴⁷ Vilkuna 1997, s. 12–13, 26–28. Robert W. Scribner, *Popular Culture and Popular Movements in Early Modern Germany*. Worcester 1987, s. 2–3, 13–14, 18.
- ⁴⁸ KA VRO v. 1: 8.6.1657.
- ⁴⁹ Naturalistisessa etiologiassa sairaus selitetään persoonattomasti ruumiin muodostavien fyysisten aineosien tai peruselementtien epäjärjestyksen tai epätasapainon kautta. Toisaalta naturalistisen järjestelmässäkin oli yksilöllinen ulottuvuutensa. Aineosien ja peruslaatuojen yhdistelmät ja niistä syntyvä tasapaino olivat yksilökohtaisia. Levi 1992, s. 50. Joutsivuo 1995a, s. 38–43.
- ⁵⁰ Kari Sallamaa, *Nouse lempi liehumahan*. Kalevalaseuran vuosikirja 63. Piekämäki 1983, s. 254. Juha Pentikäinen, *Marina Takalon uskonto*. Uskonto-antropologinen tutkimus. SKS Toim. 299. Forssa 1971, s. 254.
- ⁵¹ Sallamaa 1983, s. 253–254. Vaikka lemme kansanomaiainen emistinen kategoria oli tarkoin määritelty, perinneaines tarjoaa vain hataria tietoja siitä, miten lempi oikeastaan toimii, miten se houkutteli kosijoita, kuinka se sai ”miesten mielet kääntymään” tai lisäsi heidän haluaan juuri jotakuta tiettyä tyttöä kohtaan. Esimerkkitapauksen kaltaisessa läntisen perinteen mukaisessa lemme nostatuksessa ei välttämättä ollut kysymys naisen lemme lisäämisestä kuin hänen jo hallussaan olevan lähettämistä kauas. Näin oli etenkin silloin kun nainen asui eristyksissä tai kaukana mahdollisista kosijoista. Silloin hän esimerkiksi poltti hiuksiaan, jolloin lempi kirjaimellisesti nousi ylös ja levisi savuna. Lempi liittyi nimenomaan avioitumista edeltäviin vuosiin ja seksuaalielämän alkuvaiheisiin, jolloin naisen seksuaalinen/supranormaali voima nähtiin kaikissa tapauksissa toivottavana ja normaalina, koska sillä oli yhteisöllisesti ja sosiaalisesti hyväksyty kohde: avioliitto. Varttuneempien ja avioituneiden naisten kohdalla tätä voimaa kutsuttiin naisen väeksi ja se saattoi olla joissakin olosuhteissa vaarallista. Stark-Arola 1998, s. 120, 130, 132.
- ⁵² Sallamaa 1983, s. 253. Rafael Hertzberg, *Bidrag till Finlands kulturhistoria: Vidskepelsen i Finland på 1600-talet*. Helsingfors 1889, s. 49. Rudolf Thunander, *Förbjuden kärlek. Sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige*. Stockholm 1992, s. 114–115. Selostettujen tapauksien ymmärtämisen kannalta on hyvä tietää, että maagisen ajattelun peruseraatioita oli metonymia eli osallisuus, osittaisuus: esimerkiksi hiuksissa, kynsissä, veressä oli henkilön lempeä ja/tai väkeä. Toisaalta ne olivat niin olennainen osa ihmistä itseään, että niitä voitiin käyttää myös vahingoittavassa noituudessa. Toinen peruseraatio oli kontigviteetti eli viereisyys, kosketus: koskettaminen saattoi siirtää voimaa tai aiheuttaa sairauksia. Ks. esim. Satu Apo, *Naisen väki*. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Hämeenlinna 1995, s. 22. Ulla Piela, *Lemmennostoloitsujen nainen*. Teoksessa Aili Nenola

- & Senni Timonen (toim.), Louhen sanat. Kirjoituksia kansanperinteen naisista. SKS Toimituksia 520. Helsinki 1990, s. 215.
- ⁵³ Sallamaa 1983, s. 253–254. Piela 1990, s. 215, 220. Lemmenkylvetysloitsuista käy ilmi, että ”avoimen” eli avioliitossa olevan naisen väkeä tarvittiin ainakin joissakin tapauksissa nuoren tytön lemmen nostattamiseen ja se tapahtui esimerkiksi kylpyveden tai kylpyvastian välityksellä. Stark-Arola 1998, s. 132–133.
- ⁵⁴ Sallamaa 1983, s. 254–255, 259. Thunander 1992, s. 117–119. Piela 1990, s. 220.
- ⁵⁵ Murenius 1905, Sund 2.2.1646, s. 136–137. Vastaavanlaisia tapauksia löytyy muualtakin. Esimerkiksi Vaasassa pari renkipoikaa ja kisällä käveli kadulla ja puhui keskenään, kun 12-vuotias Maria Samuelintytär lyöttäytyi heidän seuraansa. He olivat käskeneet tytön häipyä, jolloin tämä oli nostanut hameensa korviin ja kehottanut poikia suutelemaan niin eteen kuin taakse. Eräs pojista oli vastannut heittämillä Mariaa lumipallolla. Marian isoäiti kertoi tyttärentyttärensä makaavan nyt vuoteessa kuoleman kielissä (*”hon nu ligger Reen för döden”*) ja vaati maksua, jotta tyttöä voitaisiin lääkittää. Korvauksen maksuun oltiinkin halukkaita kunhan välskäri ensin tutkisi lapsen ja toteaisi hänen kuntonsa niin heikoksi kuin isoäiti väitti. VA VRO v. 6: 9.11., 13.11., 14.11. (344–345) 1691.
- ⁵⁶ Robert Jütten (1994, 9–12) mukaan sama periaate näkyi yleisessä suhtautumisessa irtolaisiin ja kerjäläisiin: jos hän oli täysissä sielun ja ruumiin voimissa, myötätuntoa ei herunut, koska kurjuus miellettiin tuolloin itse aiheutetuksi.
- ⁵⁷ KA VRO v. 6: 19.9. (375–378) 1691.
- ⁵⁸ Villkuna 1997, s. 12, 21, 27–28. Sosiaalisen vuorovaikutuksen järjestyksellisyys on mekanismi, jossa yhdessä systeemiin kuuluvassa osatekijässä tapahtuva arvon muutos johtaa muutokseen myös muissa osatekijöissä. Anttonen 1996, s. 81.
- ⁵⁹ Suppeasti määriteltynä riitit (rituaalit) ovat yksilön ja yhteisön elämän aikana tapahtuvia siirtymiä yhdestä sosiaalisesta asemasta tai tilasta toiseen. Laajemmassa merkityksessä ne määritellään joukoksi perinteen määrittämiä, kertaautuvia ja muodoltaan samantapaisia säilyviä tapahtumasarjoja tai oppimistilanteita, joiden avulla tietty yhteisö ja sen jäsenet ilmaisevat ja määrittelevät identiteettinsä, arvostuksensa, yksilöiden ja ryhmien väliset suhteet sekä merkitykselliset tavoitteensa ja päämääränsä. Samalla ne ovat tapa luoda ja koetella identiteettiä, arvoja, keskinäisiä suhteita, päämääriä ja niiden rajoja. Laitila 1994, s. 43–44.
- ⁶⁰ KA VRO v. 1: 3.10.1657.
- ⁶¹ Maija-Liisa Heikinmäki, Suomalaiset häätävät. Talonpoikaisen avioliiton

- solmintaperinteet. Keuruu 1981, s. 311, 331–332, 508–511, 513–515.
- ⁶² Matti Sarmela, Suomalaiset häät. Teoksessa Matti Sarmela (toim.), Pohjan häät SKS Tietolipas 85. Vaasa 1981, s. 11, 13. Laitila 1994, s. 49–54.
- ⁶³ Maija-Liisa Heikinmäen (1981, s. 361–369, 408) mukaan pirun väliintulo- ja silmäntymisuskomukset ovat etupäässä länsisuomalaista perinnettä. Kekke Stadin, Hade svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus. Scandia 2/1997, s. 203–206.
- ⁶⁴ Ks. tark. Jari Eilola, ”Jumala minua armahtakoon. Jos saan noitanaisen oikeuteen se riittää.” Noituus- ja taikuusjutut Vaasassa ilmapiiriin muutosten heijastajana (1651–1670). Painamaton pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto, Suomen historia 1996, s. 96–97. Antero Heikkinen, Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712). Historiallisia Tutkimuksia 78. Porvoo 1969, s. 286–287.
- ⁶⁵ Kristinestads historia 1915, s. 447–448. Heikkinen 1969, s. 282–289.
- ⁶⁶ KA VRO v. 2: 13.4.1663.
- ⁶⁷ Laitila 1994, s. 57–58.
- ⁶⁸ Periaatteessa välskäreä ja kansanparantajaa erotti se, että välskäri hoiti potilaita lääkkeillä ja leikkaamalla eikä riiteillä ja loitsuilla. Käytännössä ero ei kuitenkaan ollut niin suuri, sillä esimerkiksi suoneniskeminen kuului kummankin ryhmän käyttämiin keinoihin. Lisäksi välskäri oli kaukana varsinaisesta yliopistossa koulutetusta lääkäristä. Käytännössä nämä kaksi ryhmää sietivätkin toisiaan todella hyvin. Vaasasta on koko 1600-luvun jälkipuoliskolta kirjautunut vain kaksi selkkausta niiden välistä. Toisessa välskäri Samuel Gollelta tiedusteltiin, oliko hän nähnyt erään miehen tappelussa saamat haavat. Hän vastasi, ettei niitä täällä näytetty välskäreille, vaan vanhoille akoille. Toisessa tapauksessa eräät Mustasaarella asuvat ihmiset olivat saaneet Gollelta lääkettä, joka ei kuitenkaan heidän mielestään tehonnut. Niinpä he kääntyivät erään kansanparannusta taitavan vaasalaisen sepän puoleen. Potilaan parannuttua he kielteivät maksamasta lääkkeen hintaa, koska parantuminen oli heidän mielestään sepän ansiota. KA VRO v. 1: 3.2.1658; v. 2: 29.2., 1.3.1664. K. V. Åkerblom, Korsholms historia I. Vasa 1941, s. 632. On yllättävää, että esimerkiksi Gävlessä, missä ammattiparantajien joukko oli suurempi (kaupungista löytyi myös lääkäri ja apteekkari) konfliktit näyttävät olleen vähäisiä. Giovanni Levi (1992, s. 53–54) huomauttaakin, että lääketiede ja manaaminen eivät olleet keskenään ristiriidassa — ainakaan talonpoikien ja kaupunkilaisten jokapäiväisessä elämässä — vaan niiden kesken vallitsi vahva ja toistan oikeuttava solidaarisuus. Sitä paitsi yliluonnollisen tunnustaminen vapautti lääketieteen lähes kaikesta vastuusta.

- ⁶⁹ KA VRO v. 2: 16.1.1665.
- ⁷⁰ Piela 1983, s. 248–249.
- ⁷¹ KA VRO v. 1: 8.6., 10.6., 1.8., 22.8., 26.8.1657. Hertzberg 1889, s. 103. Eilola 1996, s. 54–71, 117–119. Samankaltainen tapaus löytyy mm. Kurkijoelta 1640-luvulta. Käkisalmen maavouti laittoi kaksi poikaansa Kurkijoen kirkkoherra Jaakkima Terentieffin, luterilaista uskoa opettaneen ortodoksipapin, kouluun, jonka jälkeen toinen pojista yllättäen sokeutui. Koulussa oli opetettu ABC-kirjaa ja katekismusta, mutta Jaakkima oli salaperäisesti luvannut opettaa lapsille myös ” muita keinoja”. Kirkkoherra oli myös luvannut parantaa pojan, mutta siirsi kuitenkin koko ajan lupaustaan. Maavoudin sukulaisten ja tuttavien piirissä käydyt keskustelut kiteytyivät hyvin nopeasti seuraaviin sanoihin: ”Ehkä se on Jumalasta, mutta voi se olla pahoista ihmisistäkin, sillä puhutaan, että pappi jonka luona hän oli käyttää pahoja keinoja.” Olli Matikainen, Kurkijoen manaajapappi. Teoksessa Kimmo Katajala (toim.), Manaajista maalaisaateliin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa. SKS Tietolipas 140. Jyväskylä 1995, s. 165–168.
- ⁷² KA VRO v. 2: 11.4.1663.
- ⁷³ Väki oli kaikkien maailman olioiden ja olioluokkien itsessään kantama voimailaus, jota oli toisilla olennoilla enemmän kuin toisilla ja siksi niitä tuli varoa toisia tarkemmin. Väkeä voidaan verrata liikkuvaan energialataukseen, jolle keskeistä siirtyminen, vaikutus toisiin olentoihin ja jonka yhteydessä vaikuttavat myös erilaisten (maan, veden, ilman, tulen tai metsän) väkien reaktiot. Se ei ollut voimaa, jonka olisi ajateltu vaikuttavan pitkien etäisyyksien päästä. Kohteen, johon väen ajateltiin vaikuttavan täytyi olla jollakin tavalla ”avoin”, suojaamaton tai haavoittuvainen kohdatessaan tietynlaisen väen. Apo 1995, s. 21–22. Stark-Arola 1998, s. 118.
- ⁷⁴ Esimerkiksi Kurkijoen kirkkoherra Terentieffiä epäiltiin noituudesta, koska hän oli sanonut opettavansa oppilailleen ” muita keinoja” ja eräs heistä oli pian sen jälkeen sokeutunut. Kirkkoherra yritti selittää tarkoittaneensa sillä poikien lähettämistä suomalaisen kouluun kieltä oppimaan. Sokeutuminen oli hänen mukaansa aiheutunut tuhkarokosta, johon liittyikin jälkitautina sarveiskalvon tulehdus. Matikainen 1995, s. 165, 167. Käsitys perustui siihen, että kansanomaisessa ajattelussa oli kaksi poolia, hyödyllinen/positiivinen ja vahingollinen/negatiivinen, jotka olivat muodostuneet suhteessa toisiinsa, lainanneet elementtejä toisiltaan ja heijastelleet toisissaan tapahtuvia muutoksia. Poolit eivät siis sulkeneet toisiaan pois, vaan olivat tavallaan kolikon kaksi puolta. Parantaja saattoi siis yhtä hyvin vahingoittaa kuin parantaa, noita vastaavasti kykeni yhtä hyvin parantamaan kuin vahingoittamaan. Tästä syystä myös panentatautia parantavaa saatettiin helposti pitää noitana. Sama kaksipuolisuus

näky myös esimerkiksi keskiaikaisissa pyhimystraditioissa, joissa pyhä Antonius esitetään rutolta suojelevana pyhimyksenä: toisaalta sairaat rukoilivat niissä parannusta, toisaalta häntä pidettiin myös ruton lähettäjänä. Se näky myös rutosta käytetyistä nimityksistä "Antoniuksen vaiva" ja "Antoniuksen kosto". Gábor Klaniczay, Hungary: The Accusations and the Universe of Popular Magic. Teoksessa Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (eds.), *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*. Guildford and King's Lynn 1993, s. 240–243. Honko 1960, s. 77–78.

⁷⁵ Levi 1992, s. 49–51, 54, 55–56.

⁷⁶ Julia Kristeva, *Puhuva subjekti*. Tekstejä 1967–1993. Tampere 1993, s. 204, 206.

⁷⁷ KA VRO v. 1: 3.10.1657.

⁷⁸ Kirkottaminen oli puhdistusriitti, jonka kautta vasta synnyttänyt äiti puhdistettiin perisyntistä sekä muusta odotusaikaan liittyneestä likaisuudesta ja otettiin takaisin seurakunnan yhteyteen. Vasta synnyttäneen äidin eristämistä perusteltiin terveydellisin syin. Toimitus suoritettiin yleensä kuutisen viikkoa synnytyksen jälkeen. Kirko-Laki Ja Ordningi (KLO) 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennuksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila ja Martti Parvio. SKS Toimituksia 444. Juva 1986, 5. luku, 1§.

⁷⁹ Lyndal Roper, *Oepidus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. Padstow, Cornwall 1994, s. 206–211. Vilkuna 1989, s. 95–102. Kalle Österlund & Anna-Liisa Järvenpää, Keskonen ja sairas vastasyntynyt. Helsinki 1987, s. 10–11, 18, 24–25, 39–45, 115–117. Mielenkuohujen katsottiin vaikuttavan ihmisen verenkiertoon ja sitä kautta vaikuttavan sikiöön, joka sai joko liikaa tai liian vähän verta. Äidin vereen liittyi vielä se vaara, että raskauden aikana huono veri kerääntyi naisen ruumiiseen, koska se ei kuukautisten puuttuessa päässyt poistumaan "luonnollisesti" ruumiista. Ulinka Rublack, *Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. Past & Present* 150. 1996, s. 84–86, 93–97, 101. Lapsen vaaranajasta ja nimenantamisesta ks. tark. Vilkuna 1989, esimerkiksi sivut 176–190. Jouko Hautala, *Sanan mahti*. Teoksessa Jouko Hautala (toim.), *Jumin keko*. Tutkielmia kansanrunoustieteen alalta. SKS Tietolipas 17. Forssa 1960, s. 16–18. Vastasynttäneiden äitien tunteista ja kokemuksesta ennen ja nyt, ks. Kristeva 1993, s. 138, 142–145, 148–150. Penelope Leach, *Ensimmäiset kuusi kuukautta*. Porvoo 1988, s. 8–9, 13–14.

⁸⁰ Apo 1995, s. 22–28. Kristeva 1993, s. 142, 202–205. Anttonen 1996, s. 83–84. Mary Douglasin mukaan kaikki marginaalit ovat vaarallisia ja ruumiin reunalueiden käsittely muista marginaaleista erillään on hänen mukaansa virhe.

- Ruumiin herkimvät marginaalipisteet liittyvät ruumiin aukkoihin, niiden eritteisiin (esimerkiksi veri, virtsa, maito, kyyneleet) sekä ruumiin ja ulkopuolisen välisiin raja-aineisiin (esimerkiksi hiukset, iho, kynnet), joita kaikkia käytettiin maagisissa riiteissä. Toisaalta, koska ruumiin rajat miellettiin liukuviksi, täytyi niitä tukea erilaisilla kielloilla ja tabuilla. Näiden määräysten noudattaminen tai rikkominen oli olennaista sen suhteen katsottiinko edellä mainittujen aineiden sisältävän hyvää vaiko vahingoittavaa voimaa. Tai hiukan kääntäen sanottuna yhteisö tavallaan kielloillaan loi omat uhkansa. Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Chatham, Kent 1994, s. 122. Ks. myös Kristeva 1993, s. 200–201.
- ⁸¹ Apo 1995, s. 22. Kansanperinteessä näkyvä pyhän ja hävyn samanaikainen vastakkaisuus ja yhteneväisyys lienee pohjimmiltaan kokemuksesta, että sydän ja sukuelimet ovat ihmisruumiin tärkeimpiä voiman risteysasemia ja tunte-elämän keskuksia. Ihminen määrittää myös tunteiden puhtausasteen sydämen ja sukupuolielinten saamien kulttuuristen merkitysten kautta. Veikko Anttonen, Pihlaja, naisen kiima ja kasvuvoiman pyhä locus. Teoksessa Jyrki Pöysä & Anna-Leena Siikala (toim.), *Amor, genus & familia*. Kirjoituksia kansanperinteestä. SKS Tietolipas 158. Pieksämäki 1998, s. 136–137. Tämän pohjalta ruumis jaettiin kahtia ylemmäksi ja alemmaksi ruumiiksi, joiden välillä oli tiettyjä vastaavuussuhteita (eli metaforia). Jo keskiajalla takamusta ja kasvoja pidettiin toistensa metaforana: takapuoli oli ”kasvojen kääntöpuoli” tai ”ylösalaisin käännetyt kasvat”. Vielä uuden ajan alussa käänteisten kasvojen teema liittyi läheisesti kuolemaan ja manalaan. Esimerkiksi peräaukosta käytettiin keskiaikaisessa Ranskassa samaa nimitystä kuin helvettiin tai kiirastuleen johtavista aukoista, joita mainittiin olevan ympäri Eurooppaa (kuuluisimpana Pyhän Patrickin reikä Irlannissa, jonka luo tehtiin pyhiinvaellusmatkoja jo 1100-luvulla). Helvetin sisäänkäyntiä kuvattiin myös peräaukon metaforalla — ahmivalla kidalla. Mihail Bahtin, *Francois Rabelais* — keskiajan ja renessanssin nauru. Helsinki 1995, s. 331–335. Suomalainen perinneaineisto viittaa siihen, että myös naisen vaginan kautta oli yhteys tuonpuoleiseen, mistä lapsi tuli. Apo 1995, s. 24, 29–34. Lotte Tarkka, *Tuonpuoleiset, tämänilmainen ja sukupuoli*. Raja vienankarjalaisessa kansanrunoudessa. Teoksessa Aili Nenola & Senni Timonen (toim.), *Louhen sanat*. Kirjoituksia kansanperinteen naisista. SKS Toimituksia 520. Helsinki 1990, s. 249–250.
- ⁸² Apo 1995, s. 25 Tässä maaginen uskomus naisen väestä ja sen käytöstä kietoutuu yhteen huoneentaulujen opetuksen kanssa kummankin rajatessa naisen hyväksytyä toimialuetta kodin piiriin. Huoneentauluista ja naisen asemasta ks. Stadin 1997, s. 205–207, 211–213.
- ⁸³ Rublack 1996, s. 93. Marketta Punasuomalainen pyrki hyvin selvästi tarjoa-

maan apuaan muille vaasalaisille ja puhumaan heidän kanssaan. Aivan yhtä selvästi kaupunkilaiset tunsivat vastenmielisyyttä häntä kohtaan: lievimmillään se tarkoitti sitä, että kaupunkilaiset sietivät häntä esimerkiksi samassa kapakassa, mutta pitivät häneen etäisyyttä. Jyrkimmillään se tuli esiin peittelemättömänä, enemmän tai vähemmän aggressiivisena, torjuntana. Puna-suomalaisen vaiheista ks. tark. Eilola 1996. Leimaantumisen prosessista ja merkityksestä ks. Jari Eilola, Naapurin piika kirnusi olutta sarvet molemmilla sivuillaan: Huhut ja kunnia noituusjutuissa 1600-luvun pikkukaupungeissa. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Jyväskylän Historiallinen Arkisto 3. Jyväskylä 1997.

⁸⁴ Rublack 1996, s. 86, 93–94, 109–110.

⁸⁵ Manninen 1933, s. 233–234. Nildin-Wall & Wall 1996, s. 11–14. Jari Eilola, Arkielämä ja kansankulttuuri. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), Karstulan kirja. Jyväskylä 1998, s. 629. Honko 1960, s. 67–73. Sama "tarttumistapa" oli myös aikaisemmin tässä artikkelissa käsitellyllä metsänenällä.

⁸⁶ KA VRO v. 2: 12.10., 14.12., 17.12.1664, 16.1.1665. Tapauksen taustalla oli naapurusten tonttien välisiä rajoja koskeva pitkäaikainen riita, joka lopulta oli kärjistynyt käsikähmäksi. Pietari tuomittiin maksamaan sakkoja Kertulle ja osapuolia kehoitettiin sovintoon. KA VRO v. 2: 21.10., 1661, 12.10., 15.10.1664.

⁸⁷ Katja Hyry, Antti Pentikäinen & Juha Pentikäinen, Lumen ja valon kansa. Suomalainen kansanusko. Porvoo 1995, s. 11–12. Hautala 1960, esimerkiksi sivut 14–22.

⁸⁸ Kulttuurintutkijat ovat pitkään olleet tietoisia tästä ilmiöstä niissä ulkoeurooppalaisissa kulttuureissa, joissa usko noituuteen on vahva. Esimerkkejä ei kuitenkaan tarvitse välttämättä hakea ajallisesti tai maantieteellisesti kovin kaukaa: vuonna 1968 Ranskan maaseudulla suoritettiin öinen vastataikuusriitti, jonka tarkoituksena oli palauttaa paha takaisin lähettäjälleen. Noituudesta epäilty naapurin vaimo oli tietoinen tapahtumasta ja sairastui heti seuraavana päivänä. Vaikka mitään varsinaista sairautta ei todettu, nainen ei pystynyt syömään ja toisteli jatkuvasti: "Olen peloissani." Seitsemän kuukautta myöhemmin hän kuoli. Robin Briggs, *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of Witchcraft*. Bury St. Edmunds, Suffolk 1996, s. 64, 65.

⁸⁹ KA VRO v. 1: 13.6.1657.

⁹⁰ Marko Nenonen & Timo Kervinen, Synnin palkka on kuolema. Suomalaiset noidat ja noitavainot 1500–1700-luvulla. Keuruu 1994, s. 20.

⁹¹ Honko 1960, s. 75–77. Tulkintaa vahvisti Marketta Parkoisen tunnustus, jonka mukaan Puna-suomalainen oli Kuivilankalliolla pidetyssä noitien kokoon-

- tumisessa loitsinut tuuleen ja nostanut sen tuulenpuuskan, joka oli melkein vienyt kappalaisen mennessään. Eilola 1996.
- ⁹² KA VRO v. 1: 13.6., 6.7., 1.8., 3.8., 22.8., 17.9.1657. Eilola 1996.
- ⁹³ Vilkuna 1996b, s. 222. Matikainen 1995, s. 168–170. Lasari Kuhnoinen oli ainoa, jota pahat henget kiusasivat ja ainoa, joka niitä näki. Olli Matikainen on selittänyt hänen kokemuksensa alkoholipsykoosista johtuviksi harhoiksi.
- ⁹⁴ VA VRO v. 2: 11.4., 13.4., 25.4., 4.5., 9.5.1663.
- ⁹⁵ KA VRO v. 2: 6.5.1663.
- ⁹⁶ Virrankoski 1968, s. 181. Matikainen 1995, s. 167. Uskomuskokonaisuuden levinneisyydestä ks. Honko 1960, s. 70.
- ⁹⁷ Tällaisia loitsuja kutsutaan toisaalta maanitteluiksi ja toivotuksiksi, toisaalta manauksiksi. Edellisen on arveltu edustavan arkaaista suomalaisperinnettä ja jälkimmäisten taas keskiaikaisen katolilaisuuden vaikutusta. Siikala 1994, s. 81–83, 137–140, 144–146. Myyttisen maailmankuvan mukainen karkotus näkyy myös myöhemmässä loitsuperinteessä, jossa sairaus lähetettiin kotiseudulle ”*likasille liistehille.../lohen kirjavaan kitaan,/hauvin harvoin hampahisin.../Pohjan pitkään perään,/Lapin moahan aukeasen,/joss’ ei oo käynyt karjan kynsi/vaeltanut hevosen varsa;/kiven harmaan sisään,/jost’ et pääse päivinäs,/selvie sinä ikänä,/emmenkö kukko munan tekee.*” Eilola 1998, s. 629. Näin kysymys ei ole enää pelkästään ruumiin ja yhteisön välisestä yhteydestä, vaan laajemmin ruumiin ja koko keskisen maailman yhteydestä. Kysymys on siis sairauden rikkoman normaalin maailmanjärjestyksen palauttamisesta entiselleen ja rituaalinen rajankäynti suoritetaan tämän- ja tuonpuoleisen välillä.
- ⁹⁸ Nildin-Wall 1996, s. 82.
- ⁹⁹ Anttonen 1996, s. 83. Ks. myös Kristeva 1993, s. 200–201.

Tauti, tapaturma vai kuolema?

HAVAINTOJA KESKISUOMALAISTEN TERVEYDENTILASTA LOVIISAN JA VIAPORIN LINNOITTAMISTÖISSÄ

Taustaa

Kulunut vuosi 1998 oli Viaporin linnoituksen 250-vuotisjuhlavuosi. Viaporin ja samaan aikaan Degerbyn eli Loviisan kaupungin ja sen edustalla sijainneen Svartholman saaren linnoittamistöitä voidaan pitää pohjoismaisittain jättihankkeena, joka hakee vertaistaan tämän päivän rakennusprojektien joukosta. Mittava rakennusurakka vaati suuria työläisjoukkoja, joita ei ollut vapaasti saatavissa. Töihin komennettiin pääasiassa suomalaisia ruotujakoisia jalkaväkirykmenttejä, joita kruunu yleensäkin oli tottunut käyttämään työvoimana omissa rakennustöissään. Kiihkeimpien rakennusvuosien 1748–1756 aikana töissä oli useita tuhansia sotamiehiä, parhaimmillaan noin 8 000 miestä. Keskisuomalaiset sotamiehet osallistuivat linnoitustöihin aluksi Loviisassa ja Svartholmassa, mutta sittemmin vuodesta 1750 myös Helsingissä ja Viaporissa. Vuodesta 1751 lähtien suomalaisten avuksi komennettiin myös ruotsalaisrykmenttejä.

Keskisuomalaiset ruotusotamiehet palvelivat neljässä eri rykmentissä, kolmessa jalkaväkirykmentissä ja yhdessä rakuuna-rykmentissä. Lukumääräisesti ylivoimaisesti suurimman ryhmän muodostivat Hämeen jalkaväkirykmentin (HJR) Jämsän, Sysmän ja Rautalammin komppanioissa palvelleet ruotusotamiehet, joiden terveydellisiä olosuhteita ja tilaa tässä tullaan tarkastelemaan. Mainittuja

komppanioita kutsutaan jatkossa ”keskisuomalaiskomppanioiksi”. Pienempiä, tämän tarkastelun ulkopuolelle jääneitä ryhmiä olivat Porin jalkaväkirykmentin Ruoveden komppaniassa palvelleet parikymmentä keuruulaista ja multialaista ruotusotamiestä sekä ne noin kymmenkunta Savon jalkaväkirykmentin Majurin ja Pieksämäen komppanioissa palvelutta ruotusotamiestä, joiden ylläpitovastuu oli langennut nykyisen Hankasalmen kunnan alkuaan Kangasniemeen ja Pieksämäkeen kuuluneille taloille. Päijänteen kahta puolta sijainneiden keskisuomalaisrusthollien ylläpitämät rakuunat palvelivat Uudenmaan ja Hämeen läänin rakuunarykmentin Ala- tai Ylä-Hollolan komppanioissa.

Kussakin HJR:n keskisuomalaiskomppanioissa oli 128 ruotua, joissa palveli kirjavahvuuden mukaan 6 korpraalia ja 122 sotamiestä. Mainittujen kolmen komppanian ruoduista nykyisen Keski-Suomi-käsitteen mukaan keskisuomalaisia oli melko tarkkaan 2/3 eli 254 ruotua.¹ Kun historiallisesti Keski-Suomi-käsite on varsin nuori, olisi epäoikeutettua tarkastella 1700-luvun puolivälin ”keskisuomalaisista” yhteisöä tämänpäivän maakuntakäsitteen rajoittamana. Jatkossa kaikkia mainittujen kolmen komppanian miehiä tullaan käsittelemään ”keskisuomalaisina”.

Raakit pois, työkykyiset tilalle

Suomalaisrykmenttien edellisistä pääkatselmuksista oli kulunut jo 10–12 vuotta. Tämä merkitsi sitä, että rykmenttien miehistön sopivuus tulevia linnoitustöitä ajatellen ei ollut paras mahdollinen. Asian tilan korjaamiseksi kuningas määräsi syksyllä 1747 Suomen kenraalikuvernööriin, kreivi Gustaf Fredrik von Rosenin esityksestä pidettäväksi tarkastuskatselmuksset, joissa vanhat ja kelvottomat miehet voitiin vapauttaa sotapalveluksesta ja ottaa tilalle nuoria ja terveitä miehiä. Myöhäisen ajankohdan takia kenraalikuvernööri von Rosen ehti tarkistaa vain osan rykmenteistä. Uudenmaan ja Hämeen rakuunarykmentissä, Uudenmaan jalkaväkirykmentissä ja Hämeen

jalkaväkirykmentin viidessä eteläisimmässä komppaniassa katselmus suoritettiin tavanomaisella huolellisuudella ”mies mieheltä”, mutta Hämeen jalkaväkirykmentin kolmessa pohjoisimmassa komppaniassa ja jäljelle jääneissä Porin ja Pohjanmaan jalkaväkirykmenteissä tarkastettiin vain ne miehet, jotka olivat komppanianpäälliköiden ilmoitusten mukaan ”kelvottomia, vanhoja tai sairaalloisia”. Hämeen rykmentin 5 eteläisintä komppaniaa tarkastettiin 14. syyskuuta siis mies mieheltä, mutta kolme pohjoisinta komppaniaa eli keskisuomalaiskomppaniat vasta 16. marraskuuta vain raakkien osalta.²

Tarkastuksissaan kenraalikuvernööri von Rosen havaitsi, että osa jalkaväen miehistä oli jotenkin pieniä kasvultaan ja heikkovoimaisia, ”nog smått till växten ja swaglamadt” sekä osa iältään vanhempia, kuin rulliin oli merkitty. Hän muistuttikin kuningasta raportissaan siitä, että merkittävä joukko miehistä oli otettu palvelukseen edellisen sodan aikana tai sen jälkeen, eikä näin ollen ollut käynyt läpi mitään katselmusta. Raskaita ja useita vuosia kestäviä linnoitustöitä silmälläpitäen tarkoituksenmukaista olisi ollut hylätä kaikki sellaiset miehet, joiden fyysinen kunto oli kyseenalainen. Tässä suhteessa kenraalikuvernööri joutui kuitenkin tekemään myönnytyksiä. Hän piti arveluttavana, huomioiden rahvaan kurjan aseman, hylätä kaikki sellaiset ruotutalollisten kalliilla palkkaamat miehet, joiden suhteen olisi jotain huomautettavaa ja hyväksyä vain ne, jotka osoittautuisivat katselmuksissa kelvollisiksi ja hyvävoimaisiksi. Hylätyiksi tulivatkin ainoastaan yli-ikäiset, haavoittumisen tai ”kestämättömien vaivojen halvaannuttamat” (utståendne swårigheter förlamade) tai muuten vaan raajarikkoiset sekä rykmentinvälskärin mukaan parantumattoman sairauden omaavat miehet. Hämeen rykmentistä poistettiin mainituissa katselmuksissa yhteensä 91 miestä ja tilalle kirjattiin vain 4 uutta.³

Eron saaneiden vanhojen ja vaivaisten miesten joukossa oli suuri määrä sellaisia, jotka olivat palvelleet pitkään, osa jopa yli 40 vuotta, olleet mukana sodissa, joutuneet vankeuteen tai haavoittuneet, olivat palelluttaneet jalkansa tai muuten menettäneet terveytensä,

ja olivat näin oikeutettuja saamaan eron yhteydessä elinikäisen eläkkeen. Joukossa oli myös sellaisia, joille komppanianpäälliköt olivat myöntäneet edellisten, 10–12 vuotta aiemmin pidettyjen pääkatselmusten jälkeen ehdollisen (ad interims) eron, ja jotka nyt pidetyissä katselmuksissa joko itse tai jonkun muun välityksellä, mikäli itse olivat kipujen ja vaivojensa takia kotona sairastuneita, hakivat vahvistusta heille myönnettävään eroon sekä mainittua eläkettä. Myönnettävät eläkkeet merkitsivät sotamieshuonekassalle kuluja. Kun sotamieshuonekassasta ei tulisi riittämään kaikille nyt eron saaneille vanhoille ja vaivaisille sotamiehille eläkettä ja toisaalta se seikka, että edellisten pääkatselmusten jälkeen alustavan eron saaneilla ei ollut ollut aiemmin mahdollisuutta anoa heille kuuluvaa eläkettä, katsoi kenraalikuvernööri kohtuulliseksi suositella eläkettä kaikille sellaisille sotamiehille, jotka olivat palvelleet yli 30 vuotta, kärsineet vankeiden rasitukset, haavoittuneet vaikeasti tai muuten sairauden takia menettäneet pahoin terveytensä ja olivat näin kykenemättömiä elättämään itsensä työtä tekemällä. Viidessä katsastetussa rykmentissä eron sai yhteensä 384 miestä, joista suosituksen kaksinkertaiselle eläkkeelle sai 7 miestä ja yksinkertaiselle eläkkeelle 142 miestä. Kun samanaikaisesti vain 70 rekryyttiä hyväksyttiin eron saaneiden tilalle, merkitsi se mainittujen rykmenttien osalta tuntuvaa heikennystä.⁴

Keskisuomalaiskomppanioiden osalta katselmus pidettiin Pernajan kestkiekivarissa marraskuun 16. päivänä 1747, jolloin tarkastettiin, kuten aiemmin jo todettiin, vain epäilyttävät tapaukset eli ne sotamiehet, joiden tiedettiin olleen vaivaisia samoin kuin ne, jotka ikänsä puolesta olivat liian vanhoja tulevia linnoitustöitä silmälläpitäen. Tarkastetuista miehistä palveluksen jatkamisen kannalta kelvottomiksi katsottiin 43 miestä (Taulukko 1). Loppujen 28 miehen todettiin joko olleen kunnossa tai heidän vaivansa arvioitiin niin vähäiseksi, että he saivat jatkaa palvelustaan. Yleisimpiä erotamisen syitä oli vanhuuden aiheuttama yleinen heikkous ja voimattomuus, erilaiset iän myötä lisääntyvät vaivat raajoissa, sekä

luuvalo ja kihti. Muita satunnaisesti esille tulleita vaivoja olivat tyrä, mielenheikkous ja kaatumatauti.⁵

Taulukko 1. Syksyn 1747 tarkastuskatselmuksessa tarkastetut Jämsän (Jsä), Sysmän (Smä) ja Rautalammin (Rlm) komppanioiden sotamiehet, joiden terveydentila, ikä tai fyysinen kunto oletettiin olleen esteenä tulevia linnoitustöitä silmälläpitäen.

	<i>Jsä</i>	<i>Smä</i>	<i>Rlm</i>	<i>Yhteensä</i>
Kelvollisia	8	3	6	17
Omasivat jotain vikaa, mutta saivat jatkaa	5	2	4	11
Ero	7	8	17	32
Ehdollinen ero	1	1	—	2
Ero eläkesuosituksella	—	8	1	9
<i>Yhteensä</i>	<i>21</i>	<i>22</i>	<i>28</i>	<i>71</i>

Huom! Ehdollinen ero merkitsi sitä, että mies sai eron vasta kun ruotu hankki hänen tilalleen uuden kelvollisen miehen.

Esimerkinomaisesti todettakoon, että Rautalammin komppanian yhdeksästä tarkastetusta saarijärveläisestä ruotusotamiehestä eron sai 5 miestä. Heistä Summasjärven ruodun nr 10 ruotusotamies Tuomas Siöström poti luuvaloa, hänen vasen jalkansa oli turvoksissa ja oli hän muutenkin aina sairas. Kimingin ruodun nr 12 ruotusotamies Yrjö Målare poti myöskin luuvaloa, joka oli paikallistunut hänen lonkkaansa ja myös hän oli jatkuvasti sairas. Pääjärveläisen ruodun nr 14 sotamies Markku Lindstedtin vaiva sitävastoin oli niin vaikea kihti, että hän oli kykenemätön marssiin. Vahankalaisen ruodun nr 20 sotamiehen Eerikki Wastin

”rintalasta oli irronnut paikoiltaan ja painoi pernaa aiheuttaen jatkuvaa kipua”. Kalavastinkilaisen ruodun nr 36 sotamiehen Esko Fiskaren vasen jalka oli jäykkä ja häntä vaivasi lisäksi tyrä. Kaikki edellämäinitut miehet olivat iältään jo 40 vuotta täyttäneitä, vanhin Esko Fiskare 47 vuotias. Vastaavasti Sysmän komppanian 17 eron saaneesta miehestä peräti 4 oli täyttänyt jo 60 vuotta. Vanhin heistä, Jyväskylän ruodun nr 21 ruotusotamies, Uudenkaupungin rauhan jälkeen Jyväskylään siirtynyt ruotsinmaalainen Nils Åman, oli rullan mukaan jo 64-vuotias. Korkean ikänsä takia Nils Åman oli jo ”vanhuuttaan raihnainen” ja siksi kykenemätön marssimaan. Todellinen konkari palvelusvuosiensa suhteen oli kuitenkin 62-vuotias ja jo Suuren pohjan sodan alkuvuosina 1703 palvelukseen astunut vesankalainen sotamies nr 19 Eerikki Fix. Häntä vaivasi korkean iän vuoksi yleinen heikkous (orkelös).⁶

Katselmuksessa hyväksytyjen joukossa olivat mm. Jämsän komppanian jämsäläisen ruodun nr 83 ruotusotamies Yrjö Främbling, jonka todettiin ”parantuneen vaivoistaan”, mitä lie sitten olleetkaan, ja petäjäveteläinen sotamies nr 122 Yrjö Palmroos, jota ilmeisesti Hattujen sodassa tapahtunut ”haavoittuminen ei enää vaivannut”.

Mitä ilmeisemmin katselmusten tarkoitus saavutettiin. Jäljelle jäänyt miehistö oli keskimäärin terveempää, voimakkaampaa ja näin kykenevämpi tuleviin raskaisiin työkomennuksiin. Mutta miten erottamisten johdosta syntynyt vajaus miehistövahvuudessa sitten saatiin täytettyä? Kun tarkastellaan Rautalammin komppanian miehistön täydennysyrityksiä, näyttää katselmuksessa vapautuneiden 17 ruodun täydennyspyrkimykset tuottaneet joissakin tapauksissa suuriakin vaikeuksia. Vapautuneista ruoduista kymmenen kykeni hankkimaan uuden sotamiehen jo seuraavan vuoden aikana, mutta loput seitsemän ruotua vasta vuoden tai useamman jälkeen, yksi vuonna 1749, kaksi vuonna 1750 ja kaksi vuonna 1751. Viimeiset kaksi jäljelle jäänyttä ruotua olivat joko taloudellisesti niin heikkoja tai muuten haluttomia sotamiehen hankintaan, että ne saatiin täytettyä vasta vuosien 1754 ja 1758 aikana.⁷ Viimemainituista jälkimmäinen, saarijärveläinen Pääjärven ruotu nr 14 oli useista

kehoituksista huolimatta täyttämättä yli kymmenen vuoden ajan, eli siis kiihkeimpien linnoitustyövuosien ajan, siitäkkin huolimatta, että jo vuonna 1754 oli viranomaisten toimesta uhattu merkitä ruotuun joku ruotutalonpojista ellei ruotu hankkisi määrääjän kuluessa kelvollista miestä sotamieheksi. Uhkauksesta huolimatta ruotu ei edelleenkään täyttänyt velvollisuuttaan, joten uhkaus toteutettiin jo seuraavana keväänä ja ruotuun merkittiin ruotutalollinen Mikko Heikinpoika Sironen Pääjärven Siroistenmäestä.⁸

Taulukosta 2 voi havaita syksyn 1747 katselmusten vaikutus tyhjiin ruotujen selvänä lisäyksenä, joka tosin näyttää korjaantuneen varsin kiitettävästi seuraavaan kesään mennessä (taulukko 4, sivu 156).

Taulukko 2: Hämeen rykmentin tila neljännesvuosittain 1747 kenraalikuvernööri von Rosenin kuninkaalle lähettämien raporttien mukaan (mf FR 10–11).

		Terveitä	Sairaita	Tyhjiä	Muita	Yhteensä
1747	22/6	898	53	72	2	1025
	13/9	891	93	41	–	1025
	22/12	861	38	123	3	1025

Työt alkavat

Valmisteleviin töihin komennettiin niin paljon miehistöä kuin oli tarpeellista niistä rykmenteistä, joiden ”sijainti ja kotipaikka oli kauimpana”. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että idässä ja etelässä olevat rykmentit haluttiin pitää varalla mahdollista Venäjän suunnasta tapahtuvaa hyökkäystä vastaan. Näin päävastuu valmistelevista töistä lankesi Pohjanmaan ja Porin jalkaväkirykmenteille. Niitä täydentämään komennettiin lisäksi Hämeen jalkaväkirykmentin kol-

me pohjoisinta komppaniaa, Jämsän, Sysmän ja Rautalammin komppaniat sekä lähinnä räjäytys- ja louhintatöitä silmälläpitäen tykistöpataljoona kokonaisuudessaan.⁹ Myöhemmin varsinaisten rakennustöiden päästyä alkuun, myös muut rykmentit osallistuivat töihin.

Edellämämainituista Hämeen jalkaväkirykmentin keskisuomalaiskomppanioista muodostettavaksi ajateltu osasto, yhteensä 364 miestä, komennettiin Degerbyhyn. Muita Degerbyhyn komennettuja osastoja olivat seitsemän komppanian suuruinen osasto Porin jalkaväkeä, yhteensä 830 miestä sekä yksi komppania tykistöstä, kooltaan 64 miestä. Kenraalikuvernööri von Rosen oli laskelmissaan huomionnut joukko-osastojen senhetkisen tilan, joten annetut luvut eivät täsmää kirjavahvuuksien kanssa. Esimerkiksi keskisuomalaiskomppanioiden yhteinen kirjavahvuus oli 384 miestä, joten syksyn 1747 vajuus tässä suhteessa oli arvioitu 20 miehen suuruiseksi.¹⁰

Vielä tällöin ei lopullista päätöstä linnoitusten sijainnista ja linnoitustöiden aloittamisesta oltu tehty. Valtaneuvosto ratkaisi asian vasta 23. lokakuuta 1747, jolloin se päätti, että sekä Helsinkiin että Degerbyhyn rakennettaisiin linnoitukset. Samalla päätettiin, että Suomen linnoitustöiden johtoon määrättäisiin Augustin Ehrensvärd.¹¹ Kuningas hyväksyi lopulta 9. marraskuuta 1747 Ehrensvärdin laatiman suunnitelman em. kohteiden linnoittamiseksi ja Ehrensvärd sai valtakirjansa 26. marraskuuta.¹²

Kevään tullen toukokuun 21. päivänä 1748 kenraalikuvernööri von Rosen määräsi kustakin keskisuomalaiskomppaniasta töihin 2 upseeria, kaikki aliupseerit ja rummunlyöjät sekä kaikki marssikykyiset sotamiehet. Kotiin jääneiden ja sairaiden tuli antaa todistus sairautestaan. Mukaansa miehistön tuli ottaa työvaatteiden lisäksi uudet kruununvarusteensa, kiväärinsä ja 36 tarkkuuslaukausta miestä kohti sekä kirveet.¹³

Marssisuunnitelman mukaan Jämsän komppania aloitti marssinsa kohti Degerbytä kesäkuun 20. päivänä kokoontumispaikaltaan Padasjoen kirkolta. Ensimmäisenä marssipäivänä tavoitteena oli 2 peninkulman päässä sijainnut Asikkalan Pulkmila. Sieltä matka jat-

kui noin 1 1/2–2 1/2 peninkulman päivämatkoina Degerbyhyn, jonne komppania saapui 30. päivänä kesäkuuta. Sysmän komppania kokoontui puolestaan sen tavanomaiselle kokoontumispaikalle Asikkalaan, josta aloitti marssinsa 19. kesäkuuta ja perille Degerbyhyn se saapui, kuten Jämsän komppaniakin, 30. päivänä kesäkuuta. Molemmat komppaniamat viettivät marssin aikana säännöllisin välein lepopäiviä. Lepopäiviä olivat 22., 24., 26., joka samalla oli sunnuntai, sekä 29. päivä ja levähdyspaikkoina Vesivehmaa, Lahti, Virenoja ja Kuuskoski. Rautalammin komppanian osalta tarkkaa päivämäärää ei voitu antaa, sillä komppanian saapumisajankohta sille määrätyle kokoontumispaikalla Anianpellolle oli epäselvä. Joka tapauksessa matka jatkui sittemmin Anianpellolta 3 peninkulman päässä olleeseen Asikkalan Pulkkilaa ja sieltä edelleen samoin kuin Jämsän ja Sysmän komppaniamat kohti Degerbytä.¹⁴

Jämsän komppaniasta matkaan lähti yksi luutnantti, viisi aliupseeria, yksi rummunlyöjä, kuusi korpraalia, joista yhdellä oli majoittajan arvo sekä 95 sotamiestä. Kotiin oli pitänyt jättää ”vaikean sairauden takia” rummunlyöjä Mikko Hurtig ja 22 sotamiestä, mm. keuruulaiset Samuli Håckman ja Tuomas Contant, jämsäläinen Juho Åberg, korpilahtelainen Mikko Förste sekä petäjäteläiset Yrjö Palmroos, Matti Friherre ja Eerikki Koppa.¹⁵

Rautalammin komppania lähti komppanian kokoontumispaikalta 24. kesäkuuta vänrikki Paul Krellin johdolla veneillä kohti Asikkalan Pulkkilaa. Sinne se saapui vasta 28. päivän yönä, sillä matkalaisten oli myrskyn pakottamina liian usein vietettävä aikaansa saarilla, ”men som man nödgades för stormwäder som oftast liggia på hålmarne”, kuten Krell asian raportissaan ilmaisee. Komppania saapui Orimattilan Pakaaseen 2. heinäkuuta ja seuraavana päivänä vänrikki Krell laati yhteenvedon ryhmän vahvuudesta. Paikalla oli vänrikki Krellin lisäksi 4 aliupseeria, 5 korpraalia ja 91 sotamiestä, joista 2 todettiin sairastuneen matkan aikana. Kotiin olivat jääneet ”vaikean sairauden” takia luutnantti Reinholdt Böisman, komppanian ainoa rummunlyöjä, 1. korpraalin vakanssilla ollut varusmestari

ja 18 sotamiestä. Komppanian päällikkö, kapteeni Arvid Colliander oli myös edelleen kotonaan, mutta oli kyllä ollut komppaniaansa vastassa Asikkalan Pulkkilassa. Degerbyhyn komppania saapui 5. heinäkuuta.¹⁶

Kuten Jämsän ja Rautalammin komppanioiden marssivahvuuksista voi päätellä, olivat kenraalikuvernööri von Rosenin arviot linnoitustoihin saapuvien joukko-osastojen koosta selvästi liian optimistisiä. Sairastapausten lukuisuuden ja täyttämättömien ruotujen takia yksittäisen keskisuomalaiskomppanian linnoitustoihin marssineiden työkykyisten sotamiesten määrä jäi 90–100 mieheen, kirjavahvuuden ollessa ilman korpraaleita 122 miestä.

Työt Degerbyssä keskittyivät kesäkaudella 1748 pääasiassa varsinaisissa linnoitustöissä tarvittaviin kasarmi-, työpaja- ja varastorakennusten rakentamiseen. Erityisen tärkeää oli saada valmiiksi rakennusväen tarvitsemat majoitustilat, sillä vastaperustettu kaupunki ei vielä tällöin tarjonnut käytännössä minkäänlaisia majoitus-tiloja. Upseeristolle ja miehistölle tarkoitetut kasarmirakennukset olivat kaksikerroksisia puurakennuksia, samoin 21 huonetta käsittävä komendantintalo. Ehrensvärdin oma linnoitussuunnitelma viitotettiin maastoon vasta syksyn 1748 kuluessa.¹⁷

Taudit vaivaavat

Samoihin aikoihin kun Rautalammin komppania oli saapumassa Degerbyhyn, Porin rykmentin komentaja, eversti von Delwig valitti Hämeen rykmentin komentajalle, eversti Bildsteinille, että Degerbystä puuttui vielä pappi ja välskäri. Molemmat hän totesi tarpeellisiksi miehistön kannalta, sillä paikalla oli monia sairaita, jotka eivät saaneet tyydyttävää hoitoa muiden rykmenttien välskärinkisälliltä.¹⁸ Sairastapausten osuus näyttää Hämeen rykmentin osastossa vaihdelleen pääsääntöisesti 10–20 % välillä kokonaisvahvuudesta. Loppukesästä sairastavuus lisääntyi selvästi. Kun heinäkuun jälkipuoliskolla sairaiden määrä oli kahta puolta

viidenkymmenen, niin jo elokuun puolivälin jälkeen määrä oli nous-
sut noin 60–70 mieheen ollen ajoittain jopa yli 80 miestä. Heinä-
kuun 1. ja syyskuun 20. päivien välisenä aikana Hämeen rykmentin
5 komppanian työpäivistä menetettiin sairastapausten takia 11.3 %.¹⁹

**Taulukko 3. Hämeen rykmentin sairaspäivien suhteelli-
nen osuus työpäivistä Degerbyssä 4.7.–10.9.1748 välise-
nä aikana viikottain eriteltynä.¹⁹**

Viikko	Päivät Sair	Kok	%	
27	121	1618	7.5	
28	191	1796	10.6	
29	282	1901	14.8	
30	276	2603	10.6	La 30.7. pyhäpäivä
31	266	2600	10.2	Ma 1.8. muonituspäivä
32	375	3120	12.0	
33	442	3123	14.2	
34	394	3141	12.5	
35	376	3144	12.0	
36	411	3144	13.1	

Syyskuun 9. päivänä viidessä Hämeen rykmentin Degerbyhyn
komennetussa komppaniassa oli sairaallistalla jo yhteensä 81 mies-
tä, joista Rautalammin komppaniasta 15, Jämsän komppaniasta 14
ja Sysmän komppaniasta 21. Sairaana olleet lähetettiin kotiin yhtei-
nä osastona 10. syyskuuta. Erityisesti oli huomioitu keskisuoma-
laisten pitkä kotimatka. Ryhmän määränpäänä oli Asikkalan
Anianpelto, jonne sen tuli saapua 14. syyskuuta, jotta miehet ehtisivät
sinne kokoontuneen markkinaväen veneillä jatkamaan omille koti-
seuduilleen.²⁰ Kotiin komennettiin mm. laukaalaiset Samuli
Ringstedt, Klemetti Muholin, Antti Norrman, Risto Enberg ja jy-

väskyläläinen Juho Jordan, kaikki Sysmän komppaniasta sekä saarijärveläinen korpraali Mikko Logren Rautalammin komppaniasta.²¹ Kesän 1748 osalta voidaan myönteisenä seikkana todeta se, ettei Loviisaan komennetun Hämeen rykmentin miehistön joukossa satunut yhtään kuolemantapausta, ei siis myöskään keskisuomalaiskomppanioissa.²² Taulukosta 4 havaitaan, kuinka aktiivisimman rakennuskauden aikainen terveystilanne rykmentissä on heikoimmillaan rakennuskauden lopulla syyskuussa, mutta paranee selvästi talvea kohti, jolloin miehet ovat olleet ruoduillaan jo muutaman kuukauden.

Taulukko 4. Hämeen rykmentin tila neljännesvuosittain 1748 kenraalikuvernööri von Rosenin kuninkaalle lähettämien raporttien mukaan täydennettynä rykmentin-arkiston vastaavilla yhteenvedoilla:²³

		<i>Terveitä</i>	<i>Sairaita</i>	<i>Tyhjiä</i>	<i>Muita</i>	<i>Yhteensä</i>
1748	9/3	911	25	85	4	1025
	23/6	871	91	62	1	1025
	15/9	796	168	61	–	1025
	19/12	930	34	61	–	1025

Keväällä 1749 matkaan lähdettiin Keski-Suomesta jo helmikuun loppupuolella.²⁴ Matkan varrella Pakaassa Rautalammin komppanian kapteeni, vanha karoliini Arvid Colliander laati yhteenvedon komppaniansa Degerbyhyn matkalla olleesta komennuskunnastaan. Komennuskunnan muodosti 2 upseeria, 4 aliupseeria, 1 rummunkyöjä ja 96 korpraalia ja sotamiestä, joista viimeainituista oli matkan aikana sairastunut neljä. Sairaana kotiin oli jätetty komppanian vänrikki Paul Krell, joka oli sairastunut 16. helmikuuta, rummunkyöjä Juho Kauppinen, joka oli ollut sairaana jo edellisvuoden maaliskuun 16. päivästä lähtien, korpraali Mikko Logrén, joka oli sai-

rastunut 1. helmikuuta sekä 21 sotamiestä, saarijärveläiset Matti Siögast, Matti Wärjeudd, Tuomas Stålboga, Simo Holmstedt, Lauri Pampenfelt, Heikki Lindqvist ja Juho Häggfelt, kivijärveläinen Petteri Stårck, viitasaarelaiset Antti Carlström, Perttu Kåhlfeldt, Juho Wåghals, Simo Frimodig, Antti Wijkgren, Lauri Jembsen, laukaalainen Heikko Orre sekä rautalampelaiset Juho Rönqvist, Tapani Björn, Matti Gångi, Matti Blomberg, Petteri Svanberg ja vanha ruotsalaissyntyinen karoliini Harald Boman. Matkan aikana sairastuneet neljä sotamiestä olivat viitasaarelainen nr 60 Simo Lillja, sekä rautalampelaiset nr 102 Juho Tihlberg, nr 111 Tuomas Jerngren ja nr 124 Lauri Wåxling. Liitteeksi raporttiinsa Colliander liitti luettelon niistä komppaniensa sotamiehistä, jotka olivat iän, sairauden tai raihnaisuuden takia ”täysin kelvottomia kuninkaallisen majesteetin palvelukseen” (Liite II).²⁵

Jämsän komppaniasta piti sairauden takia jättää kotiin mm. seuraavat 7 Jämsän, Muuramen ja Petäjäveden miestä: jämsäläiset Matti Monsieur, Matti Hjelte, Antti Stålpe, Petteri Hofmester ja Risto Sund, muuramelainen Klemetti Lodstierna ja petäjäveteläinen Yrjö Riddare. Myöhemmin kesällä kotiinjätettyjä miehiä peräänkuulutettiin töihin Degerbyhyn. Jämsän komppanian vääpeli Anders Malm ilmoitti kuitenkin rykmentinkomentajalle, ettei laajalla alueella majailevan komppanian miehiä kyettäisi kokoamaan komppanian kokoontumispaikalle Padasjoelle ennen kuin 28. heinäkuuta ja lähtö Degerbyhyn voisi tapahtua vasta 30. päivä ja jatkaa, että ”kaikki ympäröivien kirkkopitäjien, kuten Långelmäen, Kuivasmäen, Korpilahden ja Jämsän miehet, kuten hän itsekin, olivat niin vaikeiden tautien vaivaamia, ettei kukaan heistä voi lähteä”. Asian vahvisti myös Jämsän kirkkoherra Jakob Malleen ja kruununnimismies Ad: Kihl, joiden antaman todistuksen mukaan kaikki edellämainitut miehet olivat mainittuun aikaan vielä ”niin sairaita, raihnaisia ja kelvottomia, ettei heillä ollut mitään mahdollisuutta palvelulla tarvittavissa töissä Degerbyssä, vaan pikemminkin olisivat he siellä kruunulle vaivaksi”. Virkatalossaan Jämsän Moiskalassa asuva vääpeli Malm oli ollut sairas vuoden alusta saakka. Saavuttuaan

ilmeisesti edellisvuoden komennukseltaan huonovointisena puustelliinsa, oli hän siitä lähtien ollut kaikenlaisten sairauksien ja kipujen vaivaama ja poti vielä sen lisäksi selkäkipuja, päänsärkyä ja kolotusta kehossaan niin, että joutui viettämään aikaansa pääasiassa vuoteessa.²⁶ Keski-suomalaismiesten vaivoja ei tarkemmin kuvata, mutta längelmäkeläinen Winkiän ruodun sotamies Antti Wijkman poti niin vaikeaa vaivaa oikeassa kädessään, ettei hän ollut kykenevä nostamaan sitä, saati sitten tekemään sillä jotain työtä.²⁷

Vuoden 1749 osalta löytyy myös yleistä tautitilannetta molemmissa työkohteissa kesä–heinäkuun vaihteessa kuvaava yhteenveto. Heinäkuun 6. päivänä 1749 päivätyn luettelon mukaan Helsinkiin ja Degerbyhyn (Loviisaan) linnoitustöihin komennettujen jalkaväkirykmenttien sairastapauksien yhteenveto oli seuraavanlainen.²⁸

Taulukko 5: Turun (TJR), Porin (PJR), Hämeen (HJR), Savon (SJR), Uudenmaan (UJR) ja Pohjanmaan (PohJR) jalkaväkirykmenttien sairastapaukset 6. heinäkuuta 1749 miehistön eli korpraalien ja sotamiesten osalta.

Sairaus/Rykmentti	TJR	PJR	HJR	SJR	UJR	PohJR	Yht.
Keripukki	44	10	14	2	15	13	98
Vilustuminen	20	110	84	2	38	111	365
Rintakuume	3	–	1	–	11	–	15
Katarrikuume	9	20	–	7	11	8	55
Polttotauti	4	3	1	–	–	–	8
Keuhkotauti	–	–	–	–	–	1	1
Ripuli	3	1	–	2	–	3	9
Rintakipu	–	2	1	1	–	2	6
Muu vaiva	40	56	33	36	24	59	248
Yhteensä	123	202	134	50	99	197	815

Sairastapauksia oli ylipäättänsä enemmän kuin edellisvuonna. Esimerkiksi Loviisassa menetettiin tehollisista työpäivistä sairauden tai muun esteen takia kaikkien rykmenttien osalta 19.8 %, Hämeen rykmentin osalta 20.2 %.²⁹

Sairastuneita lähetettiin pitkin kesäkautta 1749 milloin pieninä, milloin suurempina ryhminä kotiseuduilleen, painopisteen sijoituessa elo–syyskuuhun. Lähellä linnoitustyökohteita olleiden rykmenttien miehet pääsivät kotiin ilmeisen pian sairastapausten ilmitulon jälkeen, sillä kotiutettavat ryhmät olivat muihin verrattuna selvästi pienikokoisempia, usein vain 1–5 miehen suuruisia. Esimerkiksi Uudenmaan jalkaväkirykmentin sairastuneita miehistön jäseniä kotiutettiin heinäkuun 31. päivän ja syyskuun 11. päivän välisenä aikana peräti 27 erässä yhteensä 233 miestä, joista ryhmistä yli puolet oli kooltaan pienempiä kuin 5 miestä. Pitempien matkataipaleiden takana sijainneiden Hämeen, Savon ja Pohjanmaan rykmenttien osalta kotiutettavat ryhmät olivat selvästi suurempia. Esimerkiksi Hämeen rykmentistä kotiutettiin 15. maaliskuuta 13 korpraalia ja sotamiestä, 12. elokuuta 2 upseeria, 4 aliupseeria sekä 85 korpraalia ja sotamiestä sekä 31. elokuuta 1 upseeri, 3 aliupseeria, 1 rummunlyöjä sekä 125 korpraalia ja sotamiestä. Vielä syyskuun 20. päivänä kotiutusta oli odottamassa 1 aliupseeri, 1 rummunlyöjä ja 98 miehistön jäsentä.³⁰

Vuosi 1749 merkitsi myös tappioita. Jämsän komppanian muuramelainen Simo Dominus menehtyi Degerbyssä 13. heinäkuuta, Sysmän komppanian heinolalainen Matti Sluta 24. elokuuta ja Rautalammin komppanian kärkkääläläinen eli hankasalmelainen Matti Pärllström 25. elokuuta. Siis varmuudella ainakin 3 keski-suomalaiskomppanioiden miestä menehtyi mainittuna vuonna linnoitustöissä ollessaan.³¹ Epävarmaksi jää jämsäläisen Matti Domherren ja kivijärveläisen Antti Löfmanin tapaukset. Matti Domherre menehtyi elokuun 13. päivänä, mahdollisesti joko Degerbyssä tai paluumarssilla ruodulleen, sillä hänen kuolinmerkintäänsä ei löydy Jämsän kuolleitten luettelosta, eikä häntä mainita niiden miesten joukossa, jotka oli pitänyt kyseisenä vuon-

na jättää linnoitustöihin lähtiessä sairaina kotiin.³² Kivijärveläinen Antti Löfman kuoli lokakuun 2. päivänä. Myöskään hänen kuolinmerkintäänsä ei löydy kirkonarkiston kuolleitten luettelosta. Saattaa olla, että Antti Löfman kuului siihen osaan Rautalammin komppaniaa, joka jäi Degerbyhyn myös talvikaudeksi 1749–1750 ja menehtyi siellä.³³ Talvikausi 1749–1750 koitui myös toisen Rautalammin komppanian sotamiehen kohtaloksi, sillä hankasalmelainen Matti Hagman menehtyi pian vuodenvaihteen jälkeen 11. tammi-kuuta 1750.³⁴

Vuosi 1750 oli kiihkeimpiä rakennusvuosia. Ehrensvärdin oman arvion mukaan linnoitustöihin, Degerby mukaanlukien, oli komennettu 6 000 jalkaväkirykmenttien miestä ja 400 laivamiestä.³⁵ Jämsän, Sysmän ja Rautalammin komppanioiden miehiä oli töissä sekä Degerbyssä että Helsingissä. Lisäksi pieni osa Sysmän komppaniaa oli komennettu vartiointitehtäviin Porvooseen. Talvikaudeksi Degerbyhyn komennettu ryhmä on jossain vaiheessa vaihdettu, sillä keväällä maaliskuussa pidetyssä katselmuksessa Degerbyssä todettiin olleen keskisuomalaiskomppanioista enää 30 sotamiestä kustakin komppaniasta. Itse katselmuksessa oli tosin enää läsnä ainoastaan 29 Sysmän komppanian miestä, sillä mäntyharjulainen sotamies nr 123 Kustaa Dimberg oli ehtinyt menehtyä Degerbyssä muutamaa viikkoa aikaisemmin helmikuun 28. päivänä.³⁶

Keväällä 1750 keskisuomalaiskomppanioiden miehiä tavataan Degerbyssä ja Helsingin lähistöllä Leppävaarassa sekä pieni joukko Sysmän komppanian miehiä vahdinpidossa Porvoossa. Miehistön terveydellinen tila oli maaliskuun puolivälissä kussakin palveluskohteessa pidettyjen katselmusten aikaan heikko. Huhtikuussa 1750 päivätyn tarkastuskatselmusrullan mukaan Rautalammin komppaniasta Degerbyssä oli luutnantti Paul Krell, vääpeli Sigfrid Joakim Colliander, kersantti Henrik Feneman ja rummunlyöjä Georg Reinholdt Schavon sekä 29 korpraalia ja sotamiestä. Maaliskuun 15. päivänä pidetyn katselmuksen aikaan 6 sotamiestä oli ollut sairaana sairashuoneella ja 7 miestä niin sairaalloisia tai muuten jonkin vaivan rasittamia, että olivat saaneet eron mainitussa

katselmuksessa sopimattomina jatkamaan sotapalvelusta. Vastavasti Helsinkiin, ilmeisesti hiilenpolttoon³⁷ Leppävaaraan komennettuna oli komppanian vänrikki Henrik Böisman ja 18 sotamiestä. Kuten Degerbyssä, niin myös Helsingissä 10. maaliskuuta pidetyn katselmuksen aikaan joitakin miehiä oli ollut sairaana ja yksi miehistä oli saanut eron palveluksesta.³⁸

Kaikenkaikkiaan kevään katselmuksissa Degerbyssä sinne komennetuista keskisuomalaiskomppanioiden miehistä saivat eron Jämsän komppanian sotamies nr 122 Jöran Palmroos, edellämäinitut 7 Rautalammin komppanian sotamiestä, nimittäin nr 56 Olavi Strandman, nr 76 Yrjö Arnberg, nr 81 Heikki Orre, nr 87 Juho Mört, nr 92 Martti Snelberg, nr 100 Matti Blomberg ja nr 123 Antti Wirberg sekä Sysmän komppanian sotamiehet nr 2 Juho Wäckström ja nr 72 Juho Pählström.³⁹

Rykmentin tila ei myöskään kesän alussa 16.6.1750 ollut mitenkään vakuuttava. Rykmentin 888 miehestä 4 oli kotona, 48 oli sairaana työkohteissa, 206 sairaana kotona, 21 lomalla, 3 aretissa ja 6 karannut, loppujen 137 ruodun ollessa vakantteja. Käytännössä tämä merkitsi sitä, että työkykyinen osa rykmentistä jäi 600 miehen suuruiseksi, mikä merkitsi 59 % rykmentin kirjavahvuudesta.⁴⁰

Degerbyhyn eli Loviisaan komennettujen osalta voidaan todeta kesäkaudella 1750 suuria menetyksiä. Sysmän komppanian jyväs-kyläläinen sotamies nr 18 Taneli Bergman menehtyi Loviisassa 28. toukokuuta ja nr 123 Aatami Göös 10. kesäkuuta sekä Jämsän komppanian sotamies nr 27 Simo Fiskensfeldt 8. kesäkuuta.⁴¹ Edelleen Jämsän komppanian sotamies nr 18 Matti Nybeck menehtyi Loviisassa 22. kesäkuuta.⁴² Sysmän komppanian sotamies nr 110 Paavali Biörn ja Jämsän komppanian sotamies nr 17 Aatami Kalckfeldt menehtyivät Loviisassa, edellinen 22. kesäkuuta, jälkimmäinen 1. heinäkuuta.⁴³ Heinäkuun 14. päivänä menehtyivät Rautalammin komppanian sotamies nr 105 ja Sysmän komppanian sotamies nr 74.⁴⁴ Viikkoa myöhemmin luutnantti Anders Boije ilmoitti, että Jämsän komppanian sotamies nr 26 Topias Ekegren oli kuollut 21. heinäkuuta.⁴⁵ Samalla hän toteaa, että ”förser mig i Nådige herr

Öfwerstens och Riddarens höga ynnest af åtancka, som de hwilcken med diupaste wördnad intil dödsstunden framhärdas". Jämsän kompanian sotamies nr 30 Simo Loberg menehtyi Loviisassa 26. heinäkuuta,⁴⁶ Rautalammin kompanian sotamies Heikki Loo vastaavasti 19. elokuuta.⁴⁷

Tappioilta ei säästyty Leppävaarassakaan. Sinne komennetuista menehtyivät Jämsän komppaniasta korpilahtelaiset sotamiehet nr 109 Juho Orre 22. toukokuuta, nr 113 Simo Willbrandt 17. toukokuuta ja nr 115 Matti Ståhlberg 4. elokuuta, Sysmän komppaniasta korpraali nr 11 Samuel Ringstedt Laukaasta 17. heinäkuuta sekä leivonmäkeläinen sotamies nr 37 Perttu Levander 19. huhtikuuta, luhankalainen sotamies nr 48 Risto Rökberg 21. heinäkuuta, hartolalaiset sotamiehet nr 93 Risto Biörklund 1. heinäkuuta, nr 95 Juho Siögreen 9. huhtikuuta ja nr 106 Heikki Leijon 12. toukokuuta. Rautalammin komppaniasta puolestaan menehtyivät saarijärveläinen sotamies nr 5 Taneli Kuhlstedt 25. maaliskuuta, kivijärveläinen sotamies nr 38 Matti Stensiö 26. kesäkuuta, rautalampelaiset sotamiehet nr 94 Pentti Närberg 23. kesäkuuta nr 109 Matti Jägerfelt 5. elokuuta, nr 113 Juho Wärfware 20. heinäkuuta, nr 116 Juho Klofelt 18. huhtikuuta ja nr 122 Risto Stockman 25. heinäkuuta.⁴⁸

Lisäksi Viaporissa menehtyivät Jämsän komppaniasta kuhmoislainen sotamies nr 47 Matti Tallqvist 6. elokuuta, korpilahtelainen sotamies nr 119 Kustaa Nögder 17. heinäkuuta ja petäjävetiset sotamiehet nr 125 Akseli Menlös 21. kesäkuuta ja nr 128 Matti Pikström 27. kesäkuuta.⁴⁹

Kuolleisuus

Keskisuomalaiskomppanioiden kuolleisuutta linnoitustöiden kiihkeimpinä vuosina voi tarkastella vuoden 1767 pääkatselmusrullan avulla. Mainitussa rullassa on merkittynä kaikki ruoduissa tapahtuneet muutokset sitten syksyn 1747 katselmusten, eli lähes 20 vuoden ajalta (Liite III).⁵⁰ Keskisuomalaiskomppanioiden yhteiseksi

keskikuolleisuudeksi saadaan koko tarkasteluajanjaksolta 9,2 miestä/vuosi. Komppanioittain tarkasteltuna ei ole havaittavissa merkittävää eroa. Vuositasolla vuosi 1750 oli kuolleisuuden osalta erityisen vaikea. Muita keskikuolleisuudesta selvästi poikkeavia vuosia ovat olleet vuodet 1751 ja 1757, jolloin kuolleisuuden nousun syynä voidaan pitää linnoitustöitä, joskaan niiden aikana kuolleisuus ei ole noussut lähellekään vuoden 1750 huippulukuja. Syksyllä 1761 rykmentin paras puolikas komennettiin Pommeriin, mikä selittää ainakin osittain vuosien 1762 ja 1763 kuolleisuuden nousun. Mikäli keskiarvoa laskettaessa poistetaan kohtalokas vuosi 1750 ja Pommerin sodan vaikutus, eli vuodet 1762 ja 1763, saadaan keskikuolleisuudeksi 6,3 miestä/vuosi eli 2,1 miestä komppaniaa kohti. Tämä on jossain määrin korkeampi, kuin se kuolleisuus, jonka Jari Niemelä on saanut Eurajoen, Ikaalisten ja Loimaan ruotusotamiehiä tutkiessaan ajanjaksolla 1776–1809. Hänen selviytyksensä mukaan mainittuina vuosina palveluksessa kuoli sotia lukuun ottamatta 19,4 % miehistä eli komppaniakohtaisesti vuositasolle muutettuna 0,75 miestä/vuosi.⁵¹ Mainittuun lukuun verrattuna linnoitustöiden aikana kuolleisuus olisi siis noussut noin kolminkertaiseksi. Kuolleisuuden kasvu yleisellä tasolla ei näytä olleen poikkeuksellisen dramaattista mainittuja poikkeusvuosia lukuun ottamatta.

Vuosina 1748–1766 kuolleista 174 keskisuomalaiskomppanian sotamiehestä kuoli varmuudella linnoitustöissä tai marssimatkoilla sinne. Lisäksi 27 sotilaan voidaan säilyneiden nimiluetteloiden ja rullissa mainittujen kuolinaikojen perusteella olettaa mitä suurimmalla todennäköisyydellä kuolleen vastaavissa olosuhteissa. Näin tosin vain niiden vuosien osalta, joilta tällaisia nimiluetteluita on säilynyt eli vuosien 1750, 1751 ja 1754 osalta. Kotipitäjissään kuolleiksi on merkitty 52 sotamiestä. Heidän osaltaan ei ole mahdollista selvittää sitä, missä määrin linnoitustöissä olo on vaikuttanut heidän kuolemaansa. Kirkonarkistojen puutteellisuus ja rullamerkinnoisissä havaittavissa oleva niukkasanaisuus jättävät loput 46 tapausta avoimiksi. Loput 14 sotamiestä menehtyivät Pommerissa.

Matkojen rasituksia

Kuten jo aiemmin on tullut ilmi, pitkän marssimatkan aikana ilmeni joitakin sairastapauksia. Muutaman miehen sairastuminen tosin satapäisessä miesjoukossa lähes kaksi viikkoa kestäneen marssimatkan aikana olikin odotettavissa, kun varsinaisissa linnoitustöissä sairastavuus on ollut pääsääntöisesti 10–20 prosentin suuruusluokkaa (vrt. Liite I).

Yleisenä periaatteena voidaan pitää sitä, ettei pitkälle marssimatkalle etelään ole otettu mukaan heikkokuntoisia eikä sairaita miehiä vaan heidät on ilman muuta jätetty kotiin. Aina ei tästä periaatteesta ole pidetty loppuun saakka kiinni. Esimerkiksi kesällä 1768 majuri Reinhold Johan Lode ihmetteli raportissaan sitä, että miten ihmeessä jo heti alkumatkalla sairaaksi todettu Sysmän komppanian sotamies nr 121 Matti Lindberg oli otettu mukaan, kun tilalle olisi löytynyt joku toinenkin. Mainitun raportin mukaan Jämsän ja Sysmän komppanioiden yhteensä 175 päisessä komennuskunnassa oli ilmennyt Kurhilaan mennessä jo 16 sairastapausta, 8 molemmissa komppanioissa.⁵²

Pitkät marssimatkat vaativat myös kuolonuhreja, tosin satunnaisesti. Kovin poikkeuksellinen oli tilanne keväällä 1755. Maaliskuuhuhtikuun vaihteessa 1755 oli marssilla ollut Rautalammin komppanian 84 korpuraalia ja sotamiestä sekä yhden rummunlyöjän käsitävä osasto vääpeli Collianderin ja majoittaja Tandefeltin johdolla saapunut kokoontumispaikalleen Asikkalan kirkolle, josta matkaa jatkettiin 1. huhtikuuta. Ryhmän päästyä Kankaantaan kylään, kuoli konnevetisen Kärkkäälän ruodun nr 127 alkuaan jyväs kyläläissyntyinen Mikko Yrjönpoika Ahlgren äkillisesti.⁵³ Mikko Ahlgrenin kuolinsyystä ei raporteissa ole annettu minkäänlaista viitettä. Sysmän komppanian mäntyharjulalainen sotamies nr 110 Matti Björn menehtyi viimeistä edellisenä marssipäivänä 9. huhtikuuta 1755 ja Jämsän komppanian sotamies nr 48, kuhmoislainen Elias Liten viimeisenä marssipäivänä 10. huhtikuuta 1755.⁵⁴

Mikä lienee ollut syynä tapaukseen, jossa Sysmän komppanian leivonmäkeläinen sotamies nr 38 Matti Hoffman oli pitkänä-perjantaina marssilla linnoitustöihin Helsinkiin Karilamaan kylässä Sysmässä lyönyt itseään puukolla niin pahasti rintaan, että oli menehtynyt siihen. Miehen ruumis oli kruununimismies Petter Johan Masalinin 18. huhtikuuta 1755 lähettämän kirjeen mukaan edelleen hautaamatta. Kyminkartanon läänin maaherra Anders Johan Nordenskiöld pyysikin rykmentinkomentajaa, eversti Petter von Törneä toimimaan niin, että ”asia tulisi laillisesti käsitellyksi ja loppuun saatetuksi”.⁵⁵

Sysmän komppanian joutsalainen sotamies nr 40, Tuomas Kempe, menehtyi seuraavana vuonna paluumarssilla 21.9.1756.⁵⁶

Työtapaturmat

Linnoitustöiden kaltaisissa suurissa rakennustöissä erilaiset työtapaturmat olivat yleisiä. Tätä osoittavat mm. seuraavat Degerbyssä vuoden 1749 aikana sattuneet tapaturmat. Sysmän komppanian laukaalainen sotamies nr 5 Paavali Åkerman valitti keväällä 1750 pidetyssä katselmuksessa saaneensa linnoitustöissä Degerbyssä ollessaan jonkinlaisen vian vasemalle puolelle kehoaan puun kaaduttua hänen päälleen.⁵⁷ Åkermanin vamma ei aiheuttanut hänelle kuitenkaan pysyvää haittaa, sillä hänet tavataan linnoitustöissä Helsingissä jo seuraavana kesänä.⁵⁸ Saman komppanian sysmäläinen Taipaaleen ruodun sotamies nr 60 Kustaa Tallqvist oli joutunut myös samantapaisen työtapaturman kohteeksi. Hänen todetaan nimittäin vammautuneen vuoden 1749 aikana tukin pudottua hänen olkapäilleen ”af en Ståck, som wid fallet på hans axlar”.⁵⁹

Raskaiden kivenjärkeiden, tukkien ja parrujen siirtely- ja nostotöissä oli riskinä saada vaivaksi tyrä. Sysmän komppanian joutsalaisen ruodun nr 94 sotamies Aabraham Lagermanin todetaan saaneen syksyllä 1749 Degerbyssä vaikean tyrän, joka johtikin sittem-

min kevään 1750 katselmuksessa Lagermanin eroon.⁶⁰ Eron yhteydessä hänelle ehdotettiin eläkettä, jota hän tosin sai odottaa lähes neljä vuotta, sillä hänen kannaltaan myönteinen päätös tehtiin vasta 6. elokuuta 1754. Päätöksen mukaan Lagermanille 1. heinäkuuta 1754 lähtien maksettavan eläkkeen suuruus oli 6 taalaria 24 äyriä vuodessa.⁶¹ Myös kevään 1754 rekrytointikatselmuksessa todettiin toisen joutsalaisen sotamiehen nr 100 Salomon Fogelbergin saaneen tyrän ”skiedt af förlyftande” ollessaan töissä Loviisan makasiineilla. Vamman takia ruotu ehdotti Fogelbergille eroa.⁶²

Tyrävaivojen yleisyyttä osoittaa myös eräs kenraalikuvernööri von Rosenin kuninkaalle syksyllä 1750 lähettämä kirje. Siinä von Rosen tuo esille luettelon niistä Turun, Porin, Hämeen, Savon ja Uudenmaan jalkaväkirykmenttien miehistä, jotka olivat kuluneena vuonna vammautuneet linnoitustöissä niin pahoin, että olivat jatkossa kykenemättömiä palvelukseen. Neljä miestä oli saanut tyrän, yhden käsi oli jäänyt puristuksiin niin, että kaikki käden sormet olivat sittemmin jäykistyneet ja yhdeltä mieheltä oli murtunut kaksi kylkiluuta. Hämmennystä herättää tapausten vähäisyys. Von Rosen nimittäin mainitsee vain kahdeksan tapausta. Loppujen kahden miehen osalta vamman tarkempaa laatua ei mainita, mutta se ei ole voinut olla kovin vakava, sillä heidän todetaan olleen sellaisessa kunnossa, että ”he voivat jotenkin elättää itsensä”.⁶³

Erilaiset räjäytyksissä singonneiden kivenkappaleiden aiheuttamat vammat näyttävät myös olleen yleisiä. Aina tosin ei varmuudella voida sanoa, onko vamman aiheuttanut räjäytyksessä singonnut kivenkappale vaiko vain kivien siirtelyssä tapahtunut lipsahdus. Esimerkiksi Jämsän komppanian jämsäläisen sotamiehen nr 86 Matti Hielten mainitaan joutuneen Degerbyssä vuonna 1747 (!) kiven ruhjomaksi. Vamman laatu osoittautui niin vakavaksi, että hänelle myönnettiin ero kevään 1750 katselmuksessa. Koska Hielte oli vammautunut palvelusta suorittaessaan eikä hänellä todettu olleen mitään muuta keinoa itsensä elättämiseksi, suositeltiin hänelle eron yhteydessä eläkettä.⁶⁴ Sotamieshuonekassa myönsikin 2.9.1752 hänelle samansuuruisen vuotuisen eläkkeen, kuin aiemmin mainitulle

Lagermanille, eli 6 taalaria 24 äyriä hopearahassa, jota eläkettä Hielte pääsi nauttimaan täysimääräisesti samaisen vuoden heinäkuun 1. päivästä lukien.⁶⁵ Myös kuhmoislaisen sotamiehen nr 31 Antti Klenmanin ja keuruulaisen sotamiehen nr 75 Matti Crantzin kohtaloksi koitui Viaporissa suoritettut räjäytystyöt. Edelliseltä katkesi kaksi kylkiluuta ja jälkimmäisen rinta ruhjoutui niin pahoin, ettei kumpikaan ollut enää jatkossa palveluskelpoinen eikä myöskään kykenevä elättämään itseään. Viimemainittu kriteeri näyttääkin olevan hyvin keskeinen mahdollisen eläkkeen saannin kannalta. Molemmille myönnettiinkin 19. helmikuuta 1762 pidetyssä katselmuksessa ero esityksellä ylöspitoo,⁶⁶ jota he tosin pääsivät nauttimaan vasta usean vuoden odotuksen jälkeen vuodesta 1768 eteenpäin, mainittuna vuonna tehdyn päätöksen mukaan tosin takautuvasti 1. heinäkuuta 1766 lähtien.⁶⁷

Myös säätyläistöön kuuluneet töitä valvovat korpraalit ja aliupseerit saattoivat joutua tapaturmille alttiiksi. Eräs Brömmert-niminen henkilö Sääksmäen komppaniasta anoi 1770-luvun vaihteessa vapautusta sotapalveluksesta ja eläkkeellepääsyä, koska oli joutunut linnoitustöissä ollessaan räjäytysten yhteydessä singonneiden kivenkappaleiden vammauttamaksi niin pahoin, ettei kyennyt käyttämään vasenta kättään täysipainoisesti, ”med fullt vigieur”, käsitellessään kivääriä.⁶⁸

Muuramelainen Jämsän komppanian sotamies nr 116 Perttu Ståhlfot jäi sortuvan muurin alle Viaporissa bastioni Stiernstedtin sortuessa ja vammautui niin pahoin, ettei enää ollut kykenevä palvelukseen. Tapahtuman ajankohta ei ole tiedossa, mutta Ståhlfot sai eron 28. helmikuuta 1763 Jämsän pappilassa pidetyssä kompaniakohtaisessa katselmuksessa ja samalla hänelle suositeltiin peräti kaksinkertaista ylöspittoa, mikä viittaa siihen, että vamman laatu on ollut tavallista vakavampi.⁶⁹ Sotamieshuonekassan 5. toukuuta 1766 Ståhlfotille myöntämän kaksinkertaisen eläkkeen suuruus oli 13 taalaria 16 äyriä hopearahassa, ja eläkettä Ståhlfot pääsi nauttimaan takautuvasti edellisen heinäkuun ensimmäisestä päivästä lukien.⁷⁰ Samassa yhteydessä vammautui myös toinen saman komp-

panian ruotusotamies, keuruulainen nr 74 Juho Fiskare oikeaan kylkeensä niin pahoin, että myös hänelle myönnettiin ero suosituksella ylöspitoon. Erikoiselta tuntuu, että Juho Fiskare sai eron vuotta aikaisemmin kuin pahemmin vammautunut Perttu Ståhlfort. Selitys saattaa olla se, että miehet eivät itse ole olleet läsnä mainituissa katselmuksissa ja miesten asiaa on käsitelty vain, mikäli se on tuotu katselmuksessa jonkun välimiehen toimesta esille, Fiskaren asia siis vuotta aikaisemmin pidetyssä katselmuksessa kuin Stålfotin asia.⁷¹

Usein maininnat sattuneista tapaturmista tai vammautumisista ovat kovin ylimalkaisia. Esimerkiki Sysmän komppanian hartolalaisen sotamiehen nr 66 Antti Fridodigin todetaan vahingoittuneen linnoitustöissä Helsingissä, ”blifwit skadad wid fästnings arbetet i Helsingfors”.⁷² Myös saman komppanian vuoden 1763 katselmuksessa laaditussa katselmusrullassa todetaan kolmen sotamiehen vammautuneen tavalla tai toisella linnoitustöissä. Tarkempaa ajankohtaa ei mainita, eikä sitä missä työkohteessa vammautuminen on tapahtunut. Vammautuneet olivat sysmäläinen nr 85 Juho Nordberg, ikä 47, ”blifwit wid fästnings arbetet skadd”, sekä mäntyharjulaiset nr 113 Heikki Dufva, joka sai linnoitustöissä vamman vasempaan käteensä, ja nr 115 Matti Sandberg.⁷³

Edellä esilletulleet tapaukset ovat kirjautuneet rulliin melko varmasti siitä syystä, että mainittujen sotamiesten vammojen laatu on johtanut eriasteisiin työkyvyttömyyksiin ja tarpeeseen saada eläke. Tapaukset eivät siis anna kokonaiskuvaa linnoitustöissä sattuneiden työtapaturmien yleisyydestä.

Vammautuneen sotamiehen asian käsittely katselmuksissa on saattanut viivästyä usealla vuodella. Esimerkiksi padasjokelaisen ruotusotamies Matti Kempfeltin tapaus. Vuoden 1762 katselmuksessa hänen todettiin olleen niin raihmainen, ettei hän jaksanut kävellä, koska oli pudonnut kuusi vuotta (!) aiemmin, siis vuonna 1756 muurilta Viaporissa. Hän saikin mainituissa katselmuksessa eron suosituksella ylöspitoon, joka hänelle sittemmin myönnettiin vuonna

1768 takautuvasti alkaen 1. heinäkuuta 1766, kuten jo aiemmin mainituille Antti Klenmanille ja Matti Crantzille.⁷⁴

Eläkeanomusten kovin hitaan käsittelyn syynä saattaa olla sotamieshuonekassan varojen niukkuus. Linnoitustöiden alkuvaiheessa vanhojen pitkään palvelleiden eläkeanomukset ja linnoitustöissä vammautuneiden anomukset ovat mitä ilmeisemmin kuormittaneet eläkejärjestelmää tavanomaista enemmän, jolloin myönteisiä päätöksiä on voitu tehdä ainoastaan siinä tahdissa, jossa eläkevaroja on vapautunut esimerkiksi entisten eläkkeensaajien kuoleman johdosta.

Lopuksi

Edellä on esitetty joitakin havaintoja linnoitustöiden kiihkemmiltä vuosilta 1748–1756. Vuonna 1757 alkanut Pommerin sota merkitsi töiden laantumista. Hämeen jalkaväkirykmentti tosin osallistui edelleenkin pienin komennuskunnin erilaisiin korjaus- ja viimeistelytöihin linnoituspaikkakunnilla lähes vuosittain. Syksyllä 1761 rykmentin paras puolikas komennettiin vahvistukseksi Pommeriin, mutta jo seuraavana vuonna keskisuomalaiskomppanioiden miehiä tavataan jälleen töissä Viaporissa⁷⁵.

Augustin Ehrensvärd luopui tehtävistään linnoitustöiden johdossa vuoden 1772 aikana ja vetäytyi hallussaan olleeseen Saaren virkataloon, jossa kuoli saman vuoden lokakuun 4. päivänä. Viapori ei ollut vielä valmis, joten Ehrensvärdin unelma jäi keskeneräiseksi. Vasta Kustaanmiekkä sekä Susisaaren ja Pienen Mustasaaren linnakkeet oli saatu umpeenrakannetuiksi ja Särkän linnoitus oli lähes valmis, mutta muualla työt olivat enemmän tai vähemmän keskeneräisiä.⁷⁶ Syksyllä 1772 kuningas nimitti linnoitustöiden johtoon kenraaliluutnantti, vapaaherra Jaakko Maunu Sprengtportenin, joka oli tukenut kuningasta hänen vallankaappauksessaan. Sprengtporten oli perehtynyt Viaporin linnoittamiseen työskennellessään muuta-

man vuoden Ehrensvärdin alaisena. Hän luopui kuitenkin yllättäen 10. maaliskuuta 1774 tehtävästään. Työt Viaporissa jatkuivat kuitenkin Sprengtportenin laatimien suunnitelmien pohjalta ja vuodet 1773–1777 merkitsivät jälleen uutta kiivasta rakentamisen aikaa Viaporissa.⁷⁷

Liite I

Sairaspäivien määrä ja prosentuaalinen osuus työpäivistä Loviisassa ja Svartholmassa vuosina 1748–1764. Ensimmäisessä sarakkeessa (A) miesten oletettu työpanos työpäiviksi laskettuna, toisessa sarakkeessa (B) sairaustapausten takia menetetyt työpäivät.⁷⁸

Vuosi	Kaikki rykmentit			Hämeen rykmentti		
	A	B	%	A	B	%
1748	169 617	20 473	12.1	28 483	3 232	11.3
1749	163 784	36 721	22.4	128 087	30 087	23.5
1750	14 288	2 577	18.0	9 098	1 980	21.8
1751	305 313	54 354	17.8	—	—	—
1752	530 798	96 299	18.1	—	—	—
1753	230 690	30 429	13.2	—	—	—
1754	114 429	18 809	16.4	—	—	—
1755	139 829	21 704	15.5	—	—	—
1756	249 398	36 916	14.8	52 304	9 841	15.8
1757	21 956	2 877	13.1	9 131	1 485	16.3
1758	10 870	2 179	20.0	10 762	2 148	20.0
1759	6 640	1 256	18.9	3 280	546	16.6
1760	3 792	1 061	28.0	3 792	1 061	28.0
1761	9 600	1 851	19.3	1 632	293	18.0
1762	7 895	1 658	21.0	7 895	1 658	21.0
1763	14 733	5 825	39.5	—	—	—
1764	13 844	2 625	19.0	—	—	—
Yht.	2 007 476	337 614	16.8	254 464	52 331	20.6

Liite II

Kapteeni Arvid Collianderin luettelo niistä Rautalammin kompanian sotamiehistä, jotka osoittautuivat keväällä 1749 ”täysin kelvottomiksi kuninkaallisen majesteetin sotapalvelukseen”.⁷⁹

<i>Nr</i>	<i>Sotamies</i>	<i>ikä</i>	<i>palv</i>	<i>Huomautukset</i>
16	Tuomas Stålboga	53	26	Potee luuvaloa jalassaan
48	Antti Carlström	56	26	Molemmat jalat surkastuneet, ei voi kävellä
59	Juho Wåghals	50	26	On vanha ja keuhkotaudin vaivaama
60	Simo Lillja	49	22	Omaa kolotusta oikeassa jalassaan ja on muutenkin raihnainen
75	Juho Friare	47	26	On vanha ja aivan raihnainen
81	Heikki Orre	42	25	Omaa sisällisen taudin ja on aivan raihnainen
91	Tapani Biörn	51	26	On vanha ja aivan viallinen suustaan
99	Matti Gånge	48	30	Vanha ja potee kipua selässä
104	Petteri Svanberg	27	7	Omaa parantumattoman avohaavan kyljessään eikä kykene kruunun palvelukseen
125	Harald Boman	51	39	On vanha ja kelvoton, potee vaikeaa selkäkipua, ei voi marssia

Liite III

Kuolleisuus Hämeen jalkaväkirykmentin Jämsän, Sysmän ja Rautalammin komppanioissa vuosina 1748–1766: Linnoitustöissä tai marssimatkoilla (A), ei tietoa (B), ruodullaan (C).

Vuosi	Jämsän k.			Sysmän k.			Rautal. k.			Yht.
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	
1748	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2
1749	1	1	1	1	—	1	1	1	—	7
1750	13	—	—	11	3	2	10	4	—	43
1751	2	—	1	6	—	—	2	1	—	12
1752	—	1	1	—	—	2	—	—	—	4
1753	—	1	1	—	—	1	—	—	—	3
1754	—	—	1	1	2	1	3	—	—	8
1755	1	—	1	2	—	2	1	—	2	9
1756	—	1	—	1	1	2	1	2	—	8
1757	—	5	3	—	4	1	—	2	3	18
1758	1	—	2	—	2	1	—	1	2	9
1759	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2
1760	1	—	1	—	—	—	2	1	—	5
1761	1	—	—	—	—	1	—	—	1	3
1762	—	1	8	—	—	6	—	—	4	19
1763	—	1	1	—	4	1	—	2	3	12
1764	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
1765	—	—	2	—	—	2	—	—	—	4
1766	—	—	2	—	1	1	—	—	1	5
Yht.	20	12	25	22	19	25	20	15	16	174
			57			66			51	
Miestä/vuosi			3.0			3.5			2.7	9.2

Huom! Vuoden 1750 linnoitustöissä kuolleiksi on laskettu ne 3+6+7 miestä, joiden on todettu linnoitustöihin komennettujen luetteloiden mukaan olleen kuolin-aikanaan linnoitustöissä, marssilla sinne tai sieltä takaisin ruoduilleen. Vastavasti vuoden 1751 osalta 1+5+2 ja vuoden 1754 osalta 0+0+3. Vuoden 1762 osalta sarakkeen luvut sisältävä ne 6+5+3 sotamiestä, jotka kuolivat Pommerissa tai kotimatalla sieltä.⁸⁰

Lähdeviitteet:

- ¹ Loput 130 ruotua sijaitsivat Padasjoella, Eräjärvellä, Längelmäellä, Rautalammilla, Hartolassa, Sysmässä, Heinolassa ja Mäntyharjulla. Luku saattaa olla jossain määrin epätarkka, koska joidenkin ruotujen ruotua ylläpitävät talot sijaitsivat pitäjänrajan kahta puolta, joskus kovinkin kaukana toisistaan, mikä vaikeuttaa ruodun sijoittamista tiettyyn pitäjään. Lisäksi pitäjänrajoissa on tapahtunut muutoksia, joiden takia silloiset ja nykyiset pitäjät eivät kaikilta osin vastaa toisiaan.
- ² Kenraalikuvernööri von Rosen kuninkaalle Turussa 13.5.1748, GiF 4, Ruotsin valtakunnanarkisto (RVA) (mf FR 11). Loput rykmentit ja joukko-osastot, kuten Turun ja Savon jalkaväkirykmentit, Henkirakuunarykmentti, Karjalan rakuunaeskadroona ja Tykistörykmentti katsastettiin osittain seuraavan vuoden kesällä ja osittain syyskuussa.
- ³ von Rosen kuninkaalle Turussa 13.5.1748, edellämainittu (emt.).
- ⁴ von Rosen kuninkaalle Turussa 13.5.1748, emt.
- ⁵ Förteckning af Tawastehus Lähns till footh och Jämbsiö Compagnie På de gamla, jämte odugelig manskap, som anhålla at få afskied, samoin kuin vastaavat rullat Sysmän ja Rautalammin komppanioiden osalta, Militaria 413, Kansallisarkisto (KA) (mf 54959). Rautalammin komppanian rullaan on merkitty myös jo aiemmin Lappeenrannan taistelussa vammautunut ja jo 1741 eron saanut saarijärveläinen Gabriel Kämpe. Häntä ei ole huomioitu taulukon luvuissa.
- ⁶ Emt. rullan lisäksi Heikki Vuorimies, Jyväskylän seudun ruutusotamiehet vuodesta 1710 Ruotsin valtakauden loppuun. Jyväskylä 1989, s. 41 ja 52.
- ⁷ Pääkatselmusrulla GMR 16/9 1767, Mil 413, KA (mf 54959).
- ⁸ Rekrytointikatselmusrullat RecR14/3 1754 ja RecR10/3 1755, Mil 418, KA (mf 55009); Reino Kallio, Vanhan Saarijärven historia. Saarijärvi 1987, s. 825. Rekrytointirullassa mainitaan Mikko Heikinpojan olleen ruotutalollisen poika, mutta Vanhan Saarijärven historian lopussa olleen talonhaltijaluettelossa Siroistenmäen isäntänä, siis ruotutalonpoikana jo vuodesta 1750.
- ⁹ Kenraalikuvernööri von Rosen kuninkaalle marraskuussa 1747, GiF 3, RVA (mf FR 11).
- ¹⁰ Kuten jäljempänä tulee esille, von Rosenin arviot osoittautuivat liian optimistisiksi. Esimerkiksi keskisuomalaiskomppanioista linnoitustöissä olleiden komppanioiden vahvuus yliti harvoin yli 100 miehen. Kun näistäkin osa oli jatkuvasti sairaiden kirjoissa, merkitsi se sitä, että työkykyisten miesten määrä jäi linnoitustyökohteissa selvästi alle 100 miehen.
- ¹¹ Aulis J. Alanen, Suomen historia vapaudenajalla. Suomen historia IX. Porvoo

1963, s. 370–372.

- ¹² Internet: <http://www.histseura.fi/biografia/artikkelit/578b.html>. Kansallisbiografia, Augustin Ehrensvärd. Versio 17.1.1998.
- ¹³ von Lander eversti Bildsteinille 4.6.1748, Mil 435b, KA.
- ¹⁴ Ankomne Bref för År 1748, dat 31. Maii-2. Junii 1748, Mil 435b, KA; Delwig everstille Degerbyssä 5.7.1748, Mil 464a, KA.
- ¹⁵ Lahdessa 25.6.1748 päivätty vahvuustaulukko, Mil 464a, KA.
- ¹⁶ Paul Krell everstille Pakaassa 2.7.1748 ja 3.7.1748 päivätty liite, Mil 464a, KA; Arvid Colliander everstille Pulkkilassa 28.6.1748, Mil 464a, KA; Delwig everstille Degerbyssä 5.7.1748, Mil 464a, KA.
- ¹⁷ Gabriel Nikander, Lovisa stads historia I, 1745–1808. Lovisa 1930, s. 20–22; Oskar Nikula, Augustin Ehrensvärd. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Nr 380. Åbo 1960, s. 257.
- ¹⁸ Delwig everstille Degerbyssä 5.7.1748, Mil 464a, KA.
- ¹⁹ Dagswärks Contra Rulla öfwer Arbets Manskapet wid Fästnings Byggnaden i Degerby För Åhr 1748, FiF 2, Ruotsin sota-arkisto (RSA) (mf FR 388).
- ²⁰ Dagswärks Contra Rulla öfwer Arbets Manskapet wid Fästnings Byggnaden i Degerby För Åhr 1748, emt; 1748 Åhrs 3die Qvartals Förslag af ... Dat Jackarby d. 11. Septr 1748, Mil 464a, KA; H Delwig everstille Degerbyssä 7.9.1748, Mil 464a, KA.
- ²¹ Förtäckning af ... siucka wilcka ensligit ... för deras siuklighet d. 10 September komma at af gå till deras hemwister... Dat. Degerby d. 5. September 1748, Mil 464a, KA.
- ²² Dagswärks Contra Rulla öfver Arbets Manskapet vid Fästnings Byggnaden i Degerby För Åhr 1748, FiF 2, RSA (mf FR 388).
- ²³ 1ta Qvartals Förslag af..., päivätty Kurjalassa 9.3.1748, Mil 464a, KA; 2dra Qvartals Förslag af..., Mil 464a, KA; GiF 3, RSA (mf FR 11).
- ²⁴ Luutnantti Fredrik Anders Wikman everstille Pakaassa 25.2.1749 ja kapteeni Arvid Colliander everstille Pakaassa 7.3.1749, Mil 464b, KA.
- ²⁵ Raport Af Kongl: Majjts Tavastehuus Läns Infanterie Regemente och Rतालambi Compagnie Som utwisar huru det sig nu befinner, nembl: sekä sen liitteet, Arvid Colliander Pakaassa 6.3.1749, Mil 464b, KA.
- ²⁶ Anders Malm everstille Jämsässä 27.7.1749 sekä kirjeen liiteinä olleet kirkkoherra Malleenin ja nimismies Kijhlin Jämsässä 27.7.1749 päiväämät todistukset miesten terveydentilasta, Mil 464b, KA.
- ²⁷ Emt. Anders Malm everstille 27.7.1749, liiteenä ollut pitäjänapulainen Cristian Flodbergin ja nimismies Axel Cåveenin Längelmäellä 18.7.1749 päivätty todistus sotamies Anders Wijkmanin terveydentilasta.
- ²⁸ Sammandrag af de sidst inkomne Siuck munstrings Rullor för de till fästnings

- arbete här och Degerby Commenderade Regementer. Dat. Helsingfors 6. Julii 1749, GiF 7, RVA (mf FR 12).
- ²⁹ Utdrag af Regementernes gjorde Dagswärken vid Lovisa och Svartholms Fästnings Bygnad ifrån och med år 1748, Till och med år 1764, FiF 4, RSA (mf FR 388).
- ³⁰ Emt. v. Rosen kuninkaalle 20.9.1749 (ks. viite 28).
- ³¹ BesMR 11.4.1750, Mil 416, KA (mf 55007, JyMA); RecR 18.1.1750, RecR 20.6.1750 ja VacL 20.6.1750, Mil 416, KA (mf 55007, JyMA).
- ³² BesMR 11.4.1750, Mil 416, KA (mf 55007, JyMA); JyMA, Jämsän kirkonarkisto, kuolleitten luettelo; Jacob Böisman Degerbyssä 19.6.1749, Mil 464b, KA.
- ³³ Emt. BesMR 14.4.1750; Kivijärven kuolleitten luettelot; Luettelo Degerbyhyn talvikaudeksi komennetuista, Schmiedefeldt Degerbyssä 3.10.1749, Mil 464b, KA.
- ³⁴ Emt. BesMR 14.4.1750 ja VacL 20.6.1750. Vuoden 1767 pääkatselmusrullassa Matti Hagmanin kuolinpäivänä virheellisesti 11.6.
- ³⁵ Eirik Hornborg, Helsingin kaupungin historia II. Ajanjakso 1721–1809. Helsinki 1950, s. 220.
- ³⁶ GMR 16.9.1767, Mil 413, KA (mf 54959, JyMA); Emt. BesMR 11.4.1750 (Jämsän K.), BesMR 14. ja 25.4.1750 (Sysmän K) ja BesMR 14.4.1750 (Rautalammin K), Mil 416, KA.
- ³⁷ Emt. tarkastuskatselmus 14.4.1750. Viitasaarelaisen ruotumiehen nr 75 todetaan kyseisessä rullassa olleen komennettu hiilenpoltoon Leppävaaraan. Ilmeisesti muutkin sinne komennetut olivat samaisessa tehtävässä.
- ³⁸ Emt. BesMR 14.4.1750, Mil 416, KA.
- ³⁹ Kapteeni Arvid Colliander Loviisassa 18.3.1750, Mil 455a, KA.
- ⁴⁰ G. Fr. v. Rosen kuninkaalle Helsingissä 10.7.1750, GiF 9 (mf FR 13).
- ⁴¹ Luutnantti Anders Boije everstille Degerbyssä 12.6.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴² Anders Boije everstille Degerbyssä 26.6.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴³ Anders Boije everstille Degerbyssä 2.7.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴⁴ Anders Boije everstille Degerbyssä 17.7.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴⁵ Anders Boije everstille Degerbyssä 24.7.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴⁶ Paul Krell everstille Degerbyssä 30.7.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴⁷ Paul Krell everstille Degerbyssä 21.8.1750, Mil 465a, KA.
- ⁴⁸ GMR 16.9.1767, Mil 413, KA; BesMR 11.4.1750 (Jämsän K.), BesMR 14. ja 25.4.1750 (Sysmän K) ja BesMR 14.4.1750 (Rautalammin K), Mil 416, KA. RecR 10.6.1751, Mil 416, KA.
- ⁵⁰ Rullien antama kokonaiskuva kuolleisuudesta tuntuu varsin luotettavalta. Vaikka taulukon peruslähteenä onkin ollut vuoden 1767 pääkatselmusrulla, on siinä

olevia tietoja ollut mahdollisuus tarkistaa vuosien 1750 ja 1758 tarkastuskatselmusrullien, vuosien 1762 ja 1763 rullien, sekä useilta vuosilta säilyneiden rekrytointirullien avulla. Mahdollisen virheen osuus on korkeintaan muuttaman tapauksen suuruusluokkaa.

- ⁵¹ Jari Niemelä, Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa. Historiallisia tutkimuksia 157. Helsinki 1990, taulukko 13, s. 83.
- ⁵² Förslag, som utwisar, huru den Commendering af kongl: Tavastehus läns Infanterie Regemente sig befinner, som nedanstående Dato ifrån Kurhila till fästnings arbetet på Sveaborg aftågat, dat. Reinhold Johan Lode Kurhilassa 6.6.1768, Mil 428a, KA.
- ⁵³ 1755 Åhrs Aprill Månads Förslag... Dat. Kurjala d: 6 aprill 1755, Mil 428a, KA; Rulla Af kongl: Tavastehus Lähns Infanterie Regemente och Nedannembde Compagnier som äro Commenderade till fästning arbete i Helsingfors. Dat. d: 10. Aprill 1755, Mil 418, KA; Tekijän kortisto Rautalammin komppanian ruotusotamiehistä ajalta 1695–1809.
- ⁵⁴ 1755 Åhrs 2dra Quartals Förlag af .... Dat. Sveaborg d. 5. Junij 1755, Mil 428a, KA; Emt. rulla, dat 10.4.1755, Mil 418, KA.
- ⁵⁵ Maaherra Nordenskiöld von Törnelle Loviisassa 6.5.1755, Mil 437a, KA.
- ⁵⁶ BesCasMR 10.2.1758. Vuoden 1767 pääkatselmusrullassa Tuomas Kempen kuolinvuosi virheellisesti 1750.
- ⁵⁷ BesMR 14. ja 25.4.1750, Mil 416, KA.
- ⁵⁸ Rulla af kongl: Maijts Tafvastehus Lähns Regemente...hwilcka äro Commenderade till fästnings arbetet i Helsingfors, nembln, Mil 417, KA (mf 55008, JyMA).
- ⁵⁹ BesMR 14. ja 25.4.1750, Mil 416, KA.
- ⁶⁰ BesMR 14. ja 25.4.1750, Mil 416, KA.
- ⁶¹ Krigsmanshuskontoret, DIId, kansio 15, s. 532 ja 535, Krigskollegii arkiv, RSA (mf WA 1770).
- ⁶² RecR 14.3.1754, Mil 418, KA.
- ⁶³ Kenraalikuvernööri von Rosen kuninkaalle Helsingissä 24.10.1750, GiF 10, RVA (mf FR 13).
- ⁶⁴ BesMR 11.4.1750, Mil 416, KA.
- ⁶⁵ Krigsmanshuskontoret, DIId, kansio 15, s. 532, Krigskollegii arkiv, RSA (mf WA 1770).
- ⁶⁶ Recryterings och Cassations Munster Rulla öfver Den Hemmavarande Dehlen af ... Jämsiö Compagnie ..., päivätty Hämeenlinnassa 19.3.1762, Rullor 1724–, Tavastehus läns inf. reg., RSA (mf WA 604).
- ⁶⁷ Krigsmanshuskontoret, DIIC, kansio 10, s. 583–584, Krigskollegii arkiv, RSA

- (mf WA 1768); Krigsmanshuskontoret, DIId, kansio 15, s. 534, Krigskollegii arkiv, RSA (mf WA 1770).
- ⁶⁸ Brömmert everstille. Päiväämätön. Merkitty saapuneeksi 24.4.1770, Mil 450, KA. Kyseessä ilmeisesti korpraali Johan Brömmert, joka oli mainitun kompanian 1. korpraalikunnan korpraali Nahkialan ruodussa nr 1, ks. esimerkiksi pääkatselmusrulla 16.9.1767, Mil 413, KA.
- ⁶⁹ Besichtnings och Cassations Munster Rulla uppå ordinarie Manskapet wid Tawastehus lähns Regemente til foth samt Jämsiö Compag: ..., päivätty Jämsän Pappilassa 28.2.1763, Mil 419, KA (mf 55010, JyMA).
- ⁷⁰ Krigmanshuskontoret, DIIC, kansio 10, s. 583–584, Krigskollegii arkiv, RSA (mf WA 1768); sama DIId, kansio 15, s. 545, (mf WA 1770).
- ⁷¹ Recryterings och Cassations Munster Rulla öfver Den Hemmavarande Dehlen af ... Jämsiö Compagnie ..., päivätty Hämeenlinnassa 19.3.1762, Rullor 1724–, RSA (mf WA 604).
- ⁷² Eräs luettelo, joka sijaitsee Karjalan rakuunarykmentin asiakirjojen joukossa, päivätty Loviisassa 20.3.1758, Mil 537, KA (mf ES 2292, JyMA).
- ⁷³ Besichtnings och Cassations Munster Rulla ..., päivätty Jämsässä 28.2.1763 ja Sysmässä 4.3.1763, Mil 419, KA (mf 55010, JyMA).
- ⁷⁴ Emt RecCasMR 19.3.1762; Krigmanshuskontoret, DIIC:, kansio 10, s. 583–584, Krigskollegii arkiv, RSA (mf WA 1768); sama DIId, kansio 15, s. 534 (mf WA 1770).
- ⁷⁵ Förslag som utwisar..., dat Tavstehus d: 1 Maj 1762, Mil 428a, KA; 1762 Åhrs 2dra Qvartals Förslag, dat Tavstehus d: 1 Junii 1762, Mil 428a, KA.
- ⁷⁶ Hornborg 1950, s. 222.
- ⁷⁷ Olof af Hällström, Sveaborg Viapori Suomenlinna. The Island Fortress off Helsinki. Linnoituksen rakennushistoria. Anders Nyborg A/S. Rungstedt Kyst 1986, s. 13.
- ⁷⁸ Utdrag af Regementernes giorde Dagsvärken vid Lovisa och Svartholms Fästnings Bygnad, ifrån och med år 1748; till och med år 1764, FiF 4, RSA (mf FR 388).
- ⁷⁹ Ks. viite 25.
- ⁸⁰ Vuoden 1750 tarkastuskatselmusluettelot, emt. Mil 416, KA; sekä vuosilta 1751 ja 1754 säilyneet Helsinkiin komennettujen luettelot, Mil 417 ja 418, KA; Vuoden 1767 pääkatselmusrulla, emt. Mil 413, KA; Kirjoittajan kokooma taulukko linnoitustöihin lähtö- ja paluujankohdista.

HOLHOUKSEEN JULISTAMISEN PERUSTEISTA NOIN 1600–1985¹

”Joka on mielipuoli, niin myös se, joka tuhlaavaisuuden taikka juoppouden tähden on kykenemätön hallitsemaan omaisuuttansa, julistettakoon holhunalaiseksi.

Jos joku vanhuudenheikkouden tahi muun heikontuneen mielentilan, ruumiinvian taikka pitkällisen sairauden tähden on kykenemätön hoitamaan asioitansa, asetettakoon myöskin hänet holhouksen alaiseksi, jos hän sitä pyytää, taikka jos on pelättävissä että hänen omaisuutensa muuten joutuu hukkaan.”²

Artikkelin tehtävä on pohtia holhoukseen julistamisen perusteita ja lähtökohtia: yhteiskunnan jäsenilleen asettamia kriteerejä, niistä poikkeavien oikeudellista tilannetta, perheen ja suvun oikeuksia ja asemaa sekä syitä, jotka ovat nousseet keskeisiksi holhoukseen julistamisessa. Artikkelissa keskitytään tarkastelemaan täysi-ikäisten julistamista holhoukseen. Alaikäisholhouksiin ei puututa, koska alaikäiset on aina katsottu vajaavaltaisiksi ikänsä vuoksi — erillistä juridista prosessia ei normaalitilanteessa tarvita. Alaikäisholhousten kohdalla ei myöskään törmätä vastaaviin moraalisiin tai eettisiin ongelmiin kuin aikuisväestön kohdalla. Artikkelissa sivuutetaan myös alueelliset (läänit, tuomiokunnat, kunnat) erot, koska niiden tarkempi analysointi edellyttää mm. lukujen/tietojen suhteuttamista alueellisiin väkilukutietoihin. Tämä on tulevan tutkimuksen tehtävä.

Yhteiskunnan toiminnan turvaaminen

Yhteiskunnalla on toimintansa turvaamiseksi ollut aina tarve kontrolloida jäseniään. Tällöin niin sanottu enemmistö on noussut ratkaisevaan asemaan määriteltäessä yhteiskuntakelpoisuutta: enemmistö on määritellyt yhteiskunnan sisäisen normiston, sosiaalisen järjestyksen. Mahdolliset ongelmat on täytyntä luokitella, nimetä ja niiden voittamiseksi on tullut löytää keinot³. Toisin sanoen normeista poikkeavat on pitänyt saada valvontaan ja hallittaviksi. Keinoja ovat olleet paitsi yhteisön oma sosiaalinen ja moraalinen kontrolli (normit, arvot ja arvostukset) myös viranomaisten — niin kirkon kuin maallisenkin vallan — ohjeet ja säädökset (lainsäädäntö, yhteiskunnan hallinto-organisaatiot). Yhteiskunnan tilanne on puolestaan määrittänyt kontrollin luonnetta ja rajaavuutta: onko yhteiskunnan etu ajanut ohi yksilön vai onko määrääväksi nostettu yksilön vapaus. Toisin sanoen yhteisön sisäinen kontrolli on määrittänyt ulkoista valvontaa ja päinvastoin.⁴ Myös holhous voidaan lukea yhteiskunnallisiin kontrollijärjestelmiin, vaikka se usein mielletäänkin lähinnä yksityisoikeuden alaan kuuluvaksi, osaksi oikeustoimioppia. Holhous kattaa kuitenkin selvästi valvontajärjestelmän tunnusmerkistöjä: se kohdistuu poikkeaviin yksilöihin ja sen tavoitteena on saattaa nämä yhteiskunnan kontrolliin ja mahdollisuuksien mukaan poistaa tai minimoida aiheutuneet ongelmat.⁵

Holhoustoimen historian tutkimus kytkeytyy marginaaliryhmien historian tutkimukseen liittyen tätä kautta tiiviisti suomalaiseen sosiaalishistoriaan. Marginaaliryhmät on yleisesti käsitetty sellaisiksi joukoiksi, jotka ovat jääneet yhteiskunnassa syrjään poikkeavien arvojensa tai tietoisien syrjinnän tuloksena⁶. Holhoustutkimuksessa tilanne on kuitenkin sikäli poikkeuksellinen, että holhottavat tai uskotun miehen määräyksen alaiset eivät ole muodostaneet tai edelleenkaan muodosta mitään yhtenäistä tai selkeää ryhmää. (Vertaa esimerkiksi muut marginaaliryhmät: prostituoidut, vammaiset, vangit, eri etniset ryhmät,...) Kyse on sangen monimuotoisesta ihmisjou-

kosta, johon kuuluvia ei yhdistä ikä, sukupuoli, yhteiskunnallinen asema, terveydentila tai elämäntapa. Myös holhoukseen määrittämisen kriteerit ovat olleet eri aikakausina hyvin erilaisia: alaikäisyys, sairaus, sukupuoli, vanhuus, kehitysvammaisuus, juoppous, epäsosiaalisuus, tuhlaavaisuus,... Yhdistävä tekijä on lähinnä läpikäyty juridinen prosessi. Näin holhoustoimen historian tutkimisessa sivutaan niin sanottua sosiaalisten ongelmien tutkimuskenttää varsin laajalti. Tilanteeseen tuo oman lisävärinsä se, että holhoukseen julistamisen/vajaavaltaisuuden perusteet ovat vaihdelleet suurestikin eri aikakausina. Jonkinlaisena yhdistävänä tekijänä voitaneen pitää myös taustalla vaikuttanutta avun tarvetta, joka sekkin on ollut melko liukuva ja yhteiskunnan normittama käsite.⁷

Holhoustoimen historian tutkimus tarjoaa mielenkiintoisia vaihtoehtoja: Itse järjestelmän eriytyminen vuosisatojen aikana varsin itsenäiseksi ja erilliseksi tarjoaa jo oman tutkimussektorinsa. Toisaalta holhoustoimen yhteydet yhteiskunnan eri osa-alueisiin ovat laajat. Holhousviranomaisten, holhoojien ja holhottavien kautta järjestelmä sivuaa muun muassa oikeusjärjestelmää, sosiaali- ja terveydenhuoltoa, päihdehuoltoa, lasten- ja vanhustenhuoltoa, varallisuusoloja, perheen, naisen ja lapsen historiaa. Holhoustoimen ja sen periaatteiden kehityksen kautta voidaan seurata koko yhteiskunnan kehitystä tai päinvastoin. Esimerkkeinä mainittakoon ikärakenteiden muutosten ilmeneminen holhoukseen julistamisen syissä, naisen aseman tasa-arvoistumisen myötä äidin nousu tasavertaiseen holhooja-asemaan miehen rinnalle, Amerikan-siirtolaisuuden heijastuminen poissaoleville edunvalvojiksi määrätyissä uskotuissa miehissä, sotien vuoksi orvoiksi jääneiden lasten ja holhoustapausten määrän suhde sekä varsinkin nykypäivänä laitoshoidon purkamisen tuomat paineet avohuollolle ja tätä kautta myös holhoustoimelle.

Perheen ja suvun aloiteoikeus

Alaikäisten holhosten järjestämisen osalta ongelmat ovat yleensä olleet lähinnä kasvatuksellisiin seikkoihin liittyviä. Sen sijaan täysi-ikäisten holhouksiin liittyvät ongelmat ovat olleet moninaisempia. Voidaan paitsi kysyä, miten eri aikoina on rajattu ne ryhmät, jotka yhteiskunta on halunnut ottaa holhouksen kautta kontrolliinsa, niin lisäksi on selvitettävä, kenellä on ollut oikeus laittaa vireille täysi-ikäisen holhousasia? Kenellä on ollut todellinen päätösvalta: perheellä, suvulla, lääkäreillä, holhouslautakunnilla, tuomioistuimilla? Miten on toteutunut holhottavaksi julistettavan oikeusturva; kuka on valvonut tai onko yleensä valvottu hänen etuaan prosessissa? Miten on ratkaistu holhoojan valintaan, toimivaltaan ja -mahdollisuuksiin sekä valvontaan kohdistuvat kysymykset? Teknisesti tarkasteltuna holhousjärjestelmä on kehittynyt hyvin selvältä ja toimivalta vaikuttavaksi. Käytäntö on kuitenkin tuonut hyvin erilaisten tapausten kirjon ratkaistavaksi ja järjestelmä on joutunut toistuvasti uusien haasteiden eteen. Ei voida missään tapauksessa väittää, että suoranaista säädösten väärinkäyttöä tai ”venyttämistä” olisi tapahtunut tarkoituksellisesti tai yleisesti prosessin aikana — jokainen tapaus vain on ollut yksilöllinen ja sen sovittaminen yhteiskunnan laatimiin raameihin on usein ollut vaikeaa, joskus jopa lähes mahdotonta. Kaikenkattavaa organisaatiota ei yksinkertaisesti ole pystytty useista korjaustoimista huolimatta luomaan.⁸

Keskeiseen asemaan kautta holhouksen historian on noussut perheen ja suvun asema. Vaikka holhouksen luonne yhteiskunnan järjestelmänä on korostunut ajan myötä, on perheen ja suvun asema lähimpänä valvojana säilynyt. Kehitys on kulkenut perheen ja suvun suorasta kontrollista heidän aloiteoikeuteensa. Oman kysymyksensä muodostaa, miksi valvoja-asema on säilytetty sukulaisilla, kun sen oikeus toimia itsenäisesti on käytännössä menettänyt merkityksensä. Konkreettinen päätösvalta on tuotu yhteiskunnan enemmän tai vähemmän tiukkaan kontrolliin.⁹

Sitä, miksi yksilön lähimmille omaisille on annettu oikeus ehdottaa siirtymistä yhteiskunnan suorittamaan yksilön valvontaan, holhoukseen, on perusteltu useilla eri syillä. Eräs keskeisimmistä argumenteista on ollut pyrkimys järjestää kontrollimekanismi mahdollisimman tehokkaaksi. Yhteiskunnalla ei kuitenkaan ole mahdollisuutta riittävän tarkkaan välittömään valvontaan; tässä suhteessa lähiomaisten, siis perheen ja suvun, osuus on ratkaiseva. Toisaalta käytännöllä on pitkät historialliset perinteensä: välitön holhous on aina kuulunut perheelle ja suvulle. Lähiomaisilla on ollut ja on edelleenkin "aitiopaikka", mitä tulee holhouksen tarpeen määrittelyyn. Perheelle ja suvulle on myös kuulunut monia yhteiskunnan perusfunktioita (suvunjatkaaminen, lapsista huolehtiminen ja heidän kasvattamisensa, taloudellisena perusyksikkönä toimiminen sekä varsinkin varhaisimmissa yhteiskuntamuodoissa turvayksikön muodostaminen), joiden siirtämistä yhteiskunnalle on vaikea edelleenkään harkita puuttumatta tällöin perustavasti yksilöiden oikeuksiin. Luonnollisesti yhteiskunnan kehitys on muokannut näiden funktioiden keskinäisiä suhteita ja asemia, mutta pohjimmiltaan ne edelleen mielletään perheen toimivaltaan kuuluviksi. Käytäntö on ollut koko yhteiskunnan rakenteellinen ja taloudellinen lähtökoh-
ta.¹⁰

Miksi holhouksen alle?

Sairaudet ovat aina olleet inhimillisen elämän uhkatekijöitä. Lievinäkin ne ovat horjuttaneet arkista elämänmenoa ja nostaneet esiin huolen omasta tai läheisten selviämisestä. Luonnollisesti näin oli etenkin aikoina, jolloin monet nykypäivinä varsin helpostikin hoidettavissa olevat sairaudet saattoivat aiheuttaa suuriakin menetyksiä. Mikäli ajatellaan sairauksia holhouksen kannalta, voitaisiin karkeasti ja kärjistetysti väittää, että jos sairaus voitettiin (parannuttiin) tai mikäli tauti oli kuolemaksi asti, ei ongelmia ollut; poikkeuksena

luonnollisesti orvoiksi jääneet alaikäiset. Myöskään fyysiset vammautumiset eivät vielä välttämättä tuottaneet huolta. Sen sijaan tilanteissa, joissa sairaus verotti henkisiä voimavaroja, vaadittiin usein toimia myös holhousasioiden järjestelyssä.

Tarkasteltaessa holhouksen historiaa voidaan todeta vasta 1600-luvun tuoneen kokonaisvaltaisemman muutoksen oikeudelliseen ajatteluun: yksilö syrjäytti kollektiivin (sääty, suku, talous) oikeussubjektina. Holhoustoimeen kehitys heijastui mm. tiukentuneina omaisuuden hankinnan edellytyksinä ja holhosten valvonnan siirtymisenä julkiselle oikeudelle. Myös holhouksen luonne holhottavan edun valvontatehtävänä korostui. Kehitys kulminoitui vuonna 1669 annettuun holhousjärjestykseen. Myös holhoukseen julistamisen perusteet vakiintuivat vähitellen. Esimerkiksi vuonna 1730 annettiin säädöksiä tuhlaavaisuudesta holhoukseen julistamisen perusteena, vuonna 1734 annetun lain mukaan holhottavaksi voitiin lisäksi julistaa myös heikkomielisyyden tai muiden syiden perusteella. Täysivaltaisuutta alettiin näin tarkastella terveydentilan, ymmärryksen ja itsenäisen toimintakyvyn kriteereillä. Tämä myös laajensi mahdollista holhottavien sarkaa: mielisairaat, juopot, tuhlarit...¹¹

Jaottelu toteutui myöhemmin paitsi vuoden 1898 holhouslain säädöksissä myös tilastoissa. Esimerkiksi tarkasteltaessa holhouksista kerättyä SVT:n tilastomateriaalia vuosilta 1891–1936 voidaan todeta, että holhoukseen julistamisen perusteet jaoteltiin heikkomielisyyteen, erilaisiin muihin syihin ja kolmantena irstaaseen elämään ja tuhlaavaisuuteen. Miesten osalta holhoukseen julistamiseen johtaneiden syiden yleisyys noudattaa edellä mainittua järjestystä. Myös naisten osalta syiden järjestys on vastaava, vaikka heillä irstas elämä ja tuhlaavaisuus on selvästi vain marginaalinen peruste holhoukseen julistamiselle.¹²

Holhustilastoissa ilmenevät termit — heikkomielisyys, irstas elämä, tuhlaavaisuus, muut syyt — ovat melko yleisluontoisia, ylimalkaisiakin. Toisaalta holhoukseen julistamisen peruste, ”kirjoihin ja kansiin” merkitty syy, ei ole ollut ratkaiseva, vaan holhoustarpeen harkinnassa ovat olleet keskeisiä henkilön sosiaalinen ase-

ma, toimintakyky sekä arvioitavissa olevat riskitekijät. Periaatteessa holhousprosessiin johtanut tilanne voidaan kuvailla melko yksinkertaisena: Aikaisemmin terveen, asioistaan huolehtineen ja näin täysivaltaisen aikuisen joutuminen heikkomielisyyden tilaan aiheutti hänen läheisilleen ja yhteisölleen runsaasti mietittävää. Konkreettisimpana ja välittömimpänä ongelmana oli luonnollisesti, kuinka järjestetään potilaan hoito ja huolenpito. Kuitenkin ennemmin tai myöhemmin vastassa oli tilanne, jossa jouduttiin taloudellisten tai juridisten kysymysten eteen. Mikäli asianomainen itse ei ymmärtänyt asiaa, eikä näin ollut kykenevä hoitamaan sitä tai edes antamaan valtuutusta, oli hänelle vuoden 1898 lain säädösten perusteella järjestettävä oikeuden määräyksellä toimiva edunvalvoja, toisin sanoen holhooja tai vähintäänkin uskottu mies.¹³

Tarkasteltaessa tarkemmin holhoustilastojen nimikkeitä voitaneen olettaa esimerkiksi heikkomielisyyden tarkoittaneen yleensä ihmisen mieleen ja tätä kautta koko psyykkiseen ja henkiseen terveyteen vaikuttavia tekijöitä. Käytännössä heikkomielisyydellä tarkoitettiin ilmeisesti erilaisia mielisairauksia. Holhouksen julistamisen perusteena mielisairaudet olivatkin valtakunnallisesti tarkasteltuna selkeästi yleisin ryhmä niin ennen kuin jälkeenkin holhouslain antamisen. Tapaukset kattoivat paria poikkeusvuotta lukuun ottamatta vähintäänkin puolet kaikista julistetuista holhouksista.¹⁴

Heikkomielisyyden nimikkeen käyttö oli kuitenkin jossain määrin horjuvaa, sillä sen alle saatettiin liittää paitsi mielisairaudet (esimerkiksi skitsofrenia, psykoosit, neuroosit, paranoiat) myös eriaisteiset vajaamielisyydet, vanhuudenheikkous (dementia), aivovauriot ym. aivotoiminnan häiriöt sekä myös joitakin fyysisiä sairauksia, esimerkkinä mainittakoon yleinen sairaalloisuus. Kirjavuutta lisäsi myös se, että näitä kirjattiin myös nimikkeen ”muut syyt” alle. Syytä luokittelun ongelmallisuuteen oli usein se, etteivät holhousviranomaiset tunteneet sairauksia tai eivät pystyneet vetämään selvää rajaa niiden välillä. Tilannetta selkeytti vasta vähitellen yleistynyt lääkärinlausuntojen käyttö holhousasiain lautakunta- ja tuomioistuinkäsittelyissä. Myös asioiden kirjallisen käsittelyn ja

holhouslautakuntien yleistyminen vahvistivat ja yhdenmukaistivat toimintoja: aikaisemmin käsittely perustui pitkälti asianosaisten suulliseen kuulemiseen, jolloin maallikkojen aika ajoin värikkäätkin lausumat saattoivat muokata käsityksiä.¹⁵

Irstas elämä ja tuhlaavaisuus lienevät käytännössä tarkoittaneet alkoholin ja varsinkin 1900-luvun loppua kohden myös muiden päihteiden väärinkäyttöä ja niiden lieveilmiöitä — etenkin eri tavoin ilmennyttä epäsosiaalista käytöstä — joista seurauksena oli yli varojen elämistä, velkaantumista, yleisesti taloudellisen aseman ja muiden etujen vaarantumista. Alkoholismi luokitellaan nykyisin yleisen käsityksen mukaan sairaudeksi. Kuitenkin holhouslain voimaantulon aikoihin ja vielä pitkään 1900-luvulle ”juoppous” nähtiin ennemminkin sosiaaliseksi ja taloudelliseksi ongelmaksi — vääränlaiseksi elämäntavaksi — kuin hoitoa vaativaksi ja mahdollisesti parannettavaksi taudiksi. Tätä kuvaa myös irstaan elämän ja tuhlaavaisuuden jääminen toistuvasti heikkomielisyyttä ja muita syitä harvinaisemmaksi holhousperusteeksi. Tuhlaavaisuuden osalta huomautettakoon, että se yksinomaisena holhouskriteerinä oli melko harvinainen; yleensä se kytkettiin joko juoppouteen tai mielisairauteen.¹⁶

Vaikuttaisi siltä, että alkoholin väärinkäyttöä siedettiin melko pitkälle, vaikka yletöntä juomista tuskin hyvälläkään katsottiin. Kuvaavaa on esimerkiksi se, että juoppous ei rankimmillaankaan ”kelvannut” ainakaan yksinomaiseksi holhousperusteeksi, vaan siihen liitettiin usein mielenvikaisuutta tai taloudellisen aseman vaarantumista. Mielenkiintoisen ja kuvaavan esimerkin suhtautumisesta alkoholismiin vuosisadan alkupuolella tarjoaa vuonna 1909 kirjoitettu kuvaus alkoholin väärinkäytön riskeistä:

” - Usein uudistuva alkoholinkäyttö aikaansaa monessa elimessä enemmän tai vähemmän ankaranlaatuisia sairaaloisia muutoksia; niinpä syntyy kroonillinen nielu- ja kurkkukatarri, siitä juopon äänen käheys; vähitellen kehittyä itsepäinen mahalaukunkatarri oksennuksineen ja

syömättömyyksineen; maksa rasvettuu ja lopuksi usein surkastuu; verenkiertoelimet vikaantuvat; sydänlihas rasvettuu, kasvaa kooltaan ja veltostuu; hermoston toiminnassa näemme vähitellen kuvastuvan samantapaiset vauriot, kuin äkillisessäkin myrkytyksessä: siveelliset ja yleisinhimilliset periaatteet kadottavat valtansa, jonka sijaan alemmat vaistot ja itsekkäät himot saavat johdon. Kroonillisen alkoholismien ilmiöihin kuuluvat myöskin monet mielenhäiriön ja tylsämielisyyden tilat sekä surkeankuulu äkillinen mielenhäiriö, joka kulkee viinahulluuden (delirium tremens) nimellä. Alkoholit on siis etupäässä hermoston ja eritoten aivojen, s. o. ajatuksen ja järjellisen toiminnan myrkytys ja siten yhteiskuntamyrkytys pidettävä.”¹⁷

Luokka muut syyt pitää sisällään tarkemmin määrittelemättömiä syitä, jotka kuitenkin olivat riittävän vahvoja johtaakseen henkilön julistamiseen vajaavaltaisuuden tilaan. Käytännössä nämä tarkoittivat esimerkiksi vanhuudenheikkoutta, heikontunutta mielentilaa, ruumiinvikaa tai pitkällistä sairautta.¹⁸

Käytännössä holhoukseen johtaneiden syiden ja käytettyjen termien määrittely oli ajoittain melko vaikeaa, jopa tulkinnanvaraista. Holhousprosessin kirjallisen käsittelyn ja asiantuntijalausuntojen käyttämisen (esimerkiksi lääkärinlausunnot) yleistymisen selvensivät tilannetta, mutta holhoukseen määrittämisen perusteita haluttiin silti muokata yhteiskunnan muuttuneita arvo- ja normikäsityksiä vastaaviksi. Tähän pyrittiin korostamalla kunkin tapauksen yksilöllistä harkintaa: vuonna 1984 annetun lakimuutoksen mukaan jokainen tapaus on tutkittava erikseen; holhottavaksi esitettyä tulee, jos mahdollista, kuulla asiassa; ketään ei tule julistaa holhoukseen, jos hänen etunsa voidaan turvata määräämällä hänelle uskottu mies; holhoukseen määrittämisen yleisperiaatteeksi määriteltiin, että holhottavaksi voidaan julistaa henkilö, joka on kykenemätön huolehtimaan itsestään ja omaisuudestaan, minkä vuoksi hänen taloudellinen asemansa, toimeentulonsa ja muut tärkeät etunsa ovat

vaarassa — kyvyttömyyden syillä ei periaatteessa ollut enää merkitystä, vaan ratkaisevaan asemaan nousivat holhottavaksi esitetyn sosiaalinen tilanne ja toimintakyky sekä odotettavissa olevat vaarat ja suojan tarve. Lakimuutoksen jälkeen holhoukseen julistamisen syitä selviteltiin. Periaatteellinen jakauma oli edelleen muuttumaton: mielen sairaudet ja niihin verrattavissa olevat syyt muodostavat ylivoimaisesti suurimman ryhmän. Esimerkiksi vuonna 1985 mielisairauksien osuus syistä oli 29 prosenttia (mukaan luetiin myös alkoholipsykoosit), eriaisteiset vajaamielisyydet oli nostettu omaksi 25,4 prosentin ryhmäkseen ja vanhuuden tylsistyminen oli kolmas suuri ryhmä, 22,8 prosenttia. Loput syyt olivat aivo toiminnan ja hermoston häiriöt (9,0 prosenttia), muut fyysiset sairaudet (5,1 prosenttia), päihteiden väärinkäyttö (5,1 prosenttia) ja sosiaalinen estyneisyys (1,1 prosenttia). Syy ei ilmennyt lääkärinlausunnossa 2,5 prosentissa tapauksista.¹⁹

Lähdeviitteet:

- ¹ Artikkelin perustuu tekijän käsikirjoitukseen holhoustoimen historiasta n. 1200–2000 (jossa kysymystä lähestytään oikeus- ja sosiaalishistorian näkökulmasta) ja SVT:n oikeustilastoihin 1891–1983 sekä Jyväskylän maakunta-arkiston Jyväskylän (1814–1890), Jämsän (1828–1890), Laukaan (1832–1890), Viitasaaren (1784–1890) tuomiokunnan ilmoitusasiain pöytäkirjojen holhousasioista laadittuihin tilastoihin (tekijällä tilastollisessa muodossa).
- ² Holhouslaki 19.8.1898, § 19.
- ³ Katso Pertti Haapala, *Sosiaalishistoria. Johdatus tutkimukseen*. Suomen historiallinen seura, käsikirjoja 12. Helsinki 1989, s. 88; Eino Kuusi & Reino Kuusi, *Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike kautta aikojen*. Porvoo 1948, s. 9.
- ⁴ Ahti Saarenpää, Heikki Mattila, Matti Mikkola, *Holhous — yhteiskunnallinen ongelma*. Luentoja holhousoikeudesta yhteiskunnallisen kontrollin osana. Helsinki 1972, s. 17–19.
- ⁵ Saarenpää, Mattila, Mikkola 1972, s. 17–19.
- ⁶ Haapala 1989, s. 94; Toivo Nygård, *Erilaisten historiaa*. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Jyväskylä 1998, s. 11–23; Katso myös Toivo Nygårdin artikkeli ”Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä” tässä kirjassa.
- ⁷ Esimerkiksi Saarenpää, Mattila, Mikkola 1972, *passim.*; Vertaa Nygård 1998, s. 11–24.
- ⁸ Holhoustoiminnan kokonaisuudistus valmistumassa: uusi holhouslaki tulee voimaan 1999/2000. Alustavasti saatujen tietojen mukaan uudistus tulee muun muassa lakkauttamaan kunnalliset holhouslautakunnat ja holhoustoimen valvonta siirtyy valtiolle, samoin myös virkaholhooja-nimike korvautuu edunvalvoja-termillä.
- ⁹ Saarenpää, Mattila, Mikkola 1972, s. 21, 34–38; Heikki Roiko-Jokela, *Vajaavaltaisuus ja yksilön oikeuksien turvaaminen*. Vuoden 1898 holhouslain tausta, sisältö ja toteutuminen. Teoksessa *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. Jyväskylän historiallinen arkisto vol I. Jyväskylä 1995, s. 163–184.
- ¹⁰ Perheen ja suvun asemasta ja funktioista katso esimerkiksi Saarenpää, Mattila, Mikkola 1972, s. 21–31.
- ¹¹ Roiko-Jokela 1995, s. 169; Anu Pylkkänen, *Holhouksen historiaa*. Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Toimittanut Pia Letto-Vanamo. Jyväskylä 1991, s. 101; Ragnar Hemmer, *Suomen oikeushistorian oppikirja II*. Perheoikeuden, perintöoikeuden ja testamenttioikeuden historia. Hyvinkää 1954, s. 60–61; A. W. Gadolin, *Suomen holhousoikeuden pääpiirteet*. Helsinki 1936, s. 13–14;

Katso myös Ruotsin valtakunnan laki vuodelta 1734. Perintökaari, 19. luku, §:t 1–4. Käännös. Turku 1822. Tarkemmin 1600-luvun holhoussäädöksistä: Pylkkänen 1991, s. 100–104; Juha Halijoki, Uskottu mies ja edunvalvonta. Helsinki 1988, s. 50–51; Gadolin 1936, s. 10–12; Hemmer 1954, s. 27, 59–60, 81.

¹² SVT, oikeustilastot 1891–1936.

¹³ SVT, oikeustilastot 1891–1936; Viitteessä yksi mainittujen tuomiokuntien arkistot; Katso myös holhouslaki 19.8.1898.

¹⁴ SVT, oikeustilastot 1891–1936; Viitteessä yksi mainittujen tuomiokuntien arkistot.

¹⁵ Esimerkiksi viitteessä yksi mainittujen tuomiokuntien arkistot.

¹⁶ SVT, oikeustilastot 1891–1936.

¹⁷ Lääketieteen tohtori, dosentti Max Oker-Blom, Tietosanakirja I. Helsinki 1909. Hakusana ”alkoholismi/alkoholimyrykytys”.

¹⁸ SVT, oikeustilastot 1891–1936; viitteessä yksi mainittujen tuomiokuntien arkistot.

¹⁹ Aila Heusala, Holhottavaksi julistaminen ja sen kumoaminen. Oikeusministeriön lainvalmisteluosaston julkaisu 7/1986, s. 45–48.

JYVÄSKYLÄN HISTORIALLINEN ARKISTO

1. Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. 322 s. 1995.
2. Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajina. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen. 277 s. 1996.
3. Huhut, unet, sodomiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimikkeet. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. 282 s. 1997.
4. Vanhuus, vaivat ja erilaiset. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. 190 s. 1999.

Kirja Vanhuus, vaivat ja erilaiset koostuu artikkeleista, joissa käsitellään yhteiskunnan marginaaliryhmiä, vanhuutta, kuolemaa ja sairautta. Artikkeleiden aikakaudet ulottuvat keskiajalta tälle vuosisadalle. Kirjassa tarkastellaan arkistojen käyttöä julkisuuden kannalta, kun niistä halutaan tutkia terveyden- ja sairaudenhoitoon, vammaisuuteen, mielenterveyteen tai kuolemiseen liittyviä asioita; erilaisten historian problematiikkaa ja lähteitä; vanhuutta ja vanhuuteen kuolemista; Kustaa Vaasaa sairaiden ja vaivaisten kuninkaana; sairauden kokemista, tulkintaa ja parantamista uuden ajan alussa; Hämeen jalkaväki-rykmentin keskisuomalaiskomppanioiden sotamiesten terveydellistä tilaa ja tappioita; holhoukseen julistamisen perusteita.

Kirjoittajina ovat professori Toivo Nygård, dosentit Kustaa H. J. Vilkuna ja Heikki Roiko-Jokela sekä filosofian maisterit Jari Eilola, Päivi Hirvonen, Marko Lamberg, Päivi Rossi ja Heikki Vuorimies.

JAKELU

Jyväskylän Historiallinen Yhdistys
Jyväskylän yliopisto
PL 35 (H)
40351 Jyväskylä
puhelin (014) 601 252
telefax (014) 601 251

DISTRIBUTOR

The Historical Society of Jyväskylä
University of Jyväskylä
P.O. Box 35 (H)
40351 Jyväskylä
Telephone +358 14 601 252
Telefax +358 14 601 251